

W/1-6

sociologický časopis

1

ROČNÍK 21

1985

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKBADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Dělnická třída — hegemon socialistické přeměny naší společnosti ● Pozvednout sociologickou vědu na úroveň současných úkolů společenského rozvoje ● Některé aspekty vývoje sociální struktury dělnické třídy v zemích socialistického společenství

● K sociologickým dimenzím náboženství a religiozity ● K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze sociální mobility ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace ● Anotace

hr 60,-

Sociologický časopis **Социологический журнал** **Sociological Review** **Sociologische Zeitschrift** **Revue de Sociologie** **1**

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
dr. Jiří Dvořák, CSc.
dr. Pavel Dvořák
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
ing. Ivan Hálek, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91-5; 1. 277, 333

Obsah č. 1/1985

STATI

- Huláková M.: Dělnická třída — hegemon socialistické přeměny naší společnosti 1
- Ivanov V. N.: Pozvednout sociologickou vědu na úroveň současných úkolů společenského rozvoje 14
- Sanderová J.: Některé aspekty vývoje sociální struktury dělnické třídy v zemích socialistického společenství 20
- Sekot A.: K sociologickým dimenzím náboženství a religiozity 34

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Matějí P.: K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze sociální mobility 53

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Naumannová A.: K některým problémům vývoje společenské aktivity a výkonu v Německé demokratické republice v podmínkách výstavby rozvinuté socialistické společnosti 7
- Rašek A.: Metodika sekundární analýzy sociálních výzkumů práce 70

RECENZE

- Tomšík M.: F. Zich a kol., Pracovní kolektiv a socialistická společnost 87
- Mišovič J.: A. K. Uledov a kol., Verejná mienka a propaganda 90
- Honcák J.: V. A. Medvedev, Rozvinutý socialismus, otázky formování společenského vědomí 93
- Duffek P.: O. N. Janickij, Ekologija goroda. Zarubežnyje meždisciplinarnyje koncepciji 97

ZPRÁVY A INFORMACE

- Linhart J.: Udělení vysokého státního vyznamenání Bulharské sociologické asociaci 101
- Foret M.: Vědecké kolegium filozofie a sociologie ČSAV o vědeckém ateismu 104
- Premusová J. — Tomšík M.: Seminář k problematice koordinace sociálního rozvoje mezi ústředně řízeným průmyslem a orgány státní správy 105

ANOTACE

- Z obsahu č. 1/1985 časopisu SOCIOLOGIA 111
- Z obsahu č. 1/1985 časopisu OBSČESTVENNYJE NAUKI 111
- Z obsahu č. 1/1985 časopisu SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI 112

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XXI

1985

Redakční rada:

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava BauEROVÁ, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Jiří Dvořák, Pavel Dvořák, Blanka Filipcová, Rudolf Franěk, Ivan Hálek, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Jan Sedláček, Miroslav Štráchal, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich

*Adresa redakce: 110 00 Praha 1-Staré Město, Jilská 1.
Telefon 249391—5, l. 331, 333*

ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd

PE 4584/21. 1985.

Bárta M. — Nekola J.: Vnitřní struktura tělovýchovných činností . . .	3	266
Berger H. — Priller E.: Systém sociálních indikátorů socialistického způsobu života — cíle, zásady a zkušenosti z jeho vytváření a použití . . .	4	362
Brychnáč V. — Čechák V.: K problematice výzkumu utváření socialistického společenského vědomí . . .	6	625
Čech V.: Znázorňování československého průmyslu jako etapa vývoje sociologie podniku . . .	2	130
Čechák V.: K základním problémům marxistické sociologie sportu . . .	3	231
Fazík A.: Mládež a pracovní kolektiv . . .	5	515
Franěk R.: Aktuální problémy formování socioprofesionálního profilu studentů a absolventů vysokých škol v ČSSR . . .	5	528
Haderka J.: K některým sociologickým aspektům rozvodovosti v Sovětském svazu . . .	4	392
Híml A.: Tělovýchova, součást života socialistické společnosti . . .	3	226
Holda D.: Čtyřicet let společenského rozvoje mládeže . . .	5	452
Horáčková J. — Kutta F.: Vznik a vývoj plánování společenských procesů v ČSSR . . .	2	113
Hrzal L.: Úvodem k vývoji společenských věd . . .	6	589
Huláková M.: Dělnická třída — hegemon socialistické přeměny naší společnosti . . .	1	1
Ivanov V. N.: Pozvednout sociologickou vědu na úroveň současných úkolů společenského rozvoje . . .	1	14
Jenerál J.: Mládež a společnost . . .	5	446
Kohout J.: Sociologické výzkumy a řízení pracovních kolektivů v SSSR . . .	4	349
Kohout J.: Sociologie a řízení hospodářské praxe . . .	6	608
Kuchařová V. — Kuchař P.: Proměny společenského postavení a uplatnění dělnické mládeže v socialistickém Československu . . .	5	501
Kutta F.: Vývoj systému plánování v ČSSR . . .	6	618
Linhart J.: Sociologické problémy vrcholového sportu . . .	3	277
Macháček L.: Aktuální otázky socialistické výchovy mladej generácie robotníckej triedy . . .	5	490
Merhautová J. — Joachimsthaler F.: K problematice tělovýchovných a sportovních činností ve způsobu života mladé generace . . .	3	251
Rutkevič M. N.: Potřeby společnosti, systém vzdělání, mládež . . .	2	150
Rychtařík K.: Sociologie a sociální praxe . . .	6	592
Sak P. — Kabátek A.: Místo a úloha mládeže ve společenské reprodukci . . .	5	470
Sekot A.: K sociologickým dimenzím náboženství a religiozity . . .	1	34
Slámová M.: Právo na práci v socialistické společnosti . . .	2	143
Soják V.: Sociologie ve výzkumu mezinárodních vztahů . . .	2	163
Stoljarov V. I.: Tělesná kultura a socialistický způsob života . . .	3	239
Sanderová J.: Některé aspekty vývoje sociální struktury dělnické třídy v zemích socialistického společenství . . .	1	20
Urquía Montano P. A.: Tělesná kultura a sport ve způsobu života obyvatelstva Kubu . . .	3	294
Vítečková J.: Změny ve způsobu využití času obyvatel ČSSR v letech 1961 — 1980 . . .	4	372
Zich F.: Poznámky k procesu formování předmětu marxisticko-leninské sociologie . . .	6	611

01748/86

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Jeřábek H.: Utváření sociální struktury mládeže a analýza jejích proměn . . .	5	552
Matějů P.: K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze sociální mobility . . .	1	53
Řehák J. — Loučková I.: Komparační faktorová analýza profilů (Model a metoda LINDA-K) . . .	2	176
Řehák J.: Závěrečné zprávy sociologického výzkumu (struktura a pravidla pro jejich přípravu) . . .	6	639
Tomek I.: K problematice výzkumu světového názoru a světónázorové orientace československé mládeže . . .	5	538

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Illner M. — Linhart J. — Tuček M. — Vodáková A.:</i> Metodické pojetí výzkumu „Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984“ a zkušenosti z etapy sběru dat	4	403
<i>Junger J. — Ščerbová E.:</i> Podiel rodiny na telovýchovnej aktivite detí predškolského veku v Okrese Trebišov	3	331
<i>Kábele J. — Dvořáková H.:</i> Vliv rodiny na pohybové činnosti pražských a venkovských dětí předškolního věku	3	316
<i>Kopecká T.:</i> Okolnosti odchodu sportovců ze Střediska vrcholového sportu <i>Koudelková A.:</i> Využití prostředků rehabilitace a regenerace ve vrcholovém sportu	3	322
<i>Krawczyk Z.:</i> Sociálně kulturní hodnoty sportu ve světle empirických výzkumů	3	299
<i>Mišovič J.:</i> Vedeckotechnický rozvoj a mladá technická inteligencia	5	575
<i>Naumannová A.:</i> K některým problémům vývoje společenské aktivity a výkonu v Německé demokratické republice v podmínkách výstavby rozvinuté socialistické společnosti	1	71
<i>Rašek A.:</i> Metodika sekundární analýzy sociálních výzkumů práce	1	76
<i>Teplý Z.:</i> Podíl tělesné kultury na pohybovém režimu mladé generace	3	306
<i>Vítečková J.:</i> Způsob využití časového fondu mládeže v ČSSR	5	566

RECENZE

(v závorce je uvedeno jméno autora recenze)

<i>Buriánek J.:</i> Systémová sociologie? Předpoklady, problémy, perspektivy (J. Dvořák)	4	419
<i>Demografie — 26. ročník (I. Lesný)</i>	4	423
<i>Janickij O. N.:</i> Ekologija goroda. Zarubežnyje meždisciplinarnyje koncepciji (P. Duffek)	1	97
<i>Kohout J. a kol.:</i> Sociální analýza a prognóza rozvoje pracovních kolektivů (V. Pernica)	2	205
<i>Korel L. V.:</i> Peremeščeniya naselenija meždu gorodom i selom v uslovijach urbanizacii (A. Slepíčka)	2	210
<i>Matvejev L. P.:</i> Očerki po teorii fizičeskoj kultury (J. Kábele)	6	668
<i>Medveděv V. A.:</i> Rozvinutý socialismus, otázky formování společenského vědomí (J. Honcák)	1	93
<i>Nishisato S.:</i> Analysis of Categorical Data: Dual Scaling and Its Applications (B. Řeháková)	2	212
<i>Puršová J.:</i> Vývoj systémových teorií společnosti ke kritice buržoazní filozofie a sociologie (K. Berka)	2	206
<i>Sirácky A.:</i> Na prelome vekov (J. Mišovič)	6	665
<i>Sociológia — 16. ročník (A. Fazik)</i>	6	661
<i>Uledov A. K. a kol.:</i> Verejná mienka a propaganda (J. Mišovič)	1	90
<i>Zaslavskaja T. I. — Mučnik I. B. a kol.:</i> Socialno-demografičeskoje razvitije sela; Regionalnyj analiz (A. Slepíčka)	4	421
<i>Zich F. a kol.:</i> Pracovní kolektiv a socialistická společnost (M. Tomšík)	1	87

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Buriánek J.:</i> Seminář sekce marxistické sociologické teorie	6	673
<i>Duffková J.:</i> Poznámky k analýze významu a tematického zaměření diplomových prací studentů na katedře marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy	4	425
<i>Foret M.:</i> Vědecké kolegium filozofie a sociologie ČSAV o vědeckém ateismu	1	104
<i>Freiová E.:</i> Centrum informací o studiu na ČVUT	5	585
<i>Hajná Z.:</i> Výchova k manželství a k odpovědnému rodičovství	2	220
<i>Jirásek J.:</i> Západoberlínská marxistická studia práce	2	222
<i>Kábele J.:</i> Sport a volný čas (X. mezinárodní seminář komise CIEPS-UNESCO)	3	341
<i>Komárková J.:</i> Komunita v minulosti, přítomnosti a budoucnosti	4	439
<i>Kutta F.:</i> Jubilejní zasedání problémové komise mnohostranné spolupráce marxistických sociologů	6	672

Linhart J.: Udělení vysokého státního vyznamenání Bulharské sociologické asociaci	1	101
Machalický P.: Vědecko-výzkumná práce v Ústavech marxismu-leninismu UK a ČVUT	5	584
Matějka J.: Místo Ústřední politické školy SSM ve výchově a vzdělávání mladé generace	5	580
Merhautová J.: Filozofické a sociologické problémy tělesné kultury	3	335
Navarová H.: Informace o zaměření činnosti odboru pro výzkum mládeže Ústavu pro filozofii a sociologii CSAV	5	583
Pavlu D.: Sociální komunikace a globální problémy lidstva	2	215
Perglerová J.: Sociologové o závěrečné zprávě	6	675
Pernák V.: Celostátní konference „Automatizované systémy řízení a prognózování sociálních procesů – ASR/PROG 84“	4	432
Premusová J. – Tomšík M.: Seminář k problematice koordinace sociálního rozvoje mezi ústředně řízeným průmyslem a orgány státní správy	1	105
Půlpánová J.: Informace o sídlištním experimentu	3	336
Růžička R.: Zasedání pracovní skupiny „Zkušenosti výzkumu sociálních procesů“ 3. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí	4	439
Řehák J.: Seminář „Současný stav a vývoj programů pro společenské vědy“	4	436
Schmalzová V.: 4. kongres marxisticko-leninské sociologie v NDR	6	678
Šaffková Z.: Perspektivy změn tělesné kultury ve způsobu života učňovské mládeže	3	339
Tomek I.: Mezinárodní sympozium „Soziologie und Frieden“	4	429
Vaněk A.: Andrej Sirácky pětáosmdesátiletý	6	670
Vítek M.: Řízení sociálních procesů ve VHJ	2	217
Zemřel Antonín Hodek	6	682

ANOTACE

(v závorce je uvedeno jméno autora anotace)

Hesko J.: Prognóza a obchod (J. Komárková)	1	110
Kollárik T.: Člověk v sociálním systému práce (J. Hrubá)	1	109
Statistický lexikon obcí ČSSR 1982 (J. Pecka)	1	108

Dělnická třída - hegemon socialistické přeměny naší společnosti

MARIE HULÁKOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

(K 40. výročí osvobození)

Dělnická třída procházela v průběhu čtyřiceti let, které uplynuly od osvobození naší vlasti Sovětskou armádou, jednotlivými vývojovými etapami: vyznačoval je zápas o národní a sociální osvobození, o vítězství socialismu a vybudování jeho základů až po současnou etapu budování rozvinuté socialistické společnosti.

Dělnická třída našich národů navazovala na vlastní zkušenosti z bojů, které vedla v čele s komunistickou stranou v době předmnichovské republiky a v době fašistické okupace za národní a sociální osvobození, za sjednocení pracujícího lidu proti fašismu a válce. Opírala se přitom o zkušenosti mezinárodního dělnického hnutí, především o zkušenosti prvního socialistického státu a jeho obrovskou morální sílu a prestiž, kterou získal Sovětský svaz zejména svým rozhodujícím podílem na porážce fašismu. Vedena komunistickou stranou byla dělnická třída rozhodujícím nositelem národních a demokratických přeměn po roce 1945 a garantem jejich završení v únoru 1948. Tehdy byla s definitivní platností zpřetrhána pouta s kapitalistickou společností a otevřena cesta socialistického vývoje jako nové etapy naplňování historické mise dělnické třídy.

Dělnická třída stála v čele všech závažných politických, ekonomicko-sociálních změn. Pod vedením komunistické strany vytvořila nový politický systém, který vychází z potřeb a zájmů lidu, právně zajišťuje jejich jednotu na celospolečenské, kolektivní a individuální úrovni. Ve svazku s ostatními pracujícími prosadila zásadní přeměny v materiální bázi ekonomické reprodukce. Socialistická industrializace a kolektivizace zemědělství se stala základem komplexního rozvoje ekonomiky, vyrovnávání územních rozdílů, rozdílů mezi městem a vesnicí, demokratizace politického života, vzdělání a kultury. To vše vedlo k ideově politickému sjednocení společnosti na socialistických principech, k zásadní přestavbě způsobu života společnosti na hodnotách socialismu.

Potřeba rychle řešit ekonomické, sociální a národnostní problémy, jež zdělala nová společnost z kapitalismu a z období nacistické okupace, spolu s potřebou politicko-ideově upevňovat socialismus, postavily dělnickou třídu před řadu nových požadavků. Vyplývaly z Generální linie IX. sjezdu KSČ pro výstavbu socialismu u nás. Před dělnickou třídu byl postaven úkol organicky začlenit do svých řad nové příslušníky, kteří přicházeli z jiného sociálně třídního prostředí: zemědělce, příslušníky buržoazních a maloburžoazních tříd, soukromé vlastníky a členy jejich rodin. Zároveň se dělnická třída stala hlavním zdrojem doplňování socialistické inteligence. Její přední představitelé přicházeli do řídicí politické, hospodářské a sociální sféry a demokratizace školství otevřela brány ke vzdělání a výchově socialistické inteligence dětem z dělnických rodin a mladým dělníkům.(1) Z řad dělnické třídy se také rekruto-

(1) Podle údajů *Šetření třídní a sociální struktury ČSSR z roku 1978* můžeme určit, že v padesátých letech přešlo cca 10 % dělníků do řad inteligence. Ve stejném období se podíl dětí z dělnických rodin, které díky demokratizaci školství a dosažení vyššího vzdělání se staly duševními pracovníky, pohyboval okolo jedné třetiny.

1748/86p

tovali političtí pracovníci a organizátoři združstevňování vesnice a zavádění zemědělské velkovýroby.

V celé sociálně třídní struktuře společnosti docházelo na základě kvalitativních změn ve vlastnických vztazích k podstatným změnám, jež charakterizovala zejména mezitřídní mobilita. Početní růst dělnické třídy v této vývojové etapě socialistické výstavby(2) vyžadoval věnovat zvýšenou pozornost ideové výchově skupin nově začleňovaných do dělnické třídy a překonávat jejich ideově politickou heterogenitu, upevňovat třídní vědomí průmyslového jádra dělnické třídy tak, aby si v tomto náročném období jako celek zároveň osvojovala postavení vedoucí síly v politicko-ideové i ekonomicko-sociální oblasti.

Politické vítězství dělnické třídy a ostatních pracujících bylo doprovázeno rozsáhlým vyrovnáváním sociálně ekonomických rozdílů mezi jednotlivými třídami a vrstvami. Bylo to podmíněno, ale také umožněno značně vysokou rozvinutostí ekonomiky i možností extenzivního rozvoje národního hospodářství. Vyvlastňování výrobních prostředků a kolektivizace vesnice byla provázena zabezpečením práva na práci a povinností žít se vlastní prací. Zároveň docházelo ke sjednocování sociálního zabezpečení a sociálních jistot, k demokratizaci vzdělání a kultury a k odstraňování příkrých rozdílů v příjmové oblasti. Ekonomicko-sociální rozvoj společnosti byl provázen růstem životní úrovně obyvatelstva.

Energický postup při uskutečňování programu socialistické přestavby života, který prakticky naplňoval odvěké tužby lidu našich národů a jejich nejpokrokovějších představitelů po sociální rovnosti a spravedlnosti, po zabezpečení práce pro všechny jako základu životních jistot, se projevoval i ve vzrůstající aktivitě dělnické třídy a růstu vlivu její ideologie mezi ostatními pracujícími.

V samotné dělnické třídě převažovali účastníci politických a sociálních bojů z období předmnichovské republiky a okupace, přímí svědci osvobození naší vlasti Sovětskou armádou, z nichž pocházela i první generace budovatelů socialismu. V jejich řadách byla ještě bezprostřední a živá tradice dělnického hnutí i vědomí hodnoty práce, jejíž zabezpečení bylo pociťováno jako nejvyšší vymoženost socialismu. Uzákonění práva na práci a povinnost pracovat, spolu se sjednocením sociálního zabezpečení pro všechny pracující, byly osvojeny jako současné i perspektivní základní hodnoty socialismu.

Uvnitř dělnické třídy se rozvíjely dosud skryté organizátorské talenty a uvolňovala se její tvořivá síla. Zřetelně se to projevovalo v její účasti na veřejném a politickém životě a v iniciativě ve sféře práce.

Dvojjednost vedoucí úlohy dělnické třídy v politicko-ideové a ekonomické oblasti se zvlášť výrazně projevila na přelomu padesátých a šedesátých let v jejím úsilí o organičtější propojení pracovní, politicko-ideové a kulturní aktivity, ve výraznějším zaměření ke skutečnému obohacování života a vlastnímu sociálnímu rozvoji. Bylo příznačné, že se jeho východiskem stala právě sféra práce. Dosavadní údernické a brigádnické hnutí přerostlo v hnutí brigád socialistické práce jako výraz dalšího posílení a konkretizace kolektivistického charakteru socialismu. Do hesla hnutí „socialisticky pracovat — socialisticky žít“ se soustředil celý bohatý obsah osvobozené práce a nového života v jejich jednotě a vzájemné podmíněnosti, a to jak v celospolečenském, tak i v kolektivním a individuálním smyslu. Je to patrné z obsahu závazků, které brigády socialistické práce přijímaly. Iniciativně a předvídavě zahrnovaly nejen pracovní závazky a úsilí o rozšiřování profesí jednotlivých pracovníků, ale i závazky na doplňování vzdělání a kvalifikace, zejména u mladých pracovníků.

(2) Podle údajů *Sčítání lidu* z let 1950—1961 se v tomto období zvýšil počet ekonomicky aktivních dělníků o 1,2 mil. osob, tj. na více než 1,5 násobek.

a závazky k účasti na politickém, veřejném a kulturním životě. Hnutí brigád socialistické práce jako nová, ve srovnání s minulostí vyšší forma pracovní, politické, kulturní a ideologické aktivity se dostávalo i do popředí pozornosti teoretické fronty, a to zejména v souvislosti se zřetelnými nároky nadcházejícího období vědeckotechnické revoluce a potřebami utváření socialistického způsobu života.⁽³⁾ Do tohoto proudu socialistické iniciativy se zapojovali i pracovníci v nevýrobní sféře a družstevní rolníci.

Na počátku šedesátých let bylo dosaženo prvního stupně relativní rovnovážnosti v rozvoji výrobních sil a výrobních vztahů, které však byly ještě natolik vnitřně rozporné, že za podpory mezinárodního kapitálu mohl být zvrácen socialistický vývoj. Byl to tedy zároveň historický moment, kdy bylo zapotřebí využívat vytvořených zdrojů k intenzifikaci dalšího vývoje, jak to vyžadoval zákon nepřetržité dynamiky socialistického výrobního způsobu. To znamenalo stanovit další program k dosažení cílů socialismu a přijmout opatření, která by byla konkrétní a reálná, srozumitelná především dělnické třídě i ostatním pracujícím, a zabezpečit jejich plnění politicko-organizačtorskou, ideologickou a hospodářskou politikou strany. Avšak, jak vyplynulo z analýzy vývoje v šedesátých letech a krizového období ve straně a společnosti, podané na XIV. sjezdu KSČ G. Husákem, „od počátku šedesátých let začalo se ve vedení naší strany projevovat opojení z dosažených úspěchů, které se stalo jednou z příčin narůstání subjektivismu a voluntarismu při určování politických a ekonomických cílů i při jejich praktické realizaci“. [XIV. sjezd 1971: 26]. Oslabení politicko-ideové a organizačtorské práce strany při řízení národního hospodářství a celospolečenských procesů v krizových letech s sebou přineslo i podcenění aktivity a iniciativy pracujících jak v politické, tak v ekonomické oblasti při orientaci na využívání vědeckotechnického rozvoje jako nezbytné podmínky intenzifikace ekonomiky. Nereálné hodnocení dosaženého stupně morálně politického sjednocení společnosti vedlo k podcenění praktické realizace vedoucí úlohy dělnické třídy jako výrazu uskutečňování její historické mise. Spolu s neřešením nazrálých úkolů v ekonomické oblasti a řízení to vedlo i u části dělnické třídy k oslabení socialistického uvědomění a vědomí spoluzodpovědnosti za uskutečňování socialistických cílů. Projevilo se to i podstatným snížením počtu Brigád socialistické práce a účastníků hnutí. Rozmáhala se formálnost a snížila se také účast pracujících na vynálezeckém a zlepšovatelském hnutí.⁽⁴⁾

Subjektivismus v oceňování dosaženého stavu společnosti a zároveň abstraktnost v přístupu k řešení problémů z hlediska cílů vlastních socialismu spolu s propagací spotřebitelských orientací odvozovaných od modelu „společnosti hojnosti“ a společnosti „volného času“, vytvářených v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích, které prožívaly konjunkturu, vedly k pronikání těchto tendencí do naší společnosti. Ve svých důsledcích to v některých případech vedlo i k reorientaci aktivity a iniciativy pracujících na uspokojování čistě soukromých potřeb a odklon od naplňování celospolečenských zájmů.

Voluntarismus, spolu s nekonceptností a bezperspektivností v řízení společnosti, se staly bariérou využívání reálných rezerv v sociální sféře a v socialistickém uvědomění dělnické třídy pro řešení ekonomicko-sociálních problémů a zdokonalení socialistické ekonomiky. To vše nepříznivě působilo i na vědomí

(3) Z tehdejší literatury připomeňme alespoň stati v *Nové myslí* č. 10 z roku 1960 a publikaci *O brigádách socialistické práce* [1962].

(4) Počet BSP (nositelů titulu i soutěžících kolektivů dohromady) vzrostl z 42 tis. v roce 1960 na 71 tis. v roce 1967, poté se však rychle snížil, takže v roce 1970 bylo evidováno pouze 34 tis. kolektivů účastníků se tohoto hnutí.

a životní praxi dělnické třídy, neboť to znamenalo koneckonců zpochybňování komunistických perspektiv, oslabování kolektivistického charakteru socialismu. Principy socialistického soutěžení a soudružské spolupráce byly zatlačovány do pozadí a do popředí začaly vystupovat snahy, široce podněcované našimi nepřáteli, prosadit se na úkor ostatních, zabezpečovat své potřeby a zájmy „na vlastní pěst“ a jít tedy proti vlastním objektivním zájmům a tím i proti zájmům společnosti jako celku.

Překonávání důsledků krizového období spojovala komunistická strana s úsilím o kvalitativně vyšší zvládnutí úkolů nové etapy ve vývoji socialismu. Toto úsilí vycházelo z analýzy sociálně politických, ideových a ekonomických příčin společenské krize v jejich komplexu, ale také z komplexu nových úkolů, který před společnost postavil rozvoj vědy a techniky a s tím spojené potřeby ekonomicko-sociálního rozvoje naší společnosti v mezinárodních souvislostech.

Politický zápas komunistické strany jako avantgardy dělnické třídy a představitelky objektivních zájmů všech pracujících se prolínal, jak zdůraznil s. Husák „s řešením konkrétních úkolů konsolidace národního hospodářství“, a to v době, kdy „možnosti opírat další růst výroby o extenzivní rozšiřování zdrojů se prakticky už vyčerpaly“, tj. kdy strategickou linií dalšího rozvoje národního hospodářství a „hlavním obsahem hospodářské politiky strany musí se stát důsledné a všestranné zvyšování efektivnosti rozvoje národního hospodářství, založené na plném uplatnění intenzivních faktorů růstu“, přičemž jedinou možnou alternativou dalšího rozvoje naší socialistické ekonomiky a podmínkou úspěchu v soutěži s kapitalismem je „plné využití možností vědeckotechnického pokroku“. [XVI. sjezd 1971: 35—39].

Proces konsolidace naší společnosti a její další vývoj po cestě intenzifikace národního hospodářství a veškerého života byl od počátku spjat s růstem ekonomické a politické aktivity dělnické třídy. Svědčí o tom mimo jiné rychlý nárůst brigád socialistické práce a jejich členů (5), zvýšení aktivní účasti dělnické třídy na novátorském a zlepšovatelském hnutí; rostl také podíl dělníků na řízení a organizaci výroby. Zároveň se zvýšila účast dělnické třídy a její aktivita ve veřejném a politickém životě a ve stranické práci. Do řad KSČ vstupovali zejména mladí příslušníci dělnické třídy.(6)

Obecně platným poučením z rozboru příčin, z nichž vznikala u nás společenská krize, a z jejího úspěšného překonání je trvalá nezbytnost jednoty politicko-výchovné, organizátorské, sociální, hospodářské a kádrové politiky strany. Nedocnění poznávací činnosti strany jako základu včasného a prozíravého řešení ekonomických a sociálních problémů v konkrétní vývojové etapě a nedostatečné vážení mezinárodních souvislostí vede ve svých důsledcích k oslabení účinnosti ideologické práce, k oslabení organizátorské práce strany, k její odtrženosti od skutečných, bezprostředních i perspektivních zájmů dělnické třídy a ostatních pracujících, k podcenění reálných ekonomických a sociálních problémů, které každodenně ovlivňují život lidí a formují jejich společenské vztahy. V této souvislosti také s. Husák na XIV. sjezdu KSČ zdůraznil

(5) Počet Brigád socialistické práce (včetně soutěžících kolektivů) se do roku 1982 zvýšil na 209 tisíc, tj. na šestinásobek v porovnání s rokem 1970. Počet osob, účastnících se tohoto hnutí, dosáhl k uvedenému roku téměř 3 miliónů. V období 1970—1982 se počet podaných zlepšovacích návrhů zvýšil z 106 tis. na 338 tis., přičemž zároveň stoupl i procento jejich využití (v roce 1982 bylo téměř 60 % podaných zlepšovacích návrhů přijato k využití).

(6) V letech 1971—1981 bylo do KSČ přijato celkem 2921 tis. kandidátů, což představuje 40 % členské základny. Po roce 1971 byl po 23 letech zastaven pokles počtu dělníků ve straně. Dělníci se na přijatých kandidátech podílejí 62 % a mladí lidé do 35 let více než 90 %.

nutnost zapojit společenskovední disciplíny „do ideologické ofenzívy naší strany, do zápasu o formování socialistického vědomí pracujících, boje s buržoazními a maloburžoazními myšlenkami a tendencemi, do objasňování naléhavých problémů dalšího vývoje naší společnosti“ [XVI. sjezd 1971: 55].

Československo se v průběhu sedmdesátých let, kdy — zejména v jejich druhé polovině — se změnily i mezinárodní podmínky a zvýraznila se závažnost problémů globálního charakteru a jejich vliv na rozvoj zemí socialistického společenství vcelku i na rozvoj socialismu v Československu, zařadilo do celkového proudu intenzifikace národního hospodářství, sociální sféry a veškerého společenského života po boku ostatních zemí reálného socialismu. V současné etapě již nejde jen o překonávání nedostatků z minulého období. V osmdesátých letech, jak napsal K. U. Černěnko, se „zakládá budoucnost té národohospodářské struktury, s níž země vstoupí do XXI. století — struktury, která musí představovat integraci vědy a výroby, pevný svazek tvůrčího myšlení a tvůrčí práce. V této perspektivě je nezbytné posuzovat současné problémy v ekonomice“ [Razvitije 1982: 31].

Tento požadavek je obsažen i ve strategické linii XV. a XVI. sjezdu strany. Promítá se do dlouhodobějších prognóz vývoje za rok 2000. Zároveň je zabezpečován konkrétními opatřeními v ekonomické i sociální sféře. Výrazně se v nich projevuje komplementárnost obou těchto sfér: orientace na intenzifikaci rozvoje národního hospodářství jako podmínky dalšího rozvoje sociální sféry a intenzifikace sociální sféry jako významného zdroje intenzifikace národního hospodářství. V podstatě jde o rozvíjení výrobních sil na úrovni vědeckotechnické revoluce. „a to její poslední etapy, která slibuje technologický převrat v mnoha výrobních sférách“ jak zdůraznil na červnovém zasedání ÚV KSSS v r. 1983 J. Andropov [Andropov 1983: 6]. Nové výrobní vztahy jsou nejen prostorem pro rozvoj výrobních sil; působením svého vnitřního mechanismu, v němž hraje významnou roli socialistické uvědomění, se stávají i základem předstihu ve sféře poznání a řízení společenských procesů. Zahrnují tedy přípravu subjektivního činitele pro praktické a cílevědomé propojování vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu. Znamená to konkrétní překonávání zákonité vnitřní rozpornosti výrobního způsobu socialistické společnosti a dosahování relativní rovnovážnosti v rozvoji výrobních sil a výrobních vztahů v nové vývojové etapě socialismu a v konkrétních mezinárodních podmínkách.

Dělnická třída, pod vedením komunistické strany, plní v tomto procesu své historické poslání jak v oblasti politicko-ideové, tak výrobně technické. Jde o relativně samostatné, avšak vnitřně propojené procesy. Jejich relativní samostatnost umožňuje a vyžaduje zkoumat jejich pohyb a různé stránky odděleně, avšak vždy s vědomím vzájemné podmíněnosti a při respektování závaznosti teoretického a metodologického východiska materialistického pojetí dějin o prvotnosti materiálního bytí i o aktivním působení vědomí. Odhalování zákonitostí těchto procesů se nemůže odvíjet jen od jejich jevových stránek, které se často nabízejí ve zdánlivé dualitě práce a života, práce a nepráce, času práce a volného času, bytí a vědomí.

Takový přístup skrývá nebezpečí, že postavení a úloha dělnické třídy jsou zkoumány pouze v rámci těchto relativně samostatných procesů: na jedné straně z hlediska potřeb rozvoje výrobních vztahů ve smyslu politického uvědomování a osvojování si historické role dělnickou třídou, odvozovaných především z dosaženého stupně vlastnických poměrů, a na druhé straně z hlediska potřeb rozvoje výrobních sil v rovině kvalifikace a technologické vybavenosti podle potřeb strukturních změn v národním hospodářství, jež s sebou přiná-

šejí nejen kvantitativní, ale také kvalitativní změny v nárocích na kvalifikační strukturu pracovních sil v jeho jednotlivých sektorech.

Absolutizace jednoho nebo druhého procesu a jeho nároků na osobnost dělníka a odvozování měřítek uplatňování úlohy dělnické třídy v současné a příští vývojové etapě na základě odděleného chápání těchto procesů, které jsou ve skutečnosti komplementární, vede k jednostrannostem. Zpravidla dochází k odtrhování oblasti společenského vědomí, ideologie, kultury, morálky a konečků i politiky od jejich reálného materiálního základu a tím i k podceňování historické nezbytnosti cílevědomého řízení obou procesů v jejich jednotě, které má výrazně politický charakter a jehož nositelem je komunistická strana. Při uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy vychází z vědeckého poznání zákonitých trendů současného vývoje a zároveň z analýzy současných potřeb a zájmů lidí. Jejich každodenní životní praxe bezprostředně formuje jejich vědomí a postoje. Proto vzrůstá význam konkrétní ideové výchovné práce. Jejím hlavním úkolem je propojovat „každodenní“ vědomí s uvědomováním si dlouhodobých objektivních zájmů, napomáhat přeměně poznání v přesvědčení o správnosti strategické linie, o zákonité spojitosti dneška s budoucností.

Oba tyto procesy objektivně i subjektivně propojuje sféra práce. Změna v jejím charakteru a obsahu tvoří dnes základní trasu celkového procesu vyrovnávání rozdílů mezi městem a vesnicí, mezi jednotlivými teritorii, národy a národnostmi, mezi nositeli fyzické a duševní práce — trasu utváření sociální stejnorodosti socialistické společnosti. Práce je v životě každého člověka uzlovým místem, v němž se vytváří a upevňuje jeho socialistické vědomí, kolektivismus, kde se utváří historická kontinuita generací a kladou se základy socialistického způsobu života. Je průsečíkem bezprostřednosti vztahu ekonomického a sociálního ve společnosti a zároveň nejdůležitějším společenským mechanismem sjednocování celospolečenských, sociálně třídních a individuálních zájmů. Není proto náhodou, že vztah k práci a kvalita vykonávané práce stojí na předním místě v systému hodnot každé socialistické společnosti. Výchova k jejímu praktickému osvojování patří také na přední místo v komunistické výchově. „Vytvářet odpovědný vztah k povinnostem, k socialistické společnosti, k práci, to je stěžejní úkol politicko-výchovného působení, které musí být organicky spojeno s praktickou činností strany a socialistického státu“, zdůraznil na 15. zasedání ÚV KSČ soudruh V. Bilak [Zasedání 1980: 12]. Práce představuje prvořadou hodnotu také v životě dělnické třídy. Sociálně ekonomická kritéria práce jsou stále více — v souladu s vědeckotechnickým rozvojem a úrovní potřeb — spojována i s kritérii technicko-ekonomickými, s úrovní dosaženou ve světě. (7) Objektivně i subjektivně jsou technicko-ekonomická kritéria východiskem hodnocení kvality, množství a společenské užitečnosti práce, mírou odměny za práci a tím i individuálního přínosu k rozvoji společnosti i vlastní životní úrovně. Technicko-ekonomické parametry práce jsou objektivním základem měření jejich výsledků, účinného sebehodnocení v rámci pracovního kolektivu a tvoření norem. To přirozeně klade i vysoké a kvalitativně nové nároky na konkrétnost v řízení technicko-ekonomického procesu. Pro dělnickou třídu

(7) V mnohorozměrné analýze dat výzkumu *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* se ukázalo, že práce s moderní technikou je — v porovnání s ostatními charakteristikami dělnické práce — rozhodující pro spokojenost v zaměstnání, konkrétně pro to, zda jsou v práci dělníků využity jejich schopnosti a kvalifikace, zda vykonávaná práce odpovídá představám o dobrém zaměstnání apod. Pokud jde o porovnání se světovou úrovní, téměř 30 % dělníků považuje technické vybavení svého pracoviště za odpovídající světové úrovni. Situace z tohoto hlediska je nejpříznivější v textilním průmyslu, kde kladně odpovědělo téměř 40 % dělníků.

je technicko-ekonomická efektivnost práce bezprostředním ukazatelem přínosu vědeckotechnického pokroku k sociálnímu rozvoji a místem praktického zhodnocování rezerv v jejich sociálním rozvoji. Zejména pro její nejmladší směnu je také sféra práce nejsrozumitelnějším, nejbližším a zcela konkrétním vyjádřením sblížování technické inteligence a řídicích pracovníků s dělnickou třídou. V oblasti práce dělníků a techniků dochází k překrývání kvalifikované práce dělníků a technické inteligence, ke sjednocování jejich politicko-ideových postojů. Výrazně to prokazují nové, vyšší formy spolupráce dělnické třídy a vědeckotechnické inteligence, které se v zárodečné podobě začaly objevovat v brigádách socialistické práce na přelomu padesátých a šedesátých let. Svědčí o tom hnutí komplexních a racionalizačních brigád, spolupráce dělníků a techniků při zavádění nové techniky a technologie, při spolupráci v rámci *Vědecko-technické společnosti*, při zakládání vědeckovýzkumných sdružení a průmyslově zemědělských komplexů. V těchto procesech se také v praxi realizuje historická kontinuita v sociálně ekonomickém rozvoji dělnické třídy, na vyšším stupni se utváří sociální stejnorodost společnosti. Sjednocují se zájmy dělnické třídy, vědecko-technické inteligence, řídicích pracovníků, družstevních rolníků i ostatních pracujících, neformálně se prohlubuje demokratický charakter socialistické společnosti. Je to projev zákonité tendence ve sblížování sociálních tříd a skupin, v překonávání dosavadních vlastnických forem. Absolutizace tohoto poznatku by však znamenala předbíhání vývoje,⁽⁸⁾ stejně jako jeho podcenění by neumožňovalo posilovat výhonky nového stupně ekonomicko-sociální a politicko-ideové jednoty naší společnosti v současném období.

Dělnická třída projevuje realismus a věcně oceňuje dosažený stupeň společenského rozvoje, stejně jako potřeby práce a její úroveň.

Uvědomuje si nezbytnost zpřesňovat kritéria odměňování v souladu s potřebami využití materiálových a lidských zdrojů a urychlení intenzifikace národního hospodářství využíváním výsledků vědeckotechnického pokroku, což jsou ve skutečnosti vstřícné proudy jednotného intenzifikačního procesu. Konkretizace denivelizačních snah a opatření v oblasti odměňování se například výrazně projevuje v brigádních formách organizace práce a odměňování; týká se nejen dělníků, ale všech, jejichž práce souvisí s celým cyklem výzkum — vývoj — výroba — užití a jeho řízením.

Sféra práce se tak stává nejen sjednocujícím činitelem ve smyslu práva a povinnosti pracovat pro všechny, ale také činitelem diferenciacním v souladu se zákonitostí socialistického způsobu odměňování podle toho, jde-li o práci produktivní, společensky potřebnou [Andropov 1983: 6]. Porušování socialistického principu odměňování se projevuje jako závažná brzda vývojové dynamiky národního hospodářství a celého společenského života. Rovnostářství v odměňování, socialismu „nevlastní“ kritéria odměňování vedou k tomu, že se ekonomický i morální zájem přenáší z oblasti společenské práce a veřejné aktivity do soukromé sféry, oslabuje se důvěra v konkrétnost vytyčených cílů, posilují se spotřebitelské orientace. Proto také byl v *Souboru opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980* vysloven kategorický požadavek „zvýšit účinnost systému usměrňování mezd důsledným prosazením principu zásluhovosti tak, aby společenské a ekonomické postavení každého pracovníka bylo plně závislé na jeho přínosu pro společnost“ [Ke zdokonalení 1980: 39]. K prosazení tohoto požadavku se vytváří

(8) Empirické výzkumy dosvědčují, že se ve vědomí dělnické třídy zachovává vědomí vlastní sociálně třídní určitosti, i když jejich zdroje jsou identifikovány již více charakterem a obsahem práce a postavením v práci než třídním původem, spjatým s vlastnickými vztahy [Dělnická třída 1980: 127].

v pracovních kolektivech příznivé sociálně psychologické klima, což potvrzuje praxe podniků [Život strany 1984: 21—23] i sociologické výzkumy.(9)

Celková výkonnost a stmelenosť pracovního kolektivu je úzce spojená s podmínkami práce a jejími perspektivami, závisí na jejím materiálním a morálním ocenění, ale i na vztazích k vyšším článkům řízení, k politicko-organizační práci stranických a společenských organizací. Avšak rozhodující vliv na celkovou úroveň výkonnosti kolektivů a jeho otevřenost vůči všemu novému má veřejné mínění uvnitř pracovního kolektivu, spojené s individuální diferenciací a reálným hodnocením vlastních schopností na základě výsledků práce. Pocit spravedlivého odměňování a ocenění podle práce a osobní zodpovědnosti vůči kolektivu jsou tmelem ekonomických a sociálních vazeb v základních výrobních článcích. S tím pak souvisí i zájem o účast na řízení, o zapojení do různých forem iniciativy, o občanskou aktivitu. Kolektivismus jako jeden ze základních principů života dělnické třídy a socialistické společnosti znamená, že se zájem jednotlivce nemůže prosazovat na úkor druhého, že v každé vývojové etapě se realizuje — na nové úrovni a v nové kvalitativní podobě — objektivní jednotá individuálních a celospolečenských zájmů.

S aktivitou v práci úzce souvisí i účast dělníků na řízení výroby a jejich zapojení do řešení veřejných záležitostí. Společným jmenovatelem je zde uvědomělý vztah ke společnosti, který se formuje ve výrobním procesu a v politicko-organizačnické činnosti. Avšak rezervy, které v tomto směru existují, jsou nemalé. Podle výzkumu *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* (10) se téměř 80 % dělníků domnívá, že se lidé nezapojují dostatečně do řešení celospolečenských problémů a řízení výroby. Více než polovina dělníků a příslušníků inteligence soudí, že v jejich podniku by s tím výrobním vybavením, které je k dispozici (tj. bez dalších investic, bez nové techniky, se stejným počtem zaměstnanců), bylo možno odevzdávat více kvalitní práce. Vyplyvá z toho, že v dělnické třídě i v řadách ostatních pracujících je velký potenciál tvořivých schopností, který je možno při zkvalitnění řídicí práce a politicko-výchovné činnosti využít k prospěchu celé společnosti.

Výzkumy dělnické třídy, jejího vztahu k práci, postojů k socialismu, jejich hodnotových orientací ústí v poznatek, že vědomí dělnické třídy, jak jej zachycujeme v postojích a názorech jednotlivých dělníků, vyjadřuje vysokou míru jejich společenské angažovanosti. Při zkoumání systému hodnot byla v uvedeném výzkumu zjištěna socialistická orientace ve vyhraněné podobě u naprosté většiny dělníků. V celkové hodnotové orientaci dělníků jsou hodnoty práce spojovány s hodnotami sociální rovnosti, vzájemné spolupráce a společenské zodpovědnosti.

Při orientaci na využívání rezerv a zdrojů z oblasti sociální sféry pro dynamizaci národního hospodářství a celého společenského procesu má rozhodující úlohu dělnická třída jako nositelka hlavní masy společenské práce a socialistických výrobních vztahů. Z bezprostředního výrobního procesu je nezbytné odvíjet celý proces kultivace lidské práce a pracovního prostředí, který se

(9) Ve výzkumu *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* (viz seznam literatury) řadili dělníci různá kritéria výše mzdy nejprve podle toho, na čem by podle jejich názoru mělo záležet a poté, na čem skutečně záleží.

V současné době je podle jejich názoru výše odměny za práci závislá na výsledcích podniku. Pokud však jde o žádoucí stav, uváděli na prvním místě individuální pracovní výkon (dále pak kvalifikaci a její splnění).

(10) Uvedené údaje se opírají o zajištění výzkumu ve třech velkých průmyslových závodech: dvou v Praze a jednoho v Ústí n/Lab. Výzkum byl realizován v r. 1978 Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV. Dále jsou použita data z výzkumu *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti, varianta B*; tento výzkum byl uskutečněn v r. 1983 (ÚFS ČSAV).

promítá do aktivity a rozvoje tvořivosti člověka v celém způsobu jeho života, vycházejí ze skutečnosti, kterou potvrzují výzkumy, že naprostá většina dělnické třídy si uvědomuje nutnost obratu k intenzifikaci jako skutečné kvalitativní změny, kterou vyžaduje vyšší stupeň socialistické výstavby a která souvisí s postavením socialistického společenství v současném světovém vývoji.

Nadcházející období, charakterizované intenzivním pronikáním nových výsledků vědeckotechnické revoluce do výroby a celé společenské praxe při zdokonalování a dalším rozvíjení předností socialismu, vyžaduje, aby si dělnická třída nejen osvojovala potřebnou kvalifikaci, vzdělání, tvořivé přístupy k práci, ale také dále prohlubovala politicko-ideové sjednocování s inteligencí a s dalšími pracujícími. Budoucí nároky ovšem budou splněny jen v případě, bude-li pro jejich plnění připravena současná mladá dělnická generace. Právě u ní vystupuje výrazně do popředí význam dějinné kontinuity její historické mise při sjednocování obsahu a charakteru práce s politickou a veřejnou angažovaností. Mladí dělníci také nejvýrazněji spojují perspektivy své práce s vědeckotechnickým rozvojem a politickou aktivitu s reálnými výsledky vynakládané práce a času.

Objektivně potřebnému obratu v pojetí práce, odměňování a řízení celého společenského reprodukčního procesu odpovídá i posun ve vědomí dělnické třídy a ostatních pracujících. Společenské vědomí však není jen mechanickým odrazem daných materiálních podmínek práce a života. V procesu jejich zprostředkování v mnohém předjímá a stimuluje jejich změnu. Praxe, spojená s tímto vědomím, pak ve skutečnosti relativizuje ostrost hranic mezi vývojovými etapami a dělnickými generacemi. Výsledky analýzy hodnotových orientací pracujících naznačují, že se v mladších věkových kategoriích dělnické třídy — již se dostalo vyššího vzdělání a kvalifikace a jejíž budoucnost je spojena s uplatňováním vědeckotechnického pokroku ve spojení s přednostmi socialismu, a jež vyžívá v nových společenských podmínkách — oproti minulosti výrazněji prosazuje tendence k růstu významu vnitřních, obsahových momentů práce, individuálního výkonu a s tím související odměny. Je to v souladu s jednotlivými etapami socialistického vývoje, s požadavky, které tyto etapy kladou před dělnickou třídu a ostatní pracující, i s novými podmínkami rozvoje každého jednotlivce. Ukazuje se, že stupeň rozvoje rozhodujícího subjektu společenského reprodukčního procesu, dělnické třídy, je v řadě aspektů „v předstihu“ v porovnání s konkrétními podmínkami jeho využití a že tedy účinná mobilizace těchto rezerv představuje významný sociální zdroj dalšího ekonomického rozvoje. Nesoulad mezi úrovní daného subjektivního potenciálu a stupněm jeho objektivního využití je hybným momentem dalšího rozvoje. Lze jej v současných podmínkách aktualizovat prostřednictvím uplatnění vědy a techniky ve výrobě i v ostatních sférách reprodukčního procesu, prostřednictvím účinného řízení ekonomické i sociální sféry a v neposlední řadě prostřednictvím nejširší účasti pracujících na inovačním procesu, zasahujícím všechny hlavní společenské sféry. To je hlavní trasa dalšího dynamického rozvoje dělnické třídy a celé společnosti.

Současně je třeba reálně vidět a posuzovat i dosažené výsledky v sociálně ekonomickém rozvoji dělnické třídy samotné. Hodnocení, které je zde obsaženo, se opírá o fakty a reálný vývoj v uplynulých čtyřiceti letech. Tento vývoj je hodnocen z hlediska naplňování historické mise dělnické třídy uplatňováním její vedoucí úlohy komunistickou stranou. Nikterak to tedy neznamená, že každý jednotlivý příslušník dělnické třídy, jeho vědomí a praxe zcela odpovídá historickému poslání dělnické třídy jako celku. K. Marx, když vypracovával dialekticko-materialistickou teorii dějin jako přírodně historického

procesu procházejícího jednotlivými vývojovými etapami třídních bojů, z nichž poslední třídní bitvu měla vybojovat právě dělnická třída jako legitimní nositelka svobody a budoucnosti lidstva, upozornil ve *Svaté rodině* v roce 1845 na to, že „nejde o to, co si zatím ten či onen proletář představuje jako cíl. Jde o to, co proletariát je a co ve shodě s tímto bytím bude historicky nucen dělat“ [Marx 1958 : 21]. Posuzovat proto dělnickou třídu jako celek podle jednotlivě a náhodně vybraných příkladů je počinání neodpovědné tím spíše, že tato třída jako celek, a zejména pak její průmyslové jádro, pod vedením komunistické strany vítězně prošla zápasem o socialistickou přestavbu společnosti v uplynulém období a je i nadále nositelem komunistické budoucnosti. Výzkum uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy v naší společnosti je proto předním úkolem při zkoumání „aktuálních otázek výstavby rozvinuté socialistické společnosti“, jak to zdůraznil na XVI. sjezdu KSČ s. Husák [XVI. sjezd 1981 : 39].

Pravdivost společenskovedního, a tedy i sociologického poznání a jeho praktická využitelnost vyžaduje, abychom od popisu jednotlivých jevů společenské reality důsledněji přecházeli k jejich analýze jako základu syntetického posízení této reality a k zobecnění. V marxisticko-leninském smyslu to znamená odhalovat podstatné v jevech, ukazovat to, co je rozhodující pro jejich další vývoj a změnu, formulovat zákonitosti, které jsou mu vlastní. Žádný společenský jev však ve skutečnosti neexistuje osamoceně. Projevuje se jako svébytný pouze v systémově strukturním začlenění a v historickém kontextu v souvislosti a závislosti na ostatních jevech a v celku společenského procesu. Teprve respektování těchto souvislostí a vřazení výsledků poznání jednotlivých jevů do totality společenského života umožňuje pravdivě určit místo každého jevu v celkové dynamice společenského pohybu, rozhodující momenty v jeho konkrétně historickém zařazení do celkových společenských procesů a vyvodit i zákonité tendence dalšího vývoje.

Komplexnost zkoumání každého jevu v jeho historické kontinuitě a nacházení podstatných souvislostí jeho vzniku, trvání a vývoje je teoreticko-metodologickým východiskem a vlastní metodou analýzy, syntézy i zobecnění současných poznatků o procesech kvantitativních a kvalitativních změn společnosti jako celku, její ekonomické základny a nadstavby, sociálně třídní struktury a způsobu života. Je však nezbytné uplatňovat tuto metodu i při zkoumání jednotlivých elementů společnosti v procesu jejich vlastního vývoje a proměn. (11) Ve vývojové dynamice naší socialistické společnosti má rozhodující význam vývojová dynamika dělnické třídy. A právě v této souvislosti nejvíce vystupuje do popředí nutnost komplexního pojetí jejího výzkumu, vzhledem k mnohostrannosti a složité provázanosti obsahu její vedoucí úlohy, která stále hlouběji zasahuje všechny sféry společenského života.

Komplexnost zde nespočívá jen v tom, mít na paměti všechno, ale mít na paměti zejména to, co rozhodujícím způsobem určuje dynamiku a obsah zkoumaného jevu, tedy hlavní článek, představující základní vrstvu komplexnosti. V sociálně třídní struktuře je hlavním článkem dělnická třída a hlavním článkem vývojové dynamiky dělnické třídy je práce v jejím ekonomickém i sociálním rozměru. Dynamika rozvoje dělnické třídy je dynamikou celé společnosti, a proto i širě a hloubka záběru, s nímž k ní přistupujeme, vybroušení znalostmi jak praxe, tak jednotlivých společenskovedních oborů, cha-

(11) Připomeňme si zde důležité metodologické upozornění V. I. Lenina: „Nejspolehlivější v otázce vědy o společnosti ... je nezapomínat na základní historickou souvislost, pohlížet na každou otázku z toho hlediska, jak určitý jev v dějinách vznikl, jakými hlavními etapami prošel tento jev ve svém vývoji, a z hlediska tohoto jeho vývoje se podívat, čím se věc stala nyní [Lenin 1955: 466–467].“

rakterizuje pochopení a míru ovládnutí celospolečenských procesů. Význam vědeckého poznávání reálných procesů vývojové dynamiky dělnické třídy vzrůstá i vzhledem k tomu, že tato třída je nejen vedoucí silou ve svazku pracujících v socialistickém Československu, ale je také součástí mezinárodní dělnické třídy a pevným oddílem třídy zemí socialistického společenství [Huláková 1983]. Základem její mezinárodní jednoty je univerzálnost její historické mise. Spočívá v objektivitě její úlohy nositele společenského pokroku, a tím i budoucnosti lidstva. Proto stojí dělnická třída v čele boje za zachování míru, proti nukleární katastrofě, za právo na život, svobodu a důstojnost člověka.

Univerzálnost historické mise dělnické třídy má svůj politický, ekonomický, sociální a společensko-etický obsah. Teoreticky je zakotvena v učení marxismu-leninismu a prakticky je prokazována tím, že žádné z revolučních a národně osvobozenecských hnutí (ať je to kdekoli ve světě) nelze úspěšně realizovat, završit v sociálně ekonomické oblasti a účinně hájit bez uplatňování ideologie dělnické třídy, bez uplatňování její vedoucí úlohy. Děje se tak vždy v konkrétních historických podmínkách: jak v zemích s početnou, kvalifikovanou a politicky zkušenou dělnickou třídou, jako tomu bylo v době po II. světové válce v Československu, tak ve společnostech, kde dělnická třída dosud zdaleka nejen nepředstavuje většinu, ale ani se dosud plně nerozvinulo a nezorganizovalo její průmyslové jádro. Dosavadní praxe revolučních a národně osvobozenecských hnutí plně potvrzuje obecnou závaznost marxisticko-leninské koncepce osvobození společnosti a člověka, stejně jako nezbytnost opírat se o země socialistického společenství v čele se Sovětským svazem a využívat jejich zkušeností.

Literatura

- Články o brigádách socialistické práce. Nová mysl 1960, č. 10.
Dělnická třída v průmyslových závodech (Úvodní materiálová studie ze sociologického výzkumu). Praha, ÚFS ČSAV 1980.
Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti, varianta B. Praha, ÚFS ČSAV 1983.
Huláková, M.: *Kontexty sociálně ekonomických přeměn dělnické třídy*. Sociologický časopis 1983, č. 1.
Ke zdokonalení plánovitého řízení národního hospodářství. Praha, Svoboda 1980.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1955.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1958.
O brigádách socialistické práce. Praha, NPL 1962.
Projev J. Andropova na zasedání ÚV KSSS v červnu 1983. Rudé právo 16. 6. 1983.
Protokol IX. řádného sjezdu KSČ. Praha, ÚV KSČ 1949.
Razvitije robočego klassa v socialističeskom obščestve. Moskva, Nauka 1982.
Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ. Praha, Svoboda 1981.
Stranickými úkoly na pomoc vědě a technice. Život strany 1984, č. 17.
XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971.
Zasedání ÚV KSČ ve dnech 25. a 26. března 1980. Praha, Svoboda 1980.

Резюме

М. Гулакова: Рабочий класс — гегемон социалистического преобразования нашего общества

Политическая победа рабочего класса в социалистической революции явилась основой глубоких экономических и социальных преобразований нашего общества и динамики самого рабочего класса, ставшего руководящей силой развития во всех областях общественной жизни. Рабочий класс возрастал не только в количественном отношении, одновременно развивался его квалификационный и организаторский потенциал в соответствии с требованиями отдельных этапов социалистического развития. Двусidedность руководящей роли рабочего класса в политико-идеологической и экономической сфере проявлялась при решении проблем, унаследованных от капитализма, в развитии социалистических производительных сил и производственных отношений, а на современном этапе в соединении достижений научно-технической революции с преимуществами социализма.

Процесс консолидации нашего общества в 70-е годы и его развитие по пути интенсификации экономики были тесно связаны с ростом трудовой и политической активности рабочего класса. Обе эти области объективно и субъективно связывает сфера труда, изменения в которой являются основой процессов социальной гомогенизации и преобразований образа жизни. Здесь формируется также социалистическое сознание, согласовываются общественные, коллективные и индивидуальные интересы. Оплата по труду и ответственность перед коллективом цементируют экономические и социальные связи с основными производственными звеньями. С этим связан также интерес к участию в управлении, в различных формах инициативы трудящихся.

Предстоящий период, характеризуемый интенсивным применением науки и техники в производстве, предъявляет к рабочему классу новые требования в области его дальнейшей квалификационной роста, развития творческого подхода к труду и углубления политико-идейного объединения с интеллигенцией и остальными трудящимися. К выполнению этих задач целенаправленно готовится и молодое рабочее поколение. Общественное сознание основного кадра рабочего класса под руководством КПЧ во многом предвосхищает будущие изменения, создавая тем самым благоприятные условия для их реализации. Социологические исследования, направленные на комплексное познание изменений в содержании труда, в участии в управлении и в сознании рабочего класса, могут быть в этот период эффективным инструментом общественного прогнозирования, планирования и управления. Динамика развития рабочего класса является одновременно динамикой развития всего общества, и поэтому широта и глубина познавательного охвата характеризуют понимание общественных процессов и степень овладения ими.

Summary

M. Huláková: The Working Class — Hegemon of the Socialist Transformation of Our Society

The political victory of the working class in the socialist revolution was the basis of profound economic and social transformations in our society, and also of the dynamics of the working class itself which has become the leading force of development in all areas of social life. The working class was not only showing quantitative growth but also its qualification and organizational potential was developing in harmony with the claims of the separate stages of socialist development. The duplecity of the leading role of the working class in the politico-ideological and the economic sphere has been playing its role in solving the problems inherited from capitalism, in developing socialist productive forces and production relations, and, at the present stage, in linking achievements of the scientific and technological revolution with the advantages of socialism.

The process of consolidation of our society in the seventies and its development by way of the intensification of economy was taking place hand in hand with the growth of working and political activity of the working class. These areas are objectively and

subjectively interconnected by the sphere of labour whose changes form the basis of social-homogeneity processes and transformations of the way of life. Here, too, the socialist consciousness has its rise and all-social, collective and individual interests become amalgamated. Remuneration according to the work performed and responsibility to the collective are the cement of economic and social relations in basic production units. In connection herewith is also the interest in the participation in management, in joining in various forms of working people's initiative.

The coming era, characterized by an intensive application of science and technology in production, confronts the working class with new claims for its further qualification growth, for developing creative approaches to work, and for intensifying the politico-ideological unity with the intelligentsia and other working people. Also the young working-class generation is purposefully prepared to fulfil these tasks. The social consciousness of the basic cadre of the working class headed by the Communist Party of Czechoslovakia anticipates, in many respects, the changes to come and thus creates favourable conditions for putting them through. Sociological research aimed at a complex cognition of changes in the content of work, in the participation in management and in the consciousness of the working class may prove to be an effective tool of all-social forecasting, planning and management in this era. The dynamics of the development of the working class is simultaneously the dynamics of the development of the whole society. For this reason, the breadth and depth of the cognitive range characterize the understanding and the degree of mastery of general social processes.

Pozvednout sociologickou vědu na úroveň současných úkolů společenského rozvoje

V. N. IVANOV

Moskva

„Musí být zajištěna nová, mnohem vyšší úroveň teoretické práce v oblasti společenských a především ekonomických věd, úroveň práce našich vědeckých institucí i každého jednotlivého vědce. Je nezbytné nutně zaměřit se na reálné, konkrétní úkoly, před kterými stojí naše společnost.“

(Materiály plenárního zasedání ÚV KSSS
14. a 15. června 1983.)

Vznik a vývoj socialismu jako první fáze komunistické společensko-ekonomické formace mimo jiné souvisí s marxisticko-leninskou teorií. Její význam lze jen stěží docenit i nyní, v podmínkách stále složitější sociální praxe, kdy se objevují principiálně nové problémy, podmíněné růstem naší ekonomiky, rozvojem vědeckotechnické revoluce, zásadní změnou sociálního a duchovního profilu tříd a sociálních skupin, zostřováním boje mezi dvěma protikladnými společenskými systémy. Generální tajemník ÚV KSSS J. V. Andropov ve své řeči na červnovém plénu ÚV KSSS (1983) zdůraznil: „Je nezbytné nutně zaměřit se na reálné, konkrétní úkoly, před kterými stojí naše společnost. Společenské vědy, stejně jako vědy přírodní, se musí stát účinným pomocníkem strany a všeho lidu při plnění těchto úkolů.“ (1) Pro Ústav sociologických výzkumů AV SSSR jako vedoucí sociologické pracoviště země to znamená, že základní pozornost je třeba soustředit na studium aktuálních otázek rozvoje zralého socialismu, na vypracovávání efektivních doporučení k jeho dalšímu zdokonalování.

Je známo, že na červnovém plénu ÚV KSSS (1983) byla činnost ústavu ostře kritizována. Poprvé za 15 let existence ústavu se jeho činnost stala středem pozornosti celé strany. Zásadní hodnocení našich nedostatků a opomenutí, které provedlo plénum, zavazuje kolektiv ústavu, aby se zvýšenou odpovědností přistoupil k řešení úkolů uložených stranou společenským vědám, aby zajistil co nejrychlejší a důsledné odstranění nedostatků. Především je třeba překonat sklon k vybírání bezvýznamných témat, k uplatňování skupinových či „disertačních“ zájmů, výrazně zvýšit kvalitu a hlavně praktický význam výzkumů. Je nezbytné soustředit úsilí na řešení velkých, perspektivních problémů, potlačit tendenci k preferenci jednorázových objednávek a úkolů. ke zkoumání otázek, které mají pouze lokální a často jen nepatrný význam. Zdá se, že je nutné provést podstatné změny v oblasti koordinační a metodické činnosti

* Přetisknuto z časopisu Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 4, s. 3–8.

Ivanov, Vilém Nikolajevič — doktor filozofických věd, profesor, ředitel Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR, autor více než 70 vědeckých prací o vědeckém komunismu a sociologii propagandy. Mezi jeho pracemi jsou monografie, studijní materiály, brožury: *Lenínské myšlenky o vědeckém řízení socialistické společnosti* (1970); *Vědecké řízení socialistické společnosti* (1972); *Vědecké řízení socialistické společnosti a její obrany* (1972, přeloženo do slovenštiny); *Zdokonalování vědeckého řízení socialistické společnosti* (1974); *Systém řízení pracovního kolektivu* (1977) aj.

(1) *Aktuální otázky ideologické a masové politické práce KSSS*. Materiály plenárního zasedání ÚV KSSS 14. a 15. června 1983, Praha, Svoboda 1983, s. 10.

ústavu, aby se při realizaci základních výzkumných projektů mohl opírat o spolupráci s ostatními sociologickými středisky.

Hlavním smyslem sociologické vědy je poskytovat hluboce podložená a zároveň v široké míře aplikovatelná praktická doporučení orientovaná na řešení aktuálních národohospodářských úkolů, na všestranný rozvoj osobnosti každého sovětského člověka, na zkvalitnění sociálního zabezpečení, ideologické práce, jak o tom hovořil J. V. Andropov při svém setkání se starými členy strany na ÚV KSSS. (2)

Jakou cestou musí však kolektiv Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR při spolupráci na řešení těchto úkolů postupovat?

Především je nutné upřesnit koncepci a strategii vědeckovýzkumné činnosti ústavu, provést odpovídající změny v jeho struktuře na základě pečlivě promyšleného plánování a řízení, výrazně zvýšit vědeckou úroveň a praktickou efektivitu výzkumů. To vše bezpodmínečně předpokládá, že se od základulepší práce s kádry, že každý pracovník bude veden k náročnému a odpovědnému vztahu k práci, že v kolektivu bude vytvořena skutečně tvůrčí atmosféra. Při zaměření na konečný výsledek je třeba všemi způsoby upevňovat pracovní disciplínu. Z hlediska přestavby činnosti ústavu je nutné v první řadě dbát na posilování stranického vlivu ve všech odděleních bez výjimky. Jinými slovy, je nezbytné náročněji, sebekritičtěji a principiálněji hodnotit výsledky pracovního úsilí jednotlivých sektorů, vědecké práce jednotlivých pracovníků, spojit přísnou vědeckost výzkumů s jejich zaměřením na plnění strategických cílů celé strany, na řešení úkolů odpovídajících nejhlubším zájmům sovětského lidu.

Je známo, že v soudobé etapě rozvoje naší společnosti vzrůstá význam sociálních faktorů. Ve svém vystoupení na červnovém plénu ÚV KSSS (1983) J. V. Andropov zdůraznil: „My jsme ve svém společenském vývoji nyní dospěli k takovému historickému mezníku, kdy už nejen dozrály, ale staly se nezbytnými hluboké kvalitativní změny ve výrobních silách a odpovídající zdokonalení výrobních vztahů. To není jen naše přání, soudružky a soudruzi, to je objektivní nutnost, kterou, jak se říká, nemůžeme přejít bez povšimnutí. V těsné souvislosti s tím musí probíhat i změny ve vědomí lidí, v těch všech formách života společnosti, které nazýváme nadstavbou.“ (3) Efektivnost a intenzivnost takových změn bude v mnoha směrech záviset na tom, nakolik se podaří zajistit harmonické spojení mezi řešením ekonomických a sociálních problémů a vývojem ideologických procesů. „Každý velký úkol vyžaduje komplexní řešení přihlížející k duchovním, materiálním i organizačním faktorům.“ (4)

Při zkoumání společnosti přísluší sociologii zvláštní místo. Je to podmíněno za prvé skutečností, že sociální vztahy, které jsou jejím předmětem, jsou tvořeny aspekty, stránkami ekonomických, politických a ideologických vztahů mezi sociálními subjekty, ovlivněných podmínkami jejich životní činnosti. Za druhé, marxisticko-leninská sociologie je jednak disciplína teoretická, v jejím rámci jsou vyvozovány důležité závěry a teze týkající se různých sociálních společenství, tříd, sociálních skupin, kolektivů, jednak disciplína aplikovaná, v jejímž rámci jsou široce využívány specifické metody shromažďování a zpracování základní sociologické informace, která má neobyčejný význam pro řídicí činnost. To umožňuje studovat jak konkrétní projevy zákonitostí působí-

(2) Pravda 1983, 19. října.

(3) *Aktuální otázky ideologické a masové politické práce KSSS*. Materiály plenárního zasedání ÚV KSSS 14. a 15. června 1983. Praha, Svoboda 1983, s. 12.

(4) Pravda 1983, 19. října.

cích v různých etapách vývoje komunistické společensko-ekonomické formace a včas odkrývat problémy, které vyžadují neodkladné řešení, tak hluboce osvětlovat podstatu probíhajících sociálních procesů a vznikajících rozporů a na tomto základě vypracovávat spolehlivé prognózy a doporučení.

Nezbytnou podmínkou zvýšení praktické efektivnosti sociologie je další rozpracovávání jejích teoretických problémů, neboť, jak známo, nic není praktičtějšího než dobrá teorie. Je třeba říci, že není-li této stránce věnována dostatečná pozornost, odráží se to na kvalitě analýzy nahromaděných empirických údajů tak, že jejich hluboká interpretace je zaměňována obecnými šablonovitými závěry. Sociologové musí zároveň s představiteli ostatních věd rozpracovávat takové fundamentální otázky teorie společnosti, jakými jsou specifičnost sociálního, mechanismy působení zákonů společenského vývoje v podmínkách zralého socialismu, zvláštnosti procesu internacionalizace společenského života, způsoby dosahování sociální homogenity, formy a metody zdokonalování vztahů, rozdělování, zvyšování úlohy pracovních kolektivů, rodiny, veřejných sociálních služeb při řešení úkolů socialistické výstavby.

Při zvyšování úrovně výzkumu připadá důležitá úloha systematizaci pojmů, zpřesňování a dalšímu rozpracování kategoriálního aparátu sociologie i odvětvových sociologických teorií. Řešení těchto otázek musí přitom probíhat na základě těsné součinnosti s teorií vědeckého komunismu. Aktuálním úkolem nadále zůstává teoretické odůvodnění a vytvoření systému sociálních ukazatelů, zpracování základů sociální statistiky. Nelze rovněž oslabovat pozornost věnovanou kritice buržoazní sociologie, ale vytrvale a na základě vědeckých důkazů bojovat proti našim ideovým protivníkům.

Je třeba opětovně zdůraznit, že základním směrem činnosti ústavu je studium sovětské společnosti, její sociální sféry, zákonitosti fungování této sféry, a rovněž zvláštností sociální situace vytvářející se v určitém období, vypracovávání konkrétních doporučení zaměřených na řešení aktuálních praktických úkolů. To vše předpokládá, že v přísně stanovených časových intervalech (rok, pětiletka) budou pravidelně prováděny sociologické průzkumy na základě všesvazového nebo regionálního výběru, zaměřené na odhalování zákonitostí a dynamiky sociálního rozvoje sovětské společnosti, stejně jako jednotlivých regionů a sociálních skupin. Takové průzkumy pomohou zjistit příčiny negativních sociálních jevů a včas učinit opatření k jejich odvrácení a překonání, ke zdokonalení celého systému sociálních vztahů.

Uvedené úkoly bude ústav řešit především na základě dvou dlouhodobých výzkumných projektů. První z nich, *Sociální sféra: základní ukazatele a vývojové tendence*, zahrnuje řadu dále uvedených relativně samostatných výzkumných programů:

1. Vývoj sociální struktury. Vytváření beztřídní společnosti

Jak je známo, XXVI. sjezd KSSS dospěl k závěru, že vytváření beztřídní struktury naší společnosti v hlavních rysech proběhne v etapě rozvinutého socialismu. V této souvislosti je třeba soustředit pozornost na následující otázky: zákonitosti a ukazatele sblížování základních tříd a sociálních skupin sovětské společnosti, dynamiku sociálního složení obyvatelstva, mechanismy vnitrotřídní integrace a vytváření hraničních sociálních vrstev, národní, teritoriální a sídelní zvláštnosti sociálních skupin, sociálně kulturní profil různých profesních vrstev pracujících, jeho ovlivňování obsahem a charakterem práce, rysy progresivního pracovníka nového typu, způsoby doplňování různých oddílů dělnické třídy, rolníků a inteligence.

2. Sociální aspekty efektivnosti práce a výroby

Řešení aktuálních úkolů v této oblasti předpokládá další výzkum sociálních problémů zdokonalování hospodářského mechanismu, organizace výroby, zejména studium sociálních aspektů realizace potravinářského programu a rozvoje agroprůmyslových komplexů, způsobů zdokonalování činnosti specializovaných agroprůmyslových podniků, jejich zabezpečování kvalifikovanými kádry, vytváření stabilních pracovních kolektivů. Při řešení klíčového ekonomického úkolu — zásadního zvýšení produktivity práce — hraje dnes stále větší úlohu sám pracovník, jeho pracovní činnost. Jak zdůraznil J. V. Andropov na červnovém plénu ÚV KSSS (1983), nejde jen „o uvědomělou disciplínu a tvůrčí vztah k práci, ale i o přesnou, dobrou organizaci práce lidí a její odměňování.“ (5) V dané souvislosti získává zvláštní význam a aktuálnost studium vlivu vztahu k práci, hodnotových orientací ve sféře výroby, vztahů ve sféře rozdělování a sociální infrastruktury na produktivitu práce a na její kvalitu, výzkum profesionální adaptace a mobility. Nejdůležitějším směrem sociologické práce jsou návrhy opatření ke zdokonalení sociálně psychologického klimatu v pracovních kolektivech, odhalování existujících rezerv při optimalizaci výrobní situace, upevňování disciplíny a vytváření podmínek pro další zvyšování pracovní a společenské aktivity sovětských lidí.

3. Demografická situace. Tendence a perspektivy

Sem patří tato témata: sociální faktory optimalizace porodnosti, národní, teritoriální a sídelní zvláštnosti jejich působení, dynamika struktury různých regionů země z hlediska věku a pohlaví, sociálně demografické aspekty formování pracovních zdrojů, efektivnost demografické politiky, sociální aspekty migrace obyvatelstva.

4. Způsob života a rodina. Sociální ukazatele a vývojové tendence

V této oblasti se výzkumy soustřeďují na následující problémy: cesty zvyšování kultury vzájemných kontaktů a trávení volného času, normy socialistického soužití, boj s jevy odporujícími socialistické morálce ve způsobu života, racionální využívání volného času, upevňování sociálně ekonomických základů rodiny a posilování její sociální akceschopnosti, efektivnost státních a společenských opatření na pomoc rodině, mládež a manželství, postavení ženy v životě a ve výrobě.

5. Sociální problémy zdravotnictví a tělesné kultury

Při organizaci výzkumné práce související s tímto tématem mají základní význam slova J. V. Andropova, že „stále významnější místo v sociální politice strany budou nepochybně zaujímat otázky zdravotnictví“. (6) V dané souvislosti se předpokládá, že výzkum bude postupovat následujícími směry: zdraví jako faktor způsobu života, sociální aspekty hygieny a profylaxe, způsoby šíření masové tělesné kultury mezi obyvatelstvem, zdravotnictví jako sociální instituce.

6. Sociální prognózování, plánování a řízení

V rámci tohoto tématu jsou výzkumy v podstatě orientovány dvojím směrem. Za prvé jde o zpracování aktuálních problémů sociálního plánování na různě

(5) *Aktuální otázky ideologické a masové politické práce KSSS*. Materiály plenárního zasedání ÚV KSSS 14. a 15. června 1983. Praha, Svoboda 1983, s. 14.

(6) *Aktuální otázky ideologické a masové politické práce KSSS*. Materiály plenárního zasedání ÚV KSSS 14. a 15. června 1983. Praha, Svoboda 1983, s. 17.

ných úrovních, tj. na úrovni pracovních kolektivů, sídel, regionů, republik. Dalším výzkumným úkolem je prohlubování součinnosti sociálního a ekonomického plánování, vytváření systému sociálních ukazatelů a normativů, vypracování efektivní metodiky krátkodobých, střednědobých a dlouhodobých prognóz, studium možností a mechanismů řízení sociálních procesů. Za druhé jde o vytváření a zavádění přesně fungujícího systému operativního poskytování sociologické informace spotřebiteli, a to v takové podobě, v jaké může být v nejkratší době využita v praxi sociálního řízení a plánování.

7. Sociální problémy vzdělání a komunistické výchovy

Zde jsou plánovány výzkumy těchto témat: sociální podmínky formování a rozvoje schopnosti školáků, sociální a profesionální orientace žáků vyšších tříd, pedagogický proces jako mechanismus socializace osobnosti, spojení výuky s produktivní prací, sociální problémy profesionálně technické výuky. Uvedené otázky je již dnes nutno studovat z hlediska návrhu na reformu školství středního stupně, o němž hovořil na červnovém plénu ÚV KSSS (1983) J. V. Andropov.

Zároveň bude pokračovat výzkum problémů vysokých škol: formování a zvláštnosti různých skupin studentů, sociální aspekty výchovně vzdělávacího procesu, profesionální orientace studentů, adaptace a efektivnost využití mladých specialistů v pracovních kolektivech.

V souvislosti s touto problematikou bude ústav věnovat velkou pozornost otázkám komunistické výchovy mládeže, jejího profesionálního růstu a třídního uvědomění.

Na realizaci druhého projektu, Sociologické problémy výzkumu a formování veřejného mínění, se bude podílet jak nově vytvořené *Všesvazové středisko pro výzkum veřejného mínění*, tak řada oddělení ústavu, která v této oblasti shromáždila určité zkušenosti. Cílem výzkumů prováděných v tomto rámci je studium hodnotových orientací různých skupin obyvatelstva, společensko-politických názorů, nálad a jejich změn v průběhu realizace sociální politiky KSSS či pod vlivem vnitřních a mezinárodních událostí. Výzkumy budou realizovány s přihlédnutím k údajům získaným v procesu realizace prvního projektu.

Předpokládá se, že na jejich základě bude získána informace o reálném stavu společenského vědomí různých sociálně demografických skupin, což umožní vyvodit odpovídající závěry o efektivnosti informačně propagandistické a výchovné práce, o stupni připravenosti různých skupin obyvatelstva čelit negativnímu ideologickému vlivu ze zahraničí, a vypracovat nutná opatření ke zlepšení veškeré masové politické práce. Výzkum též umožní určit optimální způsoby propagandy čelící negativním vlivům a zvýšit její vědeckou fundovanost.

Údaje získané v průběhu realizace uvedených projektů zabezpečí informační základnu pro vytváření teoretických prací v oblasti marxisticko-leninské sociologie, zejména pro vydávání vědecké statistické ročenky *Sociální rozvoj SSSR*, pro sérii prací *Sociologické výzkumy v regionech* (vydáváných společně se sociology svazových republik), pro monografie věnované základním směrům sociologických výzkumů. To vše se musí stát základnou pro přípravu návrhů, analytických studií a vědeckých zpráv ústavu, které budou předkládány stranickým a státním orgánům.

Efektivní realizace uvedených plánů ovšem závisí i na organizačních opatřeních. Tato opatření byla vypracována ředitelstvím ústavu společně se stranicovou organizací a zahrnují široké spektrum otázek — od organizace výzkumů

až po zavádění jednotlivých doporučení do praxe. Zmíním se pouze o nejdůležitějším z nich. V první řadě je to změna struktury *Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR*. Cílem předpokládané reorganizace je na jedné straně vytvoření podmínek pro operativní soustředění vědeckých sil na základní úseky výzkumu a na druhé straně centralizace pomocných prací. Z nynějšího oddělení pro výzkum veřejného mínění bude vytvořeno *Všesvazové středisko pro studium veřejného mínění*. Plánují se rovněž společné výzkumy s jinými akademickými ústavy humanitního profilu. Za účelem prohloubení koordinující úlohy Ústavu sociologických výzkumů a zlepšení práce s kádry bude ve spolupráci s Všesvazovou ústřední radou odborů zřízeno *Středisko pro zvyšování kvalifikace sociologů* (pro přípravu sociologických pracovníků v podnicích a institucích). Předpokládá se, že ústav bude organizovat kurzy pro zvyšování kvalifikace vedoucích pracovníků sociologických služeb, že oddělení Sovětské sociologické asociace v jednotlivých republikách budou systematicky informována o prováděných výzkumech, že bude posílena metodologická pomoc sociologům na různých místech. V nejbližší době budou dokončeny návrhy na organizaci vysokoškolského sociologického vzdělání. Na léta 1984—1985 se ve spolupráci se sociology moskevské univerzity a dalších vysokých škol a institucí plánuje vydání studijních textů pro aplikovanou sociologii. Počítá se s řadou dalších opatření k aktivizaci spolupráce ústavu se zahraničními specialisty, především problémové komise pro mnohostrannou spolupráci akademií věd socialistických zemí. V této souvislosti bude v nejbližší době třeba dokončit a připravit k vydání společné monografie o výsledcích mezinárodních výzkumů věnovaných otázkám sblížování dělnické třídy a inženýrsko-technické inteligence, otázkám sociálních funkcí vysoké školy, dějin marxisticko-leninské sociologie v evropských socialistických zemích po druhé světové válce aj.

Před kolektivem Ústavu sociálních výzkumů AV SSSR stojí složité a odpovědné úkoly stanovené ústředním výborem KSSS. Ostrá, ale spravedlivá kritika, která zazněla z vysoké stranické tribuny, vyžaduje od každého pracovníka ústavu nejvyšší svědomitost, přísné zachovávání disciplíny, vynaložení všech sil a znalostí. Na tom budou záviset výsledky a efektivnost sociologických výzkumů, autorita sociologie jako vědy a ústavu jako vedoucí sociologické instituce v zemi.

(Přeložil Ota Vochoč)

Některé aspekty vývoje sociální struktury dělnické třídy v zemích socialistického společenství

JADWIGA ŠANDEROVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Růst tvůrčího potenciálu dělnické třídy jakožto hlavní sociálně politické a výrobní síly socialistické společnosti úzce souvisí s upevňováním jejího vedoucího postavení ve společnosti. Z toho také vyplývá teoreticko-praktický význam studia konkrétních směrů a cest sociálního rozvoje dělnické třídy, stále naléhavější potřeba zkoumání základních mechanismů, jimiž se její vedoucí úloha uplatňuje a prohlubuje. Zobecněná zkušenost sociálně ekonomického rozvoje v zemích socialistického společenství dokumentuje, že „zvyšování zralosti socialistických společenských vztahů vede k rozmnožení řad dělnické třídy, k progresivním změnám v jejím složení a struktuře, ke zvýšení kulturní úrovně; posiluje se její sbližování s ostatními skupinami pracujících“ [Razvi-tije 1982 : 399]. V této souvislosti se dostává do popředí zájmu soudobé marxisticko-leninské sociologie problematika sociální struktury dělnické třídy, a to jak z hlediska teoreticko-metodologického, tak v oblasti konkrétních výzkumů a analýz. K žádnému společenskému jevu, a tedy ani ke studiu sociální struktury dělnické třídy, nelze přistupovat staticky. I ke studiu této problematiky je třeba přistupovat z historicko-genetického hlediska a sledovat dělnickou třídu v jejím pohybu a proměnách. Některé rysy a tendence dynamiky sociální struktury dělnické třídy v evropských socialistických zemích se pokusíme naznačit v tomto příspěvku.

* * *

Formování dělnické třídy v evropských socialistických zemích bylo v počáteční etapě budování materiálně technické základny socialismu podmíněno stupněm hospodářského rozvoje dosaženého před druhou světovou válkou. Vyjdeme-li z úrovně industrializace. lze evropské socialistické země rozdělit do tří skupin, v jejichž rámci je ovšem v každé zemi možno pozorovat specifické rysy. Za první jsou to země průmyslové, kde již v podmínkách kapitalismu byla zformována početná dělnická třída s vyspělým průmyslovým jádrem, jehož vědomí bylo utvářeno historickou zkušeností třídních zápasů (Československo a území dnešní NDR). Za druhé to jsou země, jejichž hospodářství mělo před druhou světovou válkou průmyslově agrární charakter a kde se dělnická třída teprve začala formovat (Maďarsko, Polsko). Za třetí jsou to země původně čistě agrární, kde průmyslové jádro dělnické třídy mělo jen zanedbatelnou váhu (Bulharsko, Rumunsko). Zvláštní postavení v tomto ohledu zaujímá Sovětský svaz, který po ukončení poválečné obnovy dále rozvíjel a prohluboval procesy socialistické přestavby společnosti započaté VŘSR a kde byly základy socialismu vybudovány již v polovině třicátých let.

Stupeň průmyslové vyspělosti jednotlivých zemí podmínil tempa kvantitativního růstu dělnické třídy na počátku socialistické výstavby i charakter sociálních zdrojů její reprodukce. Nejrychleji se zvyšoval počet dělníků v zemích, kde byl doposud zanedbatelný podíl průmyslové výroby a kde byla většina průmyslových odvětví teprve zakládána. Relativně nejpomaleji naopak

Tabulka 1. Sociální původ dělníků*) ve vybraných socialistických zemích podle délky pracovní aktivity (v %)

Země	ČSSR**)			BLR***)			MLR			PLR		
Období zahájení ekonomické aktivity	Sociálně třídní postavení otce											
	dělník	země- dělec	zaměst- nanec	dělník	země- dělec	zaměst- nanec	dělník	země- dělec	zaměst- nanec	dělník	země- dělec	zaměst- nanec
do r. 1940	61,9	27,1	6,1	24,0	57,9	3,7	43,1	37,2	4,6	52,6	38,0	4,5
1940—1944	59,9	23,1	12,4				45,9	33,5	4,6	56,0	31,7	8,2
1945—1949	58,4	26,8	11,3	28,3	56,6	5,5	42,5	40,6	5,7	47,8	45,0	4,2
1950—1954	60,1	26,4	12,2				47,2	38,4	4,6	46,4	45,7	4,9
1955—1959	62,2	23,4	13,6	32,5	54,2	7,2	53,9	30,7	11,2	47,6	43,0	7,2
1960—1964	63,4	15,0	20,6	49,0	36,8	9,2	50,9	30,6	14,5	47,8	41,0	8,1
1965—1969	61,2	15,8	22,3				61,6	23,2	12,5	54,4	30,7	13,1
1970—1974†)	60,2	11,3	27,9				62,0	18,9	16,9	60,5	23,8	14,3
1975—1978	57,9	13,5	28,3									
Celkem	60,7	19,9	17,7	34,8	50,0	6,6	52,6	30,2	10,2	50,5	39,0	7,7

*) ČSSR, MLR a PLR bez zemědělských dělníků, BLR včetně zemědělských dělníků.

**) Postavení otce v době šetření. U ostatních zemí postavení otce v době zahájení pracovní aktivity respondenta.

***) Období: do r. 1944, 1945—1952, 1953—1958, 1959—1967.

†) MLR a PLR 1970—1972.

rostla dělnická třída v zemích s průmyslovou tradicí.[1] S tempem kvantitativního růstu dělnické třídy úzce souvisí i charakter a dynamika její struktury z hlediska sociálního původu jejích příslušníků.

Základním a dlouhodobým zdrojem početního růstu dělnické třídy v období budování základů socialismu byly ve většině uvažovaných zemí pracovní síly postupně uvolňované ze zemědělství. Tento zdroj byl nejvýznamnější v zemích původně agrárních, nicméně svoji váhu měl ve všech socialistických zemích, včetně zemí s vyspělým průmyslem. Z porovnání údajů uvedených v tabulce 1 vyplývá, že podíl příslušníků dělnické třídy, jejichž otcové byli dělníky (tzv. dělníci druhé generace), závisí na tom, do jaké míry již byla tato společenská skupina v jednotlivých zemích zformována. V Bulharsku jsou hlavním zdrojem sociální reprodukce dělnické třídy rolníci, přičemž dělníci zde ještě v druhé polovině šedesátých let tvořili jen polovinu reprodukčních zdrojů. V Maďarsku, kde již byla dělnická třída do značné míry zformována, tvořili dělníci druhé generace počátkem sedmdesátých let více než její polovinu. V Československu, které zde reprezentuje země s tradicí průmyslového dělnictva, jsou pracovní síly v zemědělství jakožto zdroj reprodukce dělnické třídy méně významné. Dělnická třída se zde po celé sledované období reprodukuje většinou ze svých vlastních zdrojů a jen v menší míře ze zemědělského obyvatelstva. Specifická je situace Polska, kde charakter reprodukčních zdrojů dělnické třídy odráží i vývoj vlastnických vztahů v zemědělství, z něhož jsou pracovní síly uvolňovány pomaleji, než by odpovídalo výchozí ekonomické úrovni.

Jednou ze základních tendencí formování dělnické třídy zemí socialistického společenství v období budování základů socialismu je nejprve určitý pokles podílu dělníků druhé generace a poté snižování přílivu zemědělské populace a zvyšování generační kontinuity. Tato tendence se netýká pouze mezigeneračních, ale také vnitrogeneračních mobilitních přesunů.

Začlenění zemědělského obyvatelstva (ale i žen z domácnosti a příslušníků maloburžoazie) se pochopitelně odrazilo v kvalifikační struktuře dělnické třídy. Velká část nových příslušníků dělnické třídy neměla potřebnou odbornou úroveň a často postrádala i návyky nezbytné pro práci v průmyslu. Potřebné pracovní vlastnosti a dovednosti a základní rysy společenského vědomí charakterizujícího dělnickou třídu, jako je kolektivismus, smysl pro organizovanou práci, disciplinovanost a politické uvědomění se u nich teprve postupně utvářely.

Objektivní proces masového přechodu velké části zemědělců a osob přicházejících z venkovského prostředí do řad dělnické třídy, v jehož průběhu si osvojovali vlastnosti příznačné pro dělnickou třídu, měl z celospolečenského hlediska řadu progresivních aspektů. Velká část těchto nových příslušníků dělnické třídy dojížděla do továren z vesnice a často zůstávala spjata se zemědělskou výrobou (tzv. kovoze zemědělci). Lze říci, že pro sociální strukturu dělnické třídy je v období budování základů socialismu svým způsobem charakteristická právě tato hraniční vrstva průmyslových dělníků se zemědělským zázemím, která představovala důležitý spojovací článek mezi průmyslem

(1) V období 1950–1970 vzrostl počet dělníků v BLR o 350 ‰, v RSR o 130 ‰, v PLR o 140 ‰, v SSSR o 150 ‰, v MLR o 110 ‰, v ČSSR o 90 ‰ a v NDR o 40 ‰ [Mikulskij 1976:46]. K největším změnám docházelo ve většině zemí v období do konce šedesátých let. Po roce 1960 pokračuje rychlé tempo růstu pouze v RSR, kde se do roku 1980 zvýšil počet průmyslových dělníků o více než 150 ‰, zatímco v ČSSR a NDR již jen o jednu pětinu. Zhruba o polovinu se v tomto období zvýšil počet průmyslových dělníků v SSSR, BLR a PLR, o jednu třetinu v MLR (Statističeskij žezgodnik stran — členov SEV 1971, 1981).

a zemědělstvím, sociálního nositele procesu sblížování města a venkova. Přestože v některých socialistických zemích tato vrstva svůj význam dosud neztratila,(2) v dlouhodobé perspektivě můžeme její hraniční charakter považovat za přechodný. Její význam a sociální svébytnost postupně ustupují do pozadí spolu s tím, jak se zvyšuje produktivita práce v zemědělství a jak se v důsledku sociálně politického zrání tato vrstva integruje do řad dělnické třídy. Jde tedy o hraniční vrstvu dělnické třídy, jejíž existence je spjata s konkrétní etapou budování socialismu a která již ve většině evropských socialistických zemí splnila své významné historické poslání.

Rychlý růst dělnické třídy a nové zdroje její sociální reprodukce také úzce souvisí s procesy odvětvové restrukturalizace. Socialistická industrializace, preferující rozvoj těžkého průmyslu a směřující k hospodářské soběstačnosti jednotlivých národních ekonomik, vedla k rozsáhlým přesunům pracovních sil, a to jak z hlediska kvantitativního, tak kvalitativního. V nových velkých závodech přednostně se rozvíjejících průmyslových odvětví se koncentrovali dělníci druhé generace, kteří většinou zároveň představovali kvalifikačně nejvyspělejší složku dělnické třídy. Nově přichozí, většinou nekvalifikované pracovní síly, rozšiřovaly řady dělnické třídy především v lehkém a zpracovatelském průmyslu.

Celkově lze říci, že pro období budování základů socialismu je typický rychlý kvantitativní růst dělnické třídy, spjatý s rozsáhlými sociálními přesuny a hlubokými změnami v její struktuře. Základním zdrojem všech těchto změn je socialistická industrializace vyžadující početnou dělnickou třídu, organizovanou ve velkých kolektivech rozvíjejících se průmyslových odvětví. Uvedené procesy se projevují v podstatných změnách struktury dělnické třídy z hlediska její kvalifikovanosti, odvětvového složení i sociálního původu. Jejich výsledkem je formování a upevňování socialistické dělnické třídy, představující základní politický, ekonomický a sociální potenciál výstavby socialismu. Všechny hlavní roviny strukturalizace dělnické třídy jsou navzájem úzce propojeny a nelze je proto od sebe ani oddělovat, ani je sledovat samostatně, bez ohledu na historickou dynamiku jednotlivých procesů, která je velmi vysoká právě v období zásadních socialistických přeměn ekonomiky i společnosti jako celku.

Ekonomickým potřebám formování početné a odborně i politicky vyspělé dělnické třídy odpovídala v sociální sféře nezbytnost integrovat do jejích řad nové oddíly a vrstvy. Tyto integrační procesy probíhaly ve všech rovinách strukturalizace dělnické třídy, a to v úzké souvztažnosti. Z hlediska sociální rekrutace byly postupně překonávány rozdíly mezi dělníky druhé generace a novými příslušníky dělnické třídy, kteří přicházejí nejčastěji ze zemědělského prostředí. V oblasti kvalifikační struktury to byli na jedné straně vyučení dělníci a na straně druhé dělníci bez profesní přípravy. Tato diferenciaci však ustupovala spolu s rozvojem nového systému přípravy pro dělnická povolání do pozadí. Pokud jde o odvětvové složení, byla pro období socialistické industrializace typická preference klíčových odvětví těžebního, těžkého a strojírenského průmyslu při pomalejším rozvoji ostatních odvětví.

Ze všech uvedených hledisek lze tedy diferenciaci dělnické třídy v teoretické rovině charakterizovat na základě dichotomií, v reálné praxi však odráží integrační procesy, které směřují ke zformování dělnické třídy na kvantita-

(2) Např. v Polsku a Rumunsku, kde dosud nebylo dosaženo dostatečné úrovně industrializace zemědělství a v průmyslu neustále vzniká potřeba nových pracovních sil, je ještě v sedmdesátých letech třeba považovat osoby s tímto dvojím profesním statutem za nutnost [Zagórski 1976; Constatinescu 1979].

tivně i kvalitativně nové bázi, odpovídající potřebám socialistické ekonomiky a rozvoje socialistických společenských vztahů i v ostatních oblastech života společnosti. V jednotlivých zemích se však tyto procesy uskutečňují odlišným tempem a různými formami, což je dáno nestejnými výchozími sociálně ekonomickými podmínkami, dosavadním sociálně kulturním rozvojem a z toho plynoucími zvláštnostmi socialistické výstavby.

První etapa budování základů socialismu se opírala zejména o extenzivní faktory růstu. Po jejich vyčerpání se stalo nezbytným přistoupit k intenzifikaci růstových faktorů, která je jedním ze základních rysů ekonomiky rozvinutého socialismu a důležitým předpokladem budování materiálně technické základny komunistické společnosti. Rozvinutá socialistická společnost se již opírá o vlastní ekonomické i sociální základy a důraz se přesouvá z kvantitativních hledisek na kvalitativní. Intenzifikace národního hospodářství a hluboké proměny ekonomické i společenské struktury jsou podmíněny a doprovázeny celou řadou změn v obsahu a charakteru práce. Mnoho profesí se z tohoto hlediska mění, zvyšují se kvalifikační nároky na jejich výkon. Do všech sektorů začíná pronikat moderní technika a nové technologické postupy, zvětšuje se podíl pracujících vykonávajících profese průmyslového typu v zemědělství a ostatních oblastech národního hospodářství.[3] V této souvislosti se často hovoří o tzv. industrializaci a intelektualizaci práce. Oba tyto procesy lze dokumentovat na údajích o vývoji profesní struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva za posledních dvacet let v Sovětském svazu a Československu (tabulka 2). Kritéria pro třídění profesí[4] a údaje za SSSR jsou převzaty z práce sovětských autorů týkající se analýzy profesní struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva [Gordon—Nazimova 1983].

Ačkoli nelze na základě uvedených dat tyto dvě země srovnávat z hlediska dosaženého stavu, neboť třídící schéma použité pro sovětská data jsme pro československá data mohli použít jen přibližně, je zřejmé, že základní tendence je v obou zemích stejná. Zcela zřetelně se zde projevuje postupné snižování podílu osob vykonávajících práci zemědělského typu a zvyšování podílu pracovníků, jejichž práce souvisí se zpracováváním informací nebo s obsluhou lidí. Nejvíce je ovšem zastoupena práce průmyslového typu. Tempo růstu profesí tohoto typu je v souvislosti s procesem industrializace neprůmyslových sfér národního hospodářství, především zemědělství a služeb, rychlejší než tempo růstu pracovních sil v průmyslu, jejichž podíl začíná v posledním období v obou zemích mírně klesat.

Pokud jde o složitost práce (uvedenou pro ČSSR), s níž velmi úzce souvisí kvalifikační nároky vykonávané práce (uvedené pro SSSR), v obou zemích systematicky klesá podíl osob vykonávajících profese, pro něž je typická nej-

(3) Např. v ČSSR činili v roce 1978 představitelé profesí spojených s industriální prací zhruba 18 % ekonomicky aktivních v sektoru zemědělství a 13 % v terciéru a kvartéru. (Vypočteno na základě dat sociologicko-statistického šetření *Třídění a sociální struktura ČSSR 1978*)

(4) Z hlediska materiálně technických podmínek práce byly profese rozděleny do čtyř skupin: 1. Profese spojené s prací zemědělského typu, jejíž předmět je neoddělitelně spjat s živou přírodou a která také určuje pracovní tempo a další pracovní podmínky. Jde pouze o profese bezprostředně související s tvorbou zemědělské produkce a nikoliv o všechny profese v zemědělství. 2. Profese spojené s prací průmyslového typu. 3. Profese, jejichž představitelé se zabývají sběrem a zpracováváním informací (patří sem vědečtí pracovníci, konstruktéři, ekonomové, operátoři výpočetní techniky, z dělnických profesí např. laboranti, kontrolori atd.). 4. Profese spojené s prací, jejímž předmětem jsou lidé jakožto spotřebitelé materiálních statků a služeb. Nejde o všechny pracovníky terciárního a kvartérního sektoru, ale pouze o ty z nich, kteří mají v důsledku své profese bezprostřední kontakt s lidmi.

nižší složitost práce (nevyžadující odbornou přípravu). Nejrychleji stoupá podíl pracujících vykonávajících profese střední složitosti práce (vyžadující odbornou přípravu nižší úrovně: neúplné střední vzdělání, vyučení). Přestože podíl nekvalifikované práce neustále klesá, nelze pro nejbližší budoucnost předpokládat, že bude zcela odstraněna. Na významu však začínají nabývat pracovní místa dělnického charakteru, k jejichž výkonu se požaduje středoškolské vzdělání.

Proměny v obsahu a charakteru práce mají přímý vliv na další rozvoj dělnické třídy a její strukturu. Jedním ze základních znaků rozvinuté socialistické společnosti je skutečnost, že v sociálně třídní struktuře obyvatelstva tvoří dělnická třída absolutní i relativní většinu (viz např. [Senjavskij 1982 : 38]). S přechodem k intenzivním cestám rozvoje se přírůstek dělnické třídy začíná stabilizovat a tempo jejího růstu klesá. Řady dělnické třídy jsou v tomto období stále významněji doplňovány mládeží, která byla vychovávána v podmínkách socialismu a daleko častěji než dříve dosáhla i středoškolského vzdělání nebo absolvovala alespoň profesní přípravu nižší úrovně (vyučení), tedy lidmi, kteří jsou odborně i ideově plně integrováni do nového společenského systému. V rámci mezigeneračních přesunů je důležité posílení tendence dělnické třídy reprodukovat se z vlastních zdrojů (tzn., že stále více příslušníků dělnické třídy pochází z dělnických rodin). Zvláště výraznou tendenci ke generační kontinuitě dělnického povolání pozorujeme u průmyslového jádra dělnické třídy. V období rozvinutého socialismu se dělníci stále výrazněji rekrutují i ze sociální skupiny inteligence a zaměstnanců, což se zvýšenou měrou týká dělníků vykonávajících nekvalifikovanější práci. (5)

Lze říci, že zatímco pro období budování základů socialismu byl v souvislosti s procesy sociální integrace společnosti důležitý vztah mezi dělníky druhé generace a dělníky rolnického původu, pak v podmínkách rozvinutého socialismu nabývá z tohoto hlediska na stále větší důležitosti vzájemný vztah mezi dělníky druhé generace a dělníky z rodin duševních pracovníků. Tento vztah má kvalitativně novou povahu odpovídající měnícímu se charakteru dělnické práce a dosaženému stupni sociální stejnorodosti společnosti.

Jak dokumentují data v tabulce 3, mění se vzdělanostní a kvalifikační složení dělnické třídy ve prospěch vyššího podílu dělníků, kteří dosáhli neúplného nebo úplného středoškolského, vysokoškolského vzdělání. Současné postupně mizí dělníci s neukončeným základním vzděláním (popřípadě bez vzdělání). Tento vývoj úzce souvisí se zvyšujícím se podílem mladých dělníků, kteří získali svoji kvalifikaci již v rámci socialistické vzdělávací soustavy. Důraz na rostoucí vzdělanost dělníků nemá pouze bezprostředně ekonomický význam, neboť je integrální a neodmyslitelnou součástí posilování a prohlubování její vedoucí úlohy ve všech oblastech společenského života. Na druhé straně však nezbytným předpokladem účinnosti nabyté kvalifikace a vzdělání i v jejich širším sociálním a kulturním významu je soulad dosažené kvalifikační úrovně jednotlivých dělníků s kvalifikačními nároky vykonávané práce. Vzdělání je „pouze základem formování mnohotvárných kulturních potřeb. Tyto potřeby se buď rozvíjejí, obohacují a stávají se skutečně naléhavé nebo se oslabují, ochuzují a tlumí v závislosti na další konkrétní zkušenosti, nejvíce na zkušenosti pracovní“ [Gordon—Nazimová—Perfilevová 1982 : 61—62]. V prv-

(5) Podle údajů mezinárodního srovnávacího výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*, který byl uskutečněn v r. 1979 v BLR, ČSSR, MLR, NDR a SSSR, patřili ve všech těchto zemích (s výjimkou BLR) respondenti vykonávající převážně fyzickou práci, jejichž otec vykonával práci duševní, častěji mezi středně a vysoce kvalifikované dělníky než mezi dělníky s nízkou kvalifikací. [Sbliženíje 1981 : d. 2, s. 95—96].

Tabulka 2. Vývoj struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva SSSR a ČSSR od konce padesátých let z hlediska obsahu a složitosti práce (v %)

Rok šetření	1959					1970					1980				
<i>SSSR</i>	celkem	složítost práce				celkem	složítost práce				celkem	složítost práce			
Obsah práce:		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
práce zemědělského typu	38	33	3	1	1	23	19	3	—	1	18	13	4	—	1
práce průmyslového typu	42	17	23	—	2	48	14	29	1	4	51	13	31	1	6
zpracování informací	7	.	1	3	3	10	.	2	4	4	12	.	3	4	5
obsluha a výchova lidí	9	2	2*)	.	5	14	2	4*)	.	8	14	2	4*)	.	8
řídící práce	4	.	.	.	.	5	.	.	.	.	5	.	.	.	.
celkem	100	52	29	4	11	100	35	38	5	17	100	28	42	5	20

Rok šetření:	1961					1970					1980				
ČSSR	celkem	složitost práce			celkem	složitost práce			celkem	složitost práce					
Obsah práce:		1	2	3		1	2	3		1	2	3			
práce zemědělského typu	20	18	2	1	13	10	2	—	9	5	5	2			
práce průmyslového typu	45	27	17	2	47	25	20	2	46	22	22	2			
zpracování informací	18	6	5	7	19	5	5	9	19	4	6	9			
obsluha a výchova lidí	16	9	5	2	20	11	6	3	23	12	8	3			
řídící práce	1	.	.	.	1	.	.	.	3	.	.	.			
celkem	100	60	28	12	100	51	33	14	100	43	41	16			

Vysvětlivky: Složitost práce pro SSSR:

1 převážně fyzická práce nevyžadující profesní přípravu

2 převážně fyzická práce vyžadující profesní přípravu

3 nefyzická práce vyžadující profesní přípravu

4 převážně duševní práce vyžadující střední odborné a vysokoškolské vzdělání

*) fyzická a nefyzická práce vyžadující profesní přípravu

Složitost práce pro ČSSR:

1 nízké úrovně

2 střední úrovně

3 vysoké úrovně

Tabulka 3. Vývoj vzdělanostní struktury dělnické třídy ve vybraných socialistických zemích (v %)

BLR	Dělníci			
	v průmyslu		v zemědělství	
	Nejvyšší dosažené vzdělání			
	1968	1977	1968	1977
nedokončené základní	7,9	3,2	16,6	11,5
základní	26,9	14,5	45,0	41,1
neúplné střední	41,8	46,1	29,4	40,3
nedokončené střední	8,5	23,5	2,9	3,7
úplné střední a vyšší	0,5	0,1	0,2	0,3
celkem	85,6	87,4	94,1	96,9

ČSSR	Dělníci ve věku			
Nejvyšší dosažené vzdělání	20—29 let	30—39 let	40—49 let	50 a více let
základní	27,3	37,3	56,4	67,9
vyučení	64,7	54,8	35,0	23,9
nižší odborné	2,3	3,0	5,6	5,5
úplné střední	5,7	5,0	3,0	2,6
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

MLR	Dělníci					
	kvalifikovaní		zaučení		pomocní	
	Nejvyšší dosažené vzdělání					
	1970	1980	1970	1980	1970	1980
méně než 8 tříd	25,8	8,0	54,8	32,2	66,9	48,2
8 tříd	38,6	32,0	40,9	55,6	30,8	45,5
neúplné střední	27,7	44,9	1,8	6,5	1,2	4,5
úplné střední a vyšší	7,9	14,9	2,5	5,7	1,1	1,8
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

PLR	Dělníci		SSSR	Dělníci		
	Nejvyšší dosažené vzdělání	1964	1973	Nejvyšší dosažené vzdělání	1959	1970
základní	86,6	72,6	neúplné střední	31,6	38,8	34,3
vyučení a neukon-			střední všeobecné	6,3	16,5	33,0
čené střední	12,5	24,2	střední odborné			
vyšší	0,9	3,2	a vyšší	2,2	3,7	8,7
celkem	100,0	100,0	celkem	40,1	59,0	76,0

ním období budování rozvinuté socialistické společnosti však v tomto směru dochází k určitému nesouladu,(6) který je dán pomalejšími změnami v obsahu

(6) Tuto skutečnost lze ilustrovat údaji mezinárodního srovnávacího výzkumu *Sbližování dělnické třídy a intelligence*. Ve všech sledovaných zemích (s výjimkou SSSR, pro nějž nemáme data k dispozici) převyšovala cca u jedné pětiny respon-

práce v porovnání s růstem kvalifikační a vzdělanostní úrovně dělnické třídy, viz též [Morgenstern—Parlitz 1983 : 38—39].

Uvažujeme-li proto o kvalifikační struktuře dělnické třídy tohoto období, musíme brát v úvahu obě hlediska [Kovács 1984 : 131], tj. kvalifikaci dělníků i kvalifikační nároky vykonávané práce. Ačkoli dělníci bez odborné profesní přípravy vykonávající nekvalifikovanou práci zůstávají zatím početnou složkou dělnické třídy, z hlediska dalšího rozvoje její sociální struktury je podstatné, že základní masu dělnické třídy tvoří vyučení dělníci (s neúplným středoškolským vzděláním) vykonávající středně kvalifikovanou práci, přičemž se zvyšuje význam a podíl dělníků vysoce kvalifikované práce s úplným středoškolským (v některých případech vysokoškolským) vzděláním. Určitou „zálohou“ této skupiny dělníků, jejíž početnost vzrůstá, jsou dělníci, kteří dosáhli nejvyšší kvalifikace a vykonávají zatím jen středně kvalifikovanou práci.

Stejně jako sociální skupinu reprezentující sblížovací procesy v období budování základů socialismu představovali poměrně nejlépe průmysloví dělníci se zázemím v zemědělství, v současné etapě to jsou dělníci vykonávající vysoce kvalifikovanou práci.(7) Tato hraniční vrstva nevzniká jednostranným přibližováním kvalifikovaných dělníků technické inteligenci. Jde o oboustranný proces, v jehož rámci dochází na jedné straně k intelektualizaci dělnické práce a na straně druhé k industrializaci mnoha oborů práce duševní. Úroveň zespolečenštění, kolektivnost a organizovanost práce zároveň ovlivňují pracovní podmínky příslušníků technické inteligence, které se postupně stávají rovnocennými podmínkám práce dělníků. K tomu přistupuje i ta skutečnost, že v pracovních kolektivech, v nichž techničtí pracovníci úzce spolupracují s dělníky, se utvořily zcela nové vztahy (a to v sociálním i politickém smyslu) podporující vzájemné kontakty mezi nimi. Vzhledem k tomu, že se zároveň postupně zvyšuje početnost těchto kolektivů, přejímá celá řada příslušníků technické inteligence vlastnosti doposud charakteristické pro dělnickou třídu, včetně mnoha rysů sociálního vědomí. V dlouhodobé perspektivě lze předpokládat, že vrstva vysoce kvalifikovaných dělníků,(7) která se dnes pohybuje na hranicích dělnické třídy a technické inteligence a často zahrnuje i technické pracovníky, je hraniční skupinou pouze přechodně a během dalšího vývoje se stane integrální součástí průmyslového jádra dělnické třídy [Gordon — Klopov 1983 : 41—43].

Změny v obsahu dělnické práce neprobíhají souběžně a rovnoměrně ve všech národohospodářských sektorech, průmyslových odvětvích a oborech. Lze říci, že zatímco v období budování základů socialismu byla dělnická třída poměrně výrazně diferencována podle odvětví (zejména z hlediska rozdílu mezi klíčovými odvětvími skupiny A, tj. výrobou výrobních prostředků, a ostatními odvětvími), v současné době nabývá na významu vnitroodvětvová diferenciaci, daná preferencí průmyslových oborů určujících technickou a technologickou vyspělost ekonomiky, jako například některé obory přesného strojírenství, chemický průmysl, elektronika apod. Největší změny v obsahu dělnické práce jsou spjaty právě s těmito výrobními oblastmi a především zde se prohlubují sblížovací procesy mezi fyzickou a duševní prací, jejichž sociálním nositelem je hraniční vrstva vysoce kvalifikovaných dělníků. Zde také nejprve přestává platit tradiční vymezení dělníků jako kategorie pra-

dentů dosažená kvalifikace kvalifikační nároky práce. Přitom velikost podílu respondentů nevyužívajících dosaženou kvalifikaci je přímo úměrná stupni kvalifikace. Poznamenejme ještě, že výzkum se týkal pouze pracujících v průmyslu, kde je kvalifikace zpravidla využívána nejvíce [Sbliženíje 1981 : d. 2, s. 21—22].

(7) Jde o vrstvu dělnické třídy, která je v sovětské odborné literatuře označována jako vrstva dělníků-inteligentů (rabočij-intellegant).

covníků převážně fyzické práce, jejichž kvalifikační úroveň dosahuje nejvýše vyučení (neúplného středoškolského vzdělání). Spolu s pokrokem ve vědě a technice zasahujícím vlastní výrobu totiž stále častěji nabývají dělnického charakteru pracovní místa, která dosud za dělnická být považována nemohla. Tento proces je projevem obecné zákonitosti rozšiřování hranic dělnické třídy v podmínkách socialismu a jde o výraz reálného sblížení povahy práce, životních podmínek a základních charakteristik vědomí představitelů těchto profesí s povahou práce a dalších aspektů života dělnické třídy.

Hovoříme-li o změnách v odvětvové struktuře dělnické třídy, nemůžeme opomenout ani procesy vyplývající ze změn v obsahu práce v zemědělství a zvyšujícího se stupně industrializace této oblasti národního hospodářství. V souvislosti s prosazováním socialistické velkovýroby jsou zde postupně odstraňovány reálné ekonomické zvláštnosti, jejichž výrazem byla i dvojí forma socialistického vlastnictví výrobních prostředků [Kovács 1984:128—131; Osnovnyje 1983:9; Senjavskij 1982:76—77]. Kromě toho zakládající členové zemědělských družstev, kteří sem kdysi vstupovali s vlastním majetkem, jsou postupně nahrazováni novými generacemi vychovanými v socialistických podmínkách, u nichž se již zřídka shledáváme se soukromovlastnickým přístupem ke společné práci. Uvedené změny vedou k tomu, že stále více příslušníků třídy družstevních rolníků má řadu sociálně politických vlastností shodných se zemědělskými dělníky pracujícími ve státním sektoru národního hospodářství a lze je tak považovat za potenciální příslušníky zemědělského oddílu dělnické třídy. Sociálními nositeli sblížování těchto dvou společenských skupin jsou pracovníci agroprůmyslových komplexů, v jejichž rámci jsou obě formy socialistického vlastnictví často sloučeny. Uvedený proces je objektivizován například v přeměně řady kolchozů na sovchozy, k níž v širokém měřítku došlo v SSSR na přelomu padesátých a šedesátých let, nebo v situaci začátku sedmdesátých let v BLR, kdy zde bylo zahájeno masové zakládání agroprůmyslových komplexů. V souvislosti s těmito procesy se řada družstevních zemědělců stala příslušníky dělnické třídy. Závažné změny probíhají také v nevýrobních sférách národního hospodářství, kde v důsledku měnicího se obsahu a organizace práce nabývá velká část profesí dělnického charakteru, což souvisí s výše zmíněným procesem industrializace práce mimo průmysl.

Etapa výstavby rozvinuté socialistické společnosti tedy staví na početné a stabilizované dělnické třídě s vyspělým průmyslovým jádrem, jehož charakteristiky prolínají i do ostatních oblastí socialistické ekonomiky. Na vysokém stupni integrace dělnické třídy, jehož bylo dosaženo v předchozím vývoji, vystupují do popředí nová kritéria její diferenciacce, utváří se sociální struktura nové kvality. Z hlediska sociální rekrutace se rozhodující složkou stávají dělníci druhé generace a v souvislosti s procesy sblížování nabývá na významu i příliv dělníků z rodin zaměstnanců a příslušníků inteligence. Z hlediska kvalifikace převažují především dělníci střední úrovně kvalifikace a zvyšuje se podíl vysoce kvalifikovaných dělníků s úplným středoškolským vzděláním. V procesu intenzifikace výroby a zvyšování její vědeckotechnické úrovně ustupuje do pozadí odvětvové členění a výraznější se stávají rozdíly mezi technicky perspektivními a ostatními obory průmyslové výroby. Tuto stránku rozvoje sociální struktury dělnické třídy současné statistiky zatím sice nezachycují, ale lze ji pozorovat v údajích některých specializovaných šetření. Přísně vzato je ji však třeba považovat spíše za hypotetickou.

Ve vývoji sociální struktury dělnické třídy se tak v současné době prosazují nové diferenciační linie, které jsme zjednodušeně opět popsali dichotomicky. V realitě jsou však kontinuální a navzájem propojené řadou zpro-

středkujících článků. Pokusili jsme se ukázat obecné trendy, všem evropským socialistickým zemím společné. Z datové dokumentace je zřejmé, že mezi uvažovanými zeměmi existují rozdíly, které základní obecnou tendenci utvářejí do konkrétní podoby. S postupem socialistické výstavby a s prohlubováním ekonomické integrace zemí RVHP se však tyto rozdíly postupně zmenšují a uvažované země se ve všech podstatných sociálně ekonomických aspektech sbližují. Do pozadí ustupují dosavadní rozdíly vyplývající z odlišných výchozích podmínek a většina existujících diferencí nyní souvisí s průběhem a tempem procesů výstavby socialismu. Týká se to i konkrétního časového určení a charakteru jednotlivých etap v každé zemi, neboť ty se v přechodných fázích prolínají a neprosazují se ve všech sektorech národních ekonomik se stejnou intenzitou zároveň.

Uvedenou analýzu vývoje sociální struktury dělnické třídy v zemích socialistického společenství samozřejmě nelze považovat za úplnou. Soustředili jsme se zde jen na několik momentů, které úzce souvisí s rozvojem výrobních sil. Úkolem, před nímž nyní stojíme, je rozšířit záběr o oblast výrobních vztahů a ukázat, jak na ni zmíněné procesy působí. Hlavním cílem našeho příspěvku však je zdůraznit zásadní význam dynamického, historicko-genetického přístupu k problematice sociální struktury dělnické třídy; ukázat, že v jednotlivých etapách výstavby socialismu vystupují do popředí různé stránky a momenty strukturae dělnické třídy, které jsou pro tu kterou etapu podstatné. Pro každou lze určit základní kritéria této strukturae, a to na základě znalostí dosavadního vývoje jejích jednotlivých aspektů a pochopení jejich významu pro další vývoj.

Sociální struktura dělnické třídy v podmínkách socialismu je výsledkem dlouhodobého historického vývoje, který je jednotou integračních a diferenciačních procesů. Dělnická třída rozvinuté socialistické společnosti se formuje a integruje z diferencovaných zdrojů, přičemž tato integrace probíhá neustále a představuje vždy překonávání diferencí určitého typu (například mezi dělníky druhé generace a dělníky ze zemědělského prostředí, mezi nekvalifikovanými a kvalifikovanými dělníky apod.). Každý dosažený stupeň integrace tak umožňuje a stimuluje prosazování nových diferenciačních linií, které jsou v souladu s cíli jednotlivých etap rozvoje socialistické společnosti opět překonávány.

Uvedený přístup ovšem klade značné nároky na vlastní sociologickou analýzu této stránky rozvoje dělnické třídy. Zatímco při zkoumání vývoje sociální struktury dělnické třídy v období budování materiálně technické základny socialismu jsme vcelku vystačili s tradiční statistickou dokumentací evidující extenzivní procesy masového charakteru pro toto období typické, je v současném období třeba klást důraz na sociálně ekonomické analýzy kvalitativního charakteru. Evidenci a popis masově probíhajících změn a trendů je třeba doplnit hlubší analýzou sociálního obsahu jednotlivých procesů. Týká se to i vlastního určování příslušnosti k dělnické třídě, které z hlediska dosud používaných kritérií přestává odpovídat realitě.

Pokusili jsme se naznačit některé aspekty minulosti a v určitých ohledech i budoucnosti sociální struktury dělnické třídy, jejichž přechodná napětí a rozpory představují dynamickou složku odborného a tvůrčího potenciálu této vedoucí síly naší společnosti. Důraz jsme kladli na faktory, které úzce souvisí s rozvojem dělnické třídy jako rozhodující výrobní síly. Řadu aspektů jsme byli nuceni ponechat stranou. Zejména jde o sociálně politické, ale i další, například kulturní stránky vývoje sociální struktury dělnické třídy. Všestranná a podrobná analýza těchto procesů je závažným úkolem marxistic-

ko-leninské sociologické teorie i výzkumu, jehož náročnost vyžaduje spojení úsilí vědců všech socialistických zemí.

Literatura

- Constaninescu, V.: *The Cultural Behaviour of Persons with Double Occupational Status*. In: Viitorul Social, Special issue for the 9-th World Congress of Sociology in Uppsala, Bukurešť 1979.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Formování beztržní struktury a místo dělnické třídy v sovětské společnosti*. In: Sociologický časopis 1983, č. 1, s. 39–49.
- Gordon, L. A. — Nazimova A. K.: *Social'no professional'naja struktura sovremennogo sovětského občestva: tipologija i statistika*. In: Rabočij klass i sovremennij mir 1983, č. 2, s. 61–73 a č. 3, s. 59–72.
- Gordon, L. A. — Nazimova, A. K. — Parfil'evová, L. G.: *Techniko-technologičeskije sdvigi i razvitije professional'noj struktury*. (Příspěvek pro zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, které se konalo v Praze r. 1982.)
- Kovács, F.: *Tendencii sblizenija v chodě evolucii social'noj struktury socialističeskogo občestva*. (Příspěvek na zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, které se konalo v Sofii r. 1983. Zkrácená verze příspěvku viz Sociologický časopis 1984, č. 2, s. 126–137.)
- Mikulskij, K. I.: *Klassovaja struktura občestva v stranach socializma*. Moskva, Progress 1976.
- Morgenstern, M. — Parlitiz, M.: *Nacional'nyje i internacional'nyje faktory razvitija rabočego klassa socialističeskich stran*. (Příspěvek na zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, které se konalo v Sofii r. 1983.)
- Osnovnyje tendencii i perspektivy razvitija rabočego klassa NBR v uslovijach strojitel'stva razvitogo socialističeskogo občestva. (Příspěvek na zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, které se konalo v Sofii r. 1983.)
- Razvitije rabočego klassa v socialističeskom občestve. Moskva, Nauka 1982.
- Sblizenije rabočego klassa i inteligencii. Praha, ÚFS ČSAV 1981.
- Senjavskij, S. N.: *Social'naja struktura sovětského občestva v uslovijach razvitogo socializma*. Moskva, Mysl' 1982.
- Zagórski, K.: *Zmiany struktury i ruchliwość społeczno-zawodowa w Polsce*. Varšava, Ossolineum 1976.

Prameny k tabulkám

K tabulce č. 1

Šetření třídní a sociální struktury ČSSR 1978. Praha, ÚFS ČSAV.

Andorka, R. — Zagórski, K.: *Social'noje peremeščenije v Vengrii i v Pol'se*. Sopotavitel'nyj analiz dannych za 1972 i 1973 gg. Budapešť — Varšava, CSU VNR — CSU PNR 1978.

Socialen proizchod i promeni v socialnoto položenije na licata zaeti v narodnoto stopanstvo na 1 noemvri 1967 g. Sofia 1969.

K tabulce č. 2

Koucký, J.: *Varianta rozvoje profesní struktury ČSSR*. Interní materiál ÚRVŠ, Praha 1983.

[Gordon — Nazimová 1983].

Ščítání lidu, domů a bytů ČSR 1961, ČSSR 1970 a 1980. Praha, FSÚ.

K tabulce č. 3

Mikrocensus 1981. Praha, FSÚ 1983.

[Osnovnyje tendencii i perspektivy 1983].

[Kovács 1983].

Widerszpil, S. — Belicki, V. — Muśińska, M. — Stonsek, A.: *Razvitije rabočego klassa v Pol'se*. In: *Razvitije rabočego klassa socialističeskogo sodružestva*. Sbornik naučnih trudov. Budapešt, ION CK VSRP 1978.
Vestnik statistiky, organ statističeskogo upravljenja SSSR 1983, č. 4.

Резюме

Я. Шандерова: Некоторые аспекты развития социальной структуры рабочего класса в странах социалистического содружества

В данной статье характеризуются основные черты и тенденции развития социальной структуры рабочего класса в европейских социалистических странах. Главная цель автора заключалась в подчеркивании принципиального значения динамичного, историко-генетического подхода к данной проблематике. Некоторые характеристики рабочего класса в процессе построения социализма неустанно меняются. Развитие отдельных слоев и прослоек рабочего класса, меняющиеся координация и напряжение между ними представляют собой динамичный потенциал развития всего общества и определяют конкретных носителей (субъектов) экономических и социальных отношений. Поэтому рабочий класс и его структуру следует изучать в их движении и изменении. На отдельных стадиях построения социализма на первый план выступают различные стороны и моменты, связанные со структурой рабочего класса. Исходя из знания развития отдельных аспектов структуры рабочего класса и понимания их значения для дальнейшего развития, можно для каждого из этих этапов определить основные критерии этой структуризации.

С целью наглядности развитие линий дифференциации автор описывает упрощенно, дихотомически, подчеркивая, однако, что речь идет о длительных по времени процессах, имеющих целый ряд аспектов взаимосвязанных многими опосредствующими звеньями.

Для периода построения основ социализма типичен быстрый количественный рост рабочего класса, связанный с широкими социальными сдвигами и глубокими изменениями в его структуре (имеются в виду квалификация, отраслевая структура и социальное происхождение). С одной стороны, имеют место рабочие, получившие соответствующую квалификацию, а, с другой стороны, рабочие без профессиональной подготовки. Для этого периода характерно предпочтение ключевым отраслям добывающей, тяжелой и машиностроительной промышленности. Постепенно преодолеваются различия между рабочими второго поколения и новыми представителями рабочего класса, происходящими чаще всего из семей сельскохозяйственных работников.

Этап построения развитого социалистического общества характеризуется многочисленным, стабилизировавшимся рабочим классом, ядро которого составляют промышленные рабочие, носители прогрессивных идей, которые постепенно переносятся на все социалистическое общество. Решающей составной частью рабочего класса становятся рабочие второго поколения. Постепенно приобретает значение переход из рядов интеллигенции и служащих в категорию рабочего класса. Важнейший компонент рабочего класса — рабочие среднего уровня квалификации. На первый план выдвигаются высококвалифицированные рабочие с полным средним образованием. На второй план отодвигается отраслевое расчленение, уступая место различиям между технически перспективными и остальными отраслями промышленного производства.

Что касается анализа эмпирических материалов, то обнаруживается, что при описании и анализе современных тенденций развития социальной структуры рабочего класса в социалистических странах оказывается недостаточным иметь традиционную статистическую документацию, учитывающую экстенсивные процессы массового характера, типичные для прошедшего периода построения материально-технической базы социализма. В настоящее время необходимо подчеркивать значение качественного социально-экономического анализа, без которого не обойтись при изучении социальной структуры рабочего класса в социалистическом обществе.

Summary

J. Šanderová: Some Aspects of the Development of the Social Structure of the Working Class in Countries of the Socialist Community

The paper sums up the basic features and tendencies characterizing the dynamics of the social structure of the working class in the socialist countries of Europe. Its chief aim, however, is to point out the essential significance of the dynamic, histo-

✱

rico-genetic approach to the given problem area. In the process of building up socialism, a great number of working-class characteristics are in fact subjected to continuous change. The development of individual strata and divisions of the working class, the varying coordination and tension between them, represent the dynamic potential of the development of the whole society and determine the concrete bearers of economic and social relations. Thus the working class and its structure must be examined in its motion and transformations. In the single stages of building up socialism, various aspects and moments of its structuralization are coming to the fore. The knowledge of the development of individual aspects of the working-class structure and the understanding of their relevance for the future development allow us to determine the basic criteria of this structuralization for each of these stages. For the sake of clarity the development of differentiation lines is simplified by a dichotomic description; on the other hand, it is pointed out that it is long-termed processes involving a great number of aspects mutually interconnected by numerous mediating links.

Typical of the epoch of building up the foundations of socialism is the rapid quantitative growth of the working class, connected with extensive social shifts and profound changes in its structure from the point of view of qualification, branch structure and social origin. There are skilled workers on the one hand, and workers without any vocational training on the other. The preference of key branches of the mining, big and engineering industries is typical of this epoch. Step by step, the differences between workers of the second generation and new members of the working class coming for the most part from the agricultural environment are being overcome.

The epoch of building up an advanced socialist society already relies on a numerous and stabilized working class with a developed industrial core whose progressive characteristic gradually penetrate into the entire socialist society. Workers of the second generation are becoming the decisive component of the working class, while shifts from the circles of the intelligentsia and employees are also growing in importance. The working class is formed primarily by workers of the medium qualification level, and highly qualified workers with completed secondary-school education are coming to the fore. The branch division for the sake of differences between technically prospective and other branches of industrial production is retreating into the background.

As far as the analysis of empirical materials is concerned, it seems that the traditional statistical documentation evidencing extensive processes of a mass character, typical of the epoch of building up the materially technical base of socialism, falls short of its aim in describing and analyzing present-day trends in the development of the social structure of the working class in socialist countries. In our time, special emphasis should be imparted to qualitative socio-economic analyses without which future studies of the social structure of the working class in the socialist society are inconceivable.

Pochopit a vysvětlit náboženství jako vnitřně složitě strukturovaný jev umožňuje zkoumání jeho sociologických aspektů. To je ovšem možné pouze tehdy, postihneme-li základní procesy vzniku a vývoje náboženství ze zorného úhlu filozofie, historie, etnografie, archeologie a dalších vědních disciplín, bez jejichž poznatků by sociologické úvahy postrádaly přiměřené teoreticko-filozofické zázemí.

Zájem o sociologické zkoumání náboženství spadá do období zhruba před sto lety, tedy do období počátků formování sociologie jako svébytné a dynamicky se rozvíjející společenské vědy. Hlavním stimulem zde byly výzkumné zprávy antropologů první poloviny devatenáctého století, které tehdejší kulturní svět seznamovaly s charakteristickými znaky primitivních společenství Afriky a Oceánie. V těchto zprávách bylo náboženství považováno nejenom za všeobecně rozšířené a diferencované, ale často dokonce za fenomén vlastní lidské společnosti od nejstarších dob jejího trvání. Existence přednáboženské etapy dějin lidské společnosti byla ignorována. Teoreticko-metodologické otázky sociálních aspektů náboženství rozvíjeli významní sociologové devatenáctého a dvacátého století, zejména Comte, Durkheim, Simmel, Troeltsch, Weber a další. První skutečně vědeckou sociologickou analýzu náboženství akcentující jeho společenskou determinovanost rozpracovali ve svých pracích K. Marx a B. Engels. Sociologický zájem o náboženskou problematiku byl oživen zejména koncem čtyřicátých let našeho století, kdy buržoazními sociology diskutovaný tzv. náboženský boom na jedné straně a celosvětové sekularizační procesy na druhé straně významněji přehodnotily dobové diskuse o funkcích a formách náboženství.

Nemarxistická sociologie zpravidla vedle sociálních aspektů akcentuje zejména zaměřenost náboženství na „svaté“ (Rudolf Otto) či sakrální aspekty (Emile Durkheim) ve snaze vytvořit ucelený systém víry a vlastní náboženskou činností reagovat na normativní očekávání (modlitby, oběti, specifika kultovního života jednotlivých náboženských organizací atp.). Sociologické vymezení náboženství na půdě buržoazní sociologie tak mnohdy vyúsťuje v závěr, že náboženství je „systém víry a činností, jejichž prostřednictvím skupina lidí reaguje na to, co cítí a chápe jako nadpřirozené a sakrální [Johnstone 1975 : 20]. Marxistická společenská věda se naproti tomu primárně zaměřuje na zdroje, podstatu a základní společenské funkce náboženství, které chápe jako jednu z forem společenského vědomí odrážejících společenské bytí, a to ve formě fantastického, zkresleného odrazu.

Sociologické interpretace vztahu náboženství a společnosti

Zkoumáme-li vztahy náboženství a společnosti, narážíme tím v obecné rovině na závažný společenský problém a zároveň na charakteristiku společnosti v nejširším smyslu slova. Přitom je zřejmé, že náboženství zaujímá v různých společensko-ekonomických formacích a dílčích sociálních útvech v různých etapách jejich vývoje nesterilnou roli. Vychází z historicky determinovaných zdrojů, reflektuje sociálně podmíněné potřeby a směřuje ke specificky dimenzovaným

funkčním účinkům. Konkrétně zformalizované místo náboženství a jeho organizačních podob proto především závisí na postavení náboženství, náboženského vědomí a náboženské ideologie v daném systému širšího rámce společenského vědomí, místu náboženských činností a náboženských vztahů (hlavně v rovině kultovních činností a vztahů) v systému sociálních činností a vztahů a v neposlední řadě vychází z konkrétního postavení komplexu náboženských skupin a organizací v široce koncipovaném systému sociální struktury.

Nemarristické přístupy

Nesmírně zajímavý a sociologicky závažný komplex otázek vztahující se k problematice vazeb náboženství a společnosti zahrnul do svého badatelského záběru i významný německý myslitel a jeden z představitelů „klasické fáze vývoje sociologie“ *Max Weber*. V době předcházející první světové válce zkoumal sociální stránku náboženství zejména ve své známé práci *Protestantská etika a duch kapitalismu* a v četných studiích o nekřesťanských světových náboženstvích. Zde demonstruje úlohu náboženství jako „nezávislého“, „příčinného“ faktoru ovlivňujícího zásadními stimuly a předpoklady vývoj celé historie lidské společnosti. Abstrahuje od sociální determinovanosti náboženského fenoménu a shrnuje, že etika protestantismu předcházela modernímu kapitalismu a že tudíž fungovala jako důležitý determinující faktor jeho vývoje. Weber i na mnoha dalších místech zdůrazňuje, že lidé nepotřebují náboženství pouze jako výraz emocionálního přizpůsobování se světu, nýbrž i jako „poznávací záruku“ v případě mezních životních situací (např. v okamžiku smrti). Světová náboženství tak pro Webera znamenají specifikované formy „rozličně racionálně integrovaných řešení“ otázek vznikajících v důsledku disharmonických společenských vztahů. Jde tedy o jakousi prý vnitřně zakódovanou potřebu „porozumění pro nesoulad mezi očekáváním a jeho skutečným uskutečněním“. Weber tento princip zcela zjednodušeně předpokládá pro každou kulturní oblast, pro každý sociální systém, národ, stát, skupinu. Tím také explicitě předpokládá neodmyslitelnost a věčnost fungování náboženství v lidské společnosti obecně.

Další významný představitel a spoluzakladatel buržoazní sociologie *Emile Durkheim* při zkoumání problematiky vztahu náboženství a sociálního vývoje klade důraz na zodpovězení otázky, co náboženství znamená pro lidskou společnost [Durkheim 1911]. Vlastní Durkheimova metodologická orientace usměrnila jeho zájem k tomu, co nazývá „společenským faktem“; právě náboženství považuje za primární výraz této sociologické kategorie. Proto je vztahuje jednak ke sféře profánních zkušeností (realitě každodenního všedního pracovního dne), jednak ke zbývajícím oblastem života společnosti. Přitom náboženství a jeho instituce nahlíží jako výraz charakteristických sakrálních druhů zkušeností zaměřovaných prostřednictvím kultovní stránky na zachování stability profánních struktur. Ukazuje, že náboženství obsahuje řadu vnitřních hybných sil a symbolů, které konkrétními formami reflektují vlastní „nezávislost“ a svébytnost. Bůh je tak nazírán jako samotná podstata, „zvěčnění“ společnosti. společenské skupiny vymezovány jako „zosobnění živoucího jsoucna“. V uctívání boha spatřuje Durkheim výraz úcty jedince před „obrovitostí“ společnosti. pokory vůči „velké jsoucnosti“, na níž prý závisí každý jedinec. Je přirozené, že Durkheim odtud vymezuje povýťce pozitivní dopad náboženství na společnost.

Vztah náboženství a společnosti je v centru pozornosti i řady současných nemarristických badatelů, kteří však na rozdíl od marxistické vědy abstrahují od adekvátního rozboru základních předpokladů postupného zániku ná-

boženského fenoménu. Představitel soudobé francouzské sociologie náboženství *H. Desroche* nahlíží, že vztah náboženství a společnosti v dimenzích sociálního vývoje lze specifikovat v rovině tří základních schémat:

1. Pozitivní výměr je příkladem, kdy náboženství v sobě jako faktor sociálního určení zahrnuje vlastní vzestup a renovaci.
2. Negativní určení vymezuje případy, kdy se náboženství a jeho instituce stávají vážnou překážkou sociálního vývoje, přičemž tato alternativa implikuje sestup náboženství jako instituce a věroučného systému.
3. Diferencované určení nastává tehdy, když náboženství a sociální vývoj jsou si navzájem cizí. Jde prakticky vzato o situaci, za níž „jejich vzájemné vztahy závisejí na druzích, fázích či stavu náboženství nebo na druzích, fázích či stavu sociálního vývoje. Nebo také: pozitivní a negativní určení se navzájem prolínají“ [*Sociologie náboženství 1974 : 110—111*].

Současná americká funkcionalistická sociologická škola zkoumá vztah náboženství a společnosti z hlediska procesu institucionalizace náboženských organizací. *Thomas O'Dea* v tomto kontextu vychází z premisy, že takováto institucionalizace vyvolává vnitřní změny v náboženském hnutí a zároveň přizpůsobuje náboženské organizace podstatným strukturálním rysům profánní společnosti. Takovýto proces přizpůsobování přivádí cirkve a náboženské společnosti do mnohonásobných kontaktů se světem. *O'Dea* tuto tezi demonstruje na historickém příkladu Římské říše, kde stupňující se hierarchizace sociálních struktur podmiňovala i vznik duchovenstva jako nové sociální skupiny [*O'Dea 1966 : 52*]. Na stejném místě pak připojuje zajímavou úvahu o příčinách světové rozšířenosti křesťanství. Spatřuje je především v tom, že v celkovém procesu přizpůsobování se světským strukturám našlo náboženství zejména v rovině kultovních postojů, intelektuálních výrazů a organizačních principů dostatek styčných ploch s profánním světem. Vyšlo tak vstříc imperativu věroučné, obřadní a doktrinální univerzality. *O'Dea* se zabývá i funkcionalisty často diskutovanou otázkou funkčnosti náboženství vzhledem k rovnováze sociálního systému a vytipovává jeho tzv. pozitivní náboženské funkce. Jejich charakteristiky prý spočívají v tom, že: 1. poskytují lidem útěchu a tím snižují nespokojenost na minimum, 2. nabízejí transcendentální vztahy prostřednictvím kultu a obřadů a poskytují tak emocionální základ pro pocit jistoty spočívající v identitě se společností, 3. sakralizací norem a hodnot přispívají k sociální kontrole, 4. ztotožněním se s náboženskými hodnotami a vírou vedou člověka k sebepoznání, 5. poskytují oporu a dávají slavnostní ráz významným událostem v životě člověka [*O'Dea 1966: 14—15*].

Náboženství tak ve smyslu buržoazní funkcionalní teorie identifikuje jedince se skupinou, kompenzuje jeho pocity nejistoty, utěšuje ho ve zklamání, zlepšuje jeho morálku, poskytuje mu nezbytný prvek identity a usměrňuje lidi ke společným cílům. *Buržoazní funkcionalismus*, reprezentovaný Parsonsem, Mertonem, *O'Deou* a dalšími, odděluje strukturálně funkcionalní analýzu náboženství od analýzy kauzální a genetické a tím abstrahuje i od hodnocení obsahu náboženského vědomí. Navíc zcela staticky přistupuje k historii, zkoumá společenské jevy a vztahy pouze jako „funkce systému“. Buržoazní sociologie z tohoto zorného úhlu nazírá náboženství jako cosi neměnného a statického, přičemž takovýto přístup slouží obhajobě teze o věčné nezbytnosti náboženství v rámci společenské struktury, když se vychází z premisy, že náboženství ve společnosti zabezpečuje nezbytné životní funkce a je tedy pozitivní hodnotou. Takové chápání funkčnosti náboženství zrcadlově odráží marxistickou tezi chápající náboženství jako pokřivené společenské vědomí, jako opium lidu.

Buržoazní strukturálně funkcionální analýza směřuje ke zjevné absolutizaci místa a úlohy náboženství ve společnosti. Nepřiměřený důraz na „obecné cíle a hodnoty“ jako základ společenského uspořádání vede totiž k nesprávnému závěru, že systém těchto cílů a hodnot, jejichž nositelem je náboženství, je v každé společnosti nezbytný pro její integraci. Integrace prostřednictvím náboženství se považuje za něco jednoznačně kladného, přičemž všechny pozitivní a integrující momenty ve společnosti se zjednodušeně spojují s náboženstvím a všechny negativní a disfunkční prvky s nenáboženskými systémy. S náboženstvím se ztotožňují určité společenské hodnoty a připisují se mu základní stabilizační funkce. Samozřejmě se zcela ignoruje skutečnost, že v podmínkách socialismu náboženství není spjaté se základními charakteristikami jeho systému, s jeho podstatou a strukturou, s jeho rozhodujícími a rozvíjejícími se stránkami. Buržoazní společenská věda svými funkcionalistickými přístupy a jednostranným gnozeologickým hodnocením náboženství klade do popředí jeho funkce integrační, vydává je za zcela hlavní a všeobecné a ztrácí navíc jakákoli kritéria oddělující náboženství od všech ostatních ideologických a hodnotových systémů. (1)

Sociologické dimenze vztahu náboženství a společnosti v rovině postižení sakrálních a profánních hodnotových systémů jsou soudobou nemarxistickou sociologií často vztahovány povytce do roviny pozitivních účinků jak na úrovni společnosti, tak na úrovni jedince. G. M. Vernon ve své známé práci z první poloviny šedesátých let zjednodušujícím způsobem charakterizuje náboženství jako činitel jednoznačně přispívající k rozvoji každého jedince a každého sociálního systému proto, že „zesiluje vrcholový stupeň norem a hodnot tím, že zabezpečuje nadpřirozené“ [Vernon 1962 : 93]. Na stejném místě tvrdí, že „široké přijetí náboženské víry jako výrazu určitých sociálních hodnot a norem je prapůvodní a věčné“, že jsou podporovány „nadpřirozeným souhlasem“ a „zvyšují tak pravděpodobnost, že budou sloužit důležitým ukazatelům sociálního chování“. Vernon však na druhé straně připouští, že „absolutizování neměnných konečných náboženských důrazů vede k tomu, že náboženství klade dílčí odpor okolním změnám a tím zvyšuje pravděpodobnost vzniku problémů a konfliktů“.

Sociálními souvislostmi náboženství se zabývají i Američané J. T. Bohrek a R. F. Curtis. Docházejí k závěru, že nejdůležitějším předpokladem kontinuálního vývoje každého sociálního systému je všeobecná podpora převládajících věroučných akcentů korespondujících s oficiální ideologií. Jestliže totiž existuje pevná vazba na dominující víru (formalizovanou v daném případě křesťanskými zásadami), pak má společenské uspořádání velkou naději na přežití. Autoři se domnívají, že sociální bázi takovéto podpory víry je jednak masové ztotožnění se členů společnosti s obecnými vazbami daného systému a dále tomu odpovídající zaměřenost rozhodujících organizačních útvarů. Dodávají, že míra pozitivních vazeb mezi množinou individualizované víry a obecnou ideologií je výrazem schopnosti systému dále se rozvíjet. Je přirozené, že takovýto princip lze aplikovat i na jiný typ systému než vysloveně náboženský. Tím lze zároveň upozornit i na společensky závažný problém vzájemných vazeb náboženství a existujících sociálních hodnot.

K sociologicky nesmírně zajímavým a podnětným patří i úvahy na téma

(1) Připomeňme pro ilustraci i funkcionalistické akcenty typické pro nemarxistické nazírání na náboženský fenomén v našem noeticky laděném tzv. kritickém realismu. Ten v interpretaci I. A. Bláhy spatřuje ve společnostech s výraznými náboženskými rysy především integrační, unifikační, stabilizační, totalizační, sanktificační, spiritualizační, estetizační a eternizační funkci náboženství a jeho institucí.

vztahů náboženství a společnosti v rovině tzv. *náboženské socializace*. Tato problémová oblast byla dosud v předmětném poli zájmů antropologicky orientovaných badatelů. Vysloveně sociologický přístup prezentuje americký badatel *R. L. Johnstone*. Domnívá se totiž, že náboženskou socializaci lze zřídka kdy vyabstrahovat z širšího rámce obecné socializace především v primitivních společnostech, kde její příslušníci zpravidla nerozlišují mezi náboženstvím na straně jedné a ostatními sférami myšlení a výchovy na straně druhé. Obecným zjištěním dochází k závěru, že v procesu nábožensky orientované socializace dochází formou upevňování skupinového přesvědčení ke stabilizaci systému, ustalování proklamovaných norem, způsobů chování a rituálů, individuálních a společenských hodnot a světonázorových východisek [Johnstone 1975 : 78—79]. Konkrétní formy a metody soudobé náboženské socializace pak prezentuje na pozadí tzv. formálních metod (systém vzdělávání) a neformálních způsobů (prostřednictvím kontaktů s jinými náboženskými organizacemi, přátelskými a zájmovými skupinami), když daný problémový okruh rozpracovává do roviny praktického dopadu návštěvnosti bohoslužeb, působnosti farních škol, úlohy rodiny a věkového faktoru v podmínkách soudobých Spojených států.

Vztah náboženství a společnosti je středem badatelského zájmu i v rovině úvah týkajících se *vztahu křesťanství a moderní západní společnosti*. Američan *Pitirim A. Sorokin* v této souvislosti prezentuje trojrozměrné schéma základních typů kulturní orientace ve smyslu reflexe náboženských a profánních struktur.

1. *Typ ideační* je případem, kdy prioritu sehrává náboženský světový názor. Sociální realita je nazírána jako „smysly nepostižitelná“, transcendentní. Smysl života je tudíž odvozován od této „nadpřirozené reality“ a cesta k ní je rezignací na všechny pozemské zájmy. K dosahování „skutečných“ cílů náleží „nadpozemský“ mysticismus a asketismus.
2. *Senzitivní vzor* kulturní orientace tvoří v zásadě opačný výměr ideačního typu. Empirické, materiální aspekty skutečnosti jsou tudíž chápány jako reálné a rozhodující. Příkladem takového řešení vztahu náboženství a společnosti je období klasického helénské starověku římského období, kapitalistický Západ průmyslové společnosti a Sovětský svaz.
3. *Idealistický typ* sociální reflexe náboženství je jakousi „idealistickou syntézou“ středu mezi výše uvedenými vzory jednání, a to ve smyslu „harmonické rovnováhy“ mezi sakrálními a profánními prvky“ [Religion 1975 : 274—275].

Zajímavý přínos do diskuse o vztahu náboženství a společnosti podává práce Angličana *S. F. Nadela*. Autor v ní na základě analýz antropologického výzkumu zkoumá problém vlivu sociální struktury na náboženské formy tzv. *primitivních společností*. Ukazuje, že přestože dva kmeny Jižního Súdánu — Huban a Otoro — žijí v relativně stejném sociálním prostředí a vyznačují se řadou shodných kulturních prvků, jejich náboženská víra a jí odpovídající sociální aktivity se značně odlišují. Základní náboženská orientace kmene Huban je pesimistická, donucovací, agresivní a emočně vypjatá. U kmene Otoro se naopak náboženský projev vyznačuje klidem, pokorou, nevzrušivostí a životním optimismem. Při vysvětlování těchto rozdílů Nadel shrnuje, že příčinou náboženské diferenciaci v rámci zkoumaného stejného kulturního sociálního prostředí je princip rozdílných norem procesu socializace. Jde předně o fakt, že v prvním případě byla emoční nevyrovnanost náboženství podmiňována nedostatečně propracovanými principy harmonického procesu dospívání — vzrůstání do světa společnosti dospělých, zatímco ve druhém případě — u kme-

ne Otoro — byly všeobecně aplikovány metody, které tento posun ve vývoji lidské osobnosti úspěšně plnily. Nevyrovnanost sociálních norem se v prvním případě odráží v komplikovanosti světónázorového zrání, stabilizovaný průběh socializace ve druhém případě naopak ve vyrovnanosti světového názoru v obecné rovině [Nadel 1955 : 661—679].

Buržoazní sociologie velmi často přistupuje ke zkoumání vztahu náboženství a společnosti prostřednictvím analýz souvislostí existujících mezi náboženským fenoménem a *sociální stratifikací*. Vychází se namnoze ze společensky podmíněné diferenciaci rozdílných druhů náboženských potřeb v různých společenských skupinách a stranou pozornosti nezůstává ani existence příslušné plurality různých hodnotových systémů. Nemarxistická sociologie — v návaznosti na myšlenkový odkaz zejména Webera a Durkheima — v této souvislosti zpravidla vychází z teze, že lidé jsou ovlivněni svou sociální pozicí a inklinují tak k určitým typům náboženské víry. Z toho se odvozuje hypotéza, že přijetí nových náboženských postojů je samo o sobě těsně vázáno na potřeby, aspirace a hodnotové orientace, které jsou determinovány sociálními kontexty. Je tak nalézán určitý vztah mezi náboženskými postoji a sociální stratifikací. Mnozí současní buržoazní sociologové nacházejí klíč k takové interpretaci skutečnosti, podle níž zejména ve společnostech s vyhraněným náboženským systémem funguje jasná a pozorovatelná souvislost mezi sociální pozicí jedince (sociálním statutem) a tendencí přijímat a vyjadřovat určitý náboženský světový názor (v rámci očekávané sociální role) [Vernon 1962 : 373—399]. Představitel našeho tzv. kritického realismu I. A. Bláha v této souvislosti připomíná, že v náboženství se odrážejí i formy politického a občanského života, což je patrné i v samé náboženské terminologii (král nebeský, bůh jako nejvyšší soudce). Vliv státu na záležitosti náboženské a církevní ilustruje i institucí státního božstva (v antice, Číně, Japonsku, Egyptě) a v ustavení státní církve (v anglikanismu). Socioprofesionální diferenciaci se ve struktuře náboženství odráží v pluralitě božstev: selský stav má drsného boha Thora, šlechta zjemnělého boha Odina, v Indii měl bůh Agni charakteristické rysy kněžské kasty, bůh Indra kasty vojenské. Vliv prostředí vykonávané práce našel svůj formální výraz v tom, že domácí textilní práce podporovala spíše soukromou náboženskou meditaci a vznik kultu prostého všech ritualistických prvků. Bláha tak hovoří o specifické modifikaci selského náboženství, i když připouští vzrůstající vlivy vědecké a estetické [Bláha 1968].

Nemarxistická věda si při zkoumání vztahu náboženství a společnosti v kontextu sílící sekularizace stále naléhavěji klade otázku dalšího vývoje vnitřní stratifikace náboženských organizací a stratifikací profánní společnosti. Sílící vliv světských struktur a světónázorové implikace soudobých proměn náboženství (2) upozorňují i buržoazní sociologii na nezbytnost posílení podstatných determinant vztahů mezi církvemi a společností, stupně rozporu nebo přizpůsobení mezi nimi, analýzy míry identifikace náboženských institucí se zájmy a potřebami různých společenských tříd a postojů náboženství k probíhajícím sociálním změnám a reformám. Přitom je evidentní, že nejednoznačnost těchto vztahů v sobě nese možnost vzniku rozporů. S touto skutečností třeba počítat zejména při zkoumání zjevných náboženských konfliktů.

Marxistické řešení

Marxistická sociologie chápe náboženství jako složitý společenský jev, který se vyznačuje řadou funkčních charakteristik. Jde v zásadě o systém *sociálních*

(2) K tomu blíže Sekot [1983: 571—585].

funkcí, v jejichž rámci je nutno odlišovat funkce hlavní, která je náboženství primárně vlastní, a funkce vedlejší, druhořadé. Za hlavní funkce náboženství považujeme takovou, která je vlastní každému náboženství v prostoru a čase. Marxistická analýza v tomto smyslu zkoumá ty funkce náboženství, jimiž jsou uspokojovány určité společenské potřeby. Je přitom kladen zejména důraz na tyto funkce: *světonázorovou*, korespondující se základním nazíráním na svět a místo člověka v něm; *iluzivně kompenzační*, nahrazující omezenost reálných vztahů lidí a kompenzující útrapy a nedostatky v životě člověka; *komunikační*, zajišťující kontakty věřících; *regulační*, usměrňující chování lidí; *integrační*, korespondující s úsilím společnosti o udržení stability a rovnováhy [Jablokov 1979 : 117]. Integrační funkce je přirozeně sociálně relevantní pouze v podmínkách třídně antagonistických systémů. Postižení základních funkcí náboženství v rámci referenčního rámce dané společnosti je pro marxistickou analýzu nesmírně důležité zejména proto, že tyto funkce v rovině momentu zvláštního poukazují na postupné zužování vlivů náboženství na společenský život. Marxisté přitom překračují úzký rámec buržoazní sociologie tím, že nerezignují pouze na kritérium účelovosti funkce, nýbrž přihlížejí při svých sociologických analýzách především k třídní úloze sociálních funkcí náboženství. Zde je třeba zdůraznit, že socialistická revoluce a nastolení a rozvoj socialistických společenských vztahů od základu mění společenskou pozici náboženství a eliminuje tak jeho tradiční sociální funkci. Ve vztahu k socialistickému systému se náboženství stává cizím prvkem, funguje jako *protiintegrační* a dezintegrační faktor. Tyto skutečnosti se odrážejí v politických, právních a ideologických principech vztahu socialistického státu k náboženské ideologii a institucím. Analýzy sociologických dat o úrovni religiozity ve vyspělých socialistických zemích zcela jasně dokládají, že náboženství jako světový názor přestává být masovou ideologií a jeho význam jako překážky integrace socialistické společnosti postupně klesá.

Zkoumáme-li tedy vztah náboženství a společnosti a působnost tzv. integračních a dezintegračních funkcí náboženství, musíme znovu zdůraznit, že forma a obsah takovýchto vztahů a vazeb se mění v závislosti na specifických podmínkách situace, místa a času. V různých společenských systémech a strukturách tedy nabývá v prostoru a času odlišných podob a souvislostí. Integrační dopad náboženství v rámci sociálních struktur bude totiž omezen zejména ve společnostech nábožensky pluralitních a v těch sociálních útvech, které jsou vystaveny tlakům intenzivních sociálních změn v rámci předsocialistických sociálních systémů. Vývoj moderní sekularizované společnosti v podstatě ukazuje, že zásadnější společenský odraz probíhajících technických a technologických změn narušuje tradiční způsoby myšlení, a tím omezuje vliv náboženství na společnost obecně. Klasickou analýzu diferencujících funkcí náboženství v rovině sociálního systému a jeho jednotlivých tříd v podmínkách kapitalistické výrobní formace provedli Marx a Engels, kteří v náboženství proletariátu shledávali rysy otupující útechy v deprimujícím postavení vykořisťovaných, únik z neradostné reality, „opium lidu“. Buržoazní elita naopak náboženstvím zdůvodňovala své majoritní postavení a využívala je jako nástroj útisku.

Současná marxistická sociologie při analýzách vztahu náboženství a společnosti vytipovává následující alternativy:

1. Převládá sakralizace společenských idejí a norem, vztahů, skupin a institucí. Náboženské vědomí dominuje a jeho institucionální složky splývají s širším rámcem sociální struktury, náboženské činnosti a vztahy jsou pevně vázány a reflektovány profánní společností.

2. Světské chování existuje vedle náboženských způsobů světonázorového názoru. Lze však vysledovat zřejmou tendenci odpoutat světské vazby od náboženských forem. Náboženství se v této rovině svého společenského postavení snaží vystupovat jako nedílná součást a nezastupitelný komponent určitých sfér společenského života a směřuje namnoze ke ztotožnění se s dobově zakotveným národním náboženským citěním; například v podmínkách předmnichovské republiky zcela svěbytná náboženská forma Církve československé husitské, která dobovými věroučnými a sociálními akcenty opouštěla staré přežívající teologické principy a hledala nové cesty „přiblížení se nastalým společenským změnám“.
3. Náboženský světový názor a náboženské instituce zaujímají v dané společnosti pouze okrajové, druhořadé místo, odlišující je jasně od sociální struktury společnosti. Náboženské a profánní skupiny jsou tak příkře odděleny hraniční čarou neodvolatelně postupující sekularizace.
4. Poslední formou reflexe náboženských společenských pozic je stav, kdy náboženství jako způsob myšlení a organizační forma zcela ztrácí jakýkoli společenský kredit, stává se jasně okrajovým společenským jevem bez institucionální členské základny a jakéhokoli věroučného a sociálního programu zajišťujícího mu další možnou sociální a individuální budoucí stimulativnost a životnost [Jablokov 1979 : 114].

Fungování náboženství jako sociálního jevu s odpovídající institucionální a organizační základnou vystupuje zřetelně zejména v jeho vztazích k *ekonomickému, politickému a třídnímu systému společnosti*. Nejmarkantnější obecně známý způsob, jímž organizované náboženství hraje dnes ve většině společností ekonomickou roli, je jeho funkce zaměstnavatele ve smyslu poskytování zdrojů příjmů pro profesionální zaměstnance náboženských institucí a jejich rodiny. Tak v polovině sedmdesátých let odvozovalo v USA zhruba 800 000 lidí — počínaje vysokým duchovenstvem a konče správními laickými pracovníky — svůj příjem z náboženských organizací. Náboženské instituce se navíc účastní řady činností a podnikání, které svou podstatou nejsou výhradně náboženské a směřují k ryze ekonomickým účelům. V buržoazní společnosti náboženství získává příjmy z akcií, z pozemků, z nájemních budov, z dlužních úpisů, z nadací místních kongregací a církevně podporných fondů.

V dějinách lidské společnosti sehrávalo náboženství primárně účinnou roli teologického ospravedlňování existence nadřazených ekonomických a sociálních statusů jako předpokladu vykořisťování, a to formou theodiceí lepší budoucnosti pozemsky hmotně chudých. Nejvýrazněji a nejvýstižněji interpretoval v dějinách sociologického myšlení vztah náboženství a ekonomie Karel Marx, který charakterizoval náboženství — stejně jako všechny normativní systémy společnosti — jako odraz ekonomických vztahů.

Vztah náboženství a *politiky* může mít zhruba tyto podoby: buď se náboženské hodnoty kryjí s politickými, ospravedlňují stávající napětí sociální diferenciace, nebo dochází ke stavu převahy politických institucí nad náboženstvím — především formou mocenských prostředků státu, či vzniká v souvislosti se společenským vývojem ostré napětí náboženského a politického systému. Ve svém historickém vývoji sehrávalo tak náboženství — v širších souvislostech vztahu církve a státu — v politické rovině zejména úlohu legislativy společensky požadované morálky.

Marxistická společenská věda posuzuje vztah náboženství a společnosti zorným úhlem socializačních praktik náboženských obřadů *iniciace* — zasvěcování do dospělosti. Tuto formu nábožensky formalizovaných socializačních praktik lze i dnes vysledovat u některých primitivních původních kmenů Austrálie,

Ameriky a Afriky. Jednotlivé stránky náboženství, rovina poznávací, citová a volní se zde specifickými způsoby myšlení a jednání reflektují zcela praktickými, primárně světskými aspekty. Člověk se totiž promyšleným sledem nábožensky formalizovaných iniciačních obřadů učí společensky žádoucimu sebeovládání, seberegulaci, harmonickému životu s přírodou a potřebami a možností dané společnosti. Sovětský etnograf S. A. Tokarev připomíná, že v raně kmenovém kultu měly obřady dospívajících jinochů důležitý význam ve smyslu vštěpování pravidel kmenové morálky, zvyků a obyčejů. Proto i zvláštní zkoušky mučení (zářezy na těle, vytloukání předních zubů, vytrhávání vlasů, obrázka a pálení ohněm) směřovaly ke vštěpování odolnosti a výchově v duchu bezpodmínečného podřizování starcům, vůdcům rodu a kmene [Tokarev 1965 : 343].

Jiný sovětský badatel M. S. Beleňkij připomíná, že v rámci judaistických obřadů má důležité místo rituál omývání. Rabíni předepsali věřícím, aby se před sobotou a jinými náboženskými svátky ponořili do mikve (zvlášť zařízeného bazénu s dešťovou vodou), aby si před každou modlitbou omyli ruce a umývali se u vchodu do synagogy atd. [Beleňkij 1979: 61–62]. V judaismu je voda základem rituální čistoty a synagogální svatosti — původ obřadu je povýťce ekonomický. Voda totiž pro mnohé staré národy byla výrazem posvátné životadárné síly, neboť život v zemědělství téměř výhradně závisel na podzimních deštích. Proto také při podzimním svátku sukkot Židé pořádali veselé zpěvy a tance, které se jmenovaly „slavnostní vytékání vody“. Náboženská forma tak specifickým způsobem odráží svůj primárně světský, pozemský, společenský obsah a zdroj.

Ke zvláštním problémovým okruhům zkoumání širších kontextů fungování náboženství patří i jeho vztah k tvorbě psychosociálně podmíněných *mezilidských vztahů*. Souvislosti mezi náboženstvím a sexuální problematikou zkoumají u nás autoři kolektivní práce *Odvěká tabu a dnešní člověk* [1971 : 22]. Ukazuje, že existuje nepřehledné množství důkazů o způsobech, jimiž se náboženství stýká a často i potýká s oblastí sexu. Základní doménou jejich prolínání je oblast citová — náboženství i sexualita jsou totiž schopny projevovat se nejsilnějšími city jak pozitivními, tak negativními. Náboženství a sexualita jsou navíc „mistry ve výrobě iluzí a sebeklamů“, dokáží argumenty střidmého rozumu tlumit zážitky chvil orgiastického vytržení.

Další z oblasti prolínání náboženství a společnosti je sféra tzv. *náboženského umění*. Zatímco církevně teologická sociologie zkoumá sakrální umění jako ryze náboženský projev, soustřeďuje se marxistická věda na odhalení jeho sociálních kořenů. Jiří Loukotka tak pojímá náboženství jako nejčistší projev nerealizované či odcizené podstaty, umění jako reflexi určitého stupně humanizace člověka. Ukazuje, že při zkoumání příčin religiozity a udržování náboženských přežitků v podmínkách socialismu nacházíme v komplexu faktorů podporujících náboženskou přesvědčení a citění některých jedinců, umělecká díla s náboženskou tematikou. Loukotka upozorňuje, že tento názor vychází v zásadě z nesprávného chápání podstaty umění vůbec a především z nepochopení postavení uměleckého díla v náboženských institucích a kultu [Loukotka 1974]. Pro řadu lidí totiž není skutečně primárním stimulem účasti na bohoslužbách víra v to, co představují, nýbrž spíše společenská formální stránka kultu a jeho estetické prvky. Zatímco velkolepá nádhera chrámu znamenala pro středověkého člověka pokorný úžas před mocí církve, navštěvuje dnes řada i mladých lidí kostel především i proto, aby si poslechla krásnou hudbu a zpěv a aby v chrámových prostorách našla uklidnění a změnu z ruchu ulice všedního dne. Výsledky nedávno realizovaných sociologických výzkumů světoná-

zorové a hodnotové orientace mládeže ve vztahu k religiozitě tento fakt potvrzuji i zjištěním, že významnou úlohu při úvahách o možnosti vlastního církevního sňatku sehrává i aspekt estetický. Sňatek v kostele v mnohých případech reflektuje spíše jistý druh kulturně estetických aspirací než hloubku víry [Sekot 1981 : 143—149].

Vliv společnosti na náboženství je v obecné rovině dán jeho sociální povahou, odrážející mechanismy sociálního soužití. Tak nalézáme společenskou determinaci náboženství v hodnoticích pojetích boha a bohů, náboženských představ a povahy kultu osobně. Specifická povaha náboženských forem je určována charakteristikami různých etnických skupin, jejich geografickou determinovaností, stupněm kulturního rozvoje a sociální diferenciací.

Hodnotová stimulace vzájemné podnětnosti profánních a sakrálních struktur je zřejmá i v tom, že vše, co například je pro Evropana pouhým znamením či symbolem, může být pro příslušníka primitivních národů nejreálnějším životním projevem, hrajícím v určitých kontextech závažnou společenskou roli. *Kulturně náboženský přežitek*, spočívající v představě o původní obojpohlavnosti člověka, a zděšená kulturní symbolika vyjadřující tuto skutečnost tak u primitivních Australců vede i dnes ke společensky regulovanému bisexuálnímu životu obyvatel těchto kmenů. To se sociologicky odráží pochopitelně nejen v systému správy a organizovanosti života domorodců, ale ovlivňuje i sféru výchovy a struktury společnosti a hraje tak významnou stimulační sociální úlohu.

Diskutujeme-li dnes problém vztahu náboženství a společnosti, jeho vzájemné vazby a souvislosti, musíme vždy vycházet z prvotní sociální podmíněnosti náboženské víry obecně, přihlížet ke gnozeologické stránce vývoje takovýchto vazeb a nalézat jejich původní zdroje a charakteristiky. Jako nezbytný předpoklad se jeví důsledné zohlednění *sociologických dimenzí* funkčních charakteristik v daném sociálním kontextu. Přitom bohatost forem a projevů vzájemně propojených vazeb náboženství a společnosti vychází z celkového postavení náboženství v konkrétním typu společnosti, jeho základních charakteristikách, strukturovanosti a dynamice. Je přirozené, že rozvinutý socialismus v tomto ohledu představuje typ společnosti, v níž pestrost vazeb a souvislostí náboženství a sociálního systému jasně ustupuje vysloveně profánním formám sociálních kontaktů. Navíc stimulativnost daných vazeb stále pregnančněji vychází směrem od společnosti k náboženství a jeho institucionálnímu systému, nikoli naopak. Zkoumání vztahu náboženství k jednotlivým oblastem společnosti je proto výrazem úsilí postihnout fakt, že církve usilují o to, udržet a posílit svůj vliv v rámci stávajícího světa a zbrzdit tak historicky nevyhnutelný trend přesunu náboženství na okraj společnosti.

Religiozita jako objekt sociologické analýzy

Postupné dozrávání základních problémových okruhů sociologie náboženství (vedle rozvíjení nejzákladnějších teoretických a metodologických východisek a teoretických postulátů „středního dosahu“ — např. typologie náboženských skupin a institucí, analýza jednotlivých funkcí náboženství atp.) vede k orientaci další pozornosti zejména na praktické otázky *kritérií a typů religiozity*. Daná problémová oblast byla v počátečních fázích rozvoje sociologických bádání náboženského fenoménu komplikována řadou apriorních badatelských předpokladů a metodologických skepsí. Někteří sociologové totiž — ovlivnění skutečností těsného sepětí náboženství, filozofie a metafyziky — tvrdili, že náboženství nemůže být smysluplně a empiricky efektivně zkoumáno, jiní svůj

skeptický přístup zdůvodňovali přesvědčením, že sociologický výzkum náboženství je limitován a znehodnocován tím, že vychází z příliš mnohačetných forem náboženských útvarů, jejichž základní obecné rysy tak nelze spojit principem „společného jmenovatele“ univerzálních funkcí. Další badatelská skupina problém religiozity vyčerpala povýtce akademickými úvahami o mezích profánního a sakrálního, o hranicích oddělujících církev a stát. Jiní abstrahovali od všech forem minulých projevů náboženství a někteří odmítali diskuse o formách a projevech náboženskosti právě poukazem na nesmyslnost náboženských představ. K systematickému bádání na poli religiozity tak dochází až zhruba od konce čtyřicátých let, kdy nový, mnohdy a mnohde zcela neočekávaný vývoj náboženství oživil sociologické úsilí vysvětlit daný stav prostřednictvím empirických výzkumů.

Z hlediska *výkladu pojmu religiozita* můžeme v obecné rovině hovořit o jeho významu ve smyslu reálné existence náboženství (rozsah a stupeň jeho vlivu na společnost) nebo jej chápat jako jistou vlastnost osobnosti a skupin projevující se v individuálním a skupinovém vědomí a chování. Sociologický výzkum religiozity se zaměřuje zpravidla na konkrétní projevy náboženství ve *vědomí a chování* člověka, přičemž za základní znak náboženského vědomí se považuje víra v boha a oblast nadpřirozena vůbec. Náboženským chováním se rozumí specifický typ jednání, projevující se ve vykonávání náboženských obřadů, v návštěvě bohoslužeb, ve svěcení svátků, v dodržování rituálních předpisů a zákazů, v četbě náboženské literatury, v rozšiřování „svatých písem“, v náboženské výchově apod. Religiozní vědomí sledujeme zpravidla prostřednictvím vlastního vyjádření dotazovaného, takže máme co činit se *subjektivními* ukazateli religiozity. Její tzv. *objektivní* charakteristiky se získávají zjišťováním účasti lidí na různých formách náboženského života a jako takové se poměrně snadno empiricky postihují a statisticky zpracovávají. Adekvátní zhodnocení religiozity však vyžaduje, aby byly zkoumány jak objektivní, tak především subjektivní ukazatele a projevy náboženskosti a získané údaje pak korelovány s celkovou ekonomickou, kulturní a politickou strukturou zkoumané oblasti či regionu.

Na rozdíl od pojmu „náboženství“ se termín „religiozita“ vyznačuje především vlastností vztahující se k jeho objektivizaci jako předmětu sociologického zkoumání prostřednictvím projevů náboženského chování a náboženského myšlení určitého souboru lidí. Pojem „religiozita“ má historicky konkrétní charakter. Nelze totiž mluvit o religiozitě abstraktně, nýbrž pouze o religiozitě určitých skupin lidí v čase a prostoru. Metodologie a metodika výzkumu religiozity jsou tak podmíněny zejména základním teoreticko-metodologickým přístupem k problematice náboženství vůbec a vyznačují se v tomto smyslu značnou diferencovaností. Jde zejména o rozdílné přístupy v rovině marxistické a nemarxistické teorie religiozity a dále i o odlišné chápání a interpretaci jednotlivých stránek religiozity na půdě nemarxistické sociologie obecně.

V systému sociologie náboženství hrají významnou roli pojmy „úroveň religiozity“, „charakter religiozity“ a dále metodologický problém související s „kritérii religiozity“. *Úroveň religiozity* se vztahuje především na rozdíly v intenzitě víry v rámci konfese či náboženské skupiny a odráží míru vlivu náboženství na vědomí a chování jedince nebo skupiny. *Charakter religiozity* pak reflektuje kvalitativní zvláštnosti náboženskosti různých lidí či skupin. *Kritéria religiozity* v tomto smyslu vyjadřují skutečné projevy náboženskosti ve vědomí a chování lidí.

Nemarxistická pojetí religiozity.

V současné buržoazní sociologii náboženství existují dvě *protichůdné* tendence přístupů k religiozitě. První jednostranně zvětčuje ta kritéria a ty ukazatele, které se vztahují k *subjektivní* stránce vztahu člověka k náboženství. Výzkum je prováděn zejména formou rozhovorů a anket, přičemž se klade důraz pouze na vnitřní prožitky a abstrahuje se od vnějších stránek náboženskosti. Druhý směr — *behavioristický* — naopak popírá možnost empirického zkoumání náboženského vědomí, které nahlíží jako individuální a iracionální, a v důsledku této metodologické skepse se soustřeďuje pouze na postižení náboženského chování. Za základní znaky religiozity pak považuje ty, které bezprostředně souvisejí s účastí jedince na náboženském kultu (Gustav Le Bras a jiní). Metoda zkoumání náboženství na bázi ukazatelů účasti na bohoslužbách, tzv. Kirchlichkeit, je dnes široce rozšířena a hraje v západní sociologii náboženství důležitou úlohu. Výhody tohoto způsobu badatelské práce spočívají v tom, že výsledky šetření lze kvantitativně analyzovat a statisticky zpracovat. Kvantitativní ukazatele religiozity však samy o sobě nemohou postihnout ani individuální motivy náboženskosti, ani původní strukturované vztahy lidí k jednotlivým stránkám religiozity.

Nemarxistická sociologie náboženství si v souvislosti s praktickým výzkumem náboženskosti zpravidla klade otázky: „Odlíší se religiózní člověk od nenáboženského jedince i v jiných dimenzích sociálního chování a hodnotové orientace? Jak se v sociální praxi projevují věřící? Je více zatížen předsudky nejrůznějšího druhu? Je výrazněji pověřivý? Jsou věřící ekonomicky úspěšnější? Má náboženská víra vliv na harmonický rodinný život a výchovu dětí? Je pozitivním činitelem konstituujícím společensky žádoucí mezilidské vztahy? Urychluje víra v boha proces socializace člověka?“ apod. Vzhledem k tomu, že náboženství je současnou nemarxistickou sociologií nejčastěji chápáno jako „víra a činnosti vztahující se k nadpřirozenému, sakrálnímu“, je základní charakteristika religiozity spatřována především ve „víře v nadpřirozené a v účasti na aktivitách s touto vírou spojených“ [Johnstone 1975: 342]. V této souvislosti se akcentuje potřeba operacionalizovat pojem religiozita z roviny jejich strukturních prvků do termínů pozorovatelných charakteristik, které by umožňovaly činit validní závěry vztahující se k této problémové oblasti.

Zdůraznili jsme, že nemarxistická sociologie zkoumá výhradně buď vnější stránku religiozity, nebo se naopak příklání k problematice subjektivních faktorů. První, organizační přístup disponuje v tomto smyslu řadou specifických koncepcí. K nejběžněji aplikovaným patří *dichotomické vymezení religiozity* podle členské příslušnosti. Organizační princip je zde praktikován na bázi členství (nebo nečlenství) v rámci buď velkých náboženských kategorií (protestanté, katolíci, Židé v západních společnostech, hinduisté, muslimové, buddhisté v Asii apod.), nebo skupin, které jsou pro toto členění relevantní. Prakticky jde zejména o extenzivní výzkumy globálních charakteristik v nábožensky pluralitním systému americké společnosti (Herberg a jiní). Kritérium denominačního členství rozvádí tento princip na postižení konfesionálních rozdílů v rámci jedné společnosti, kde dominace vystupuje jako determinanta individuálních postojů člověka ke společnosti. Americká sociologie v tomto smyslu shrnuje, že k nejextrémnějším rozdílům denominačně podmíněných postojů dochází zejména v důsledku členství v malých náboženských skupinách (Stark, Glock).

Druhý významný metodologický přístup ke zkoumání religiozity charakterizuje nemarxistickou sociologií náboženství akcentem na intenzitu a míru *individuálního náboženského prožitku*. Religiozita je pak nazírána jako výsled-

nice účinků náboženských norem a hodnot v rovině náboženského vědomí. Výzkum se tak zaměřuje na míru individuální rituální participace, intenzitu individuálního modlení, vliv náboženského činitele na osobní a společenský život apod. V této souvislosti se jasně ukazuje, že religiozita není zdaleka pouze jednorozměrným jevem jedné dimenze, nýbrž naopak reflektuje fakt, že ne všichni lidé myslí a jednají nábožensky stejným způsobem a že míra náboženskosti je podmiňována řadou sociálně psychologických faktorů a determinant nestejné úrovně a intenzity.

Imperativ nezbytnosti diferencovaného přístupu k religiozitě se na půdě nemarxistické sociologie v posledních letech koncentroval v tzv. *multidimenzionální teorii religiozity*, která se soustřeďuje zejména na postižení vnějších projevů religiozity a jejích vnitřních charakteristik. Řada badatelů kombinuje několik specifických vymezení náboženskosti do skladebného, synteticky konstruovaného typu, který vychází z přesvědčení o nejednoznačnosti a neuniformitě náboženství, jež nemůžeme „vnímat, chápat, pojímat jediným výměrem“, z postulátu „různosti“ religiozity obecně [Johnstone 1975: 49].

K prvním badatelům, kteří na půdě sociologie prezentovali multidimenzionální přístup k religiozitě, byl počátkem padesátých let Američan *Joseph Fischer*. [Fischer 1951; 1954]. Na základě výzkumu návštěvnosti bohoslužeb, frekvence účasti dětí na výuce farních škol, angažovanosti v církevních organizacích a proklamovaného zájmu o náboženství vytypoval čtyři způsoby, jimiž se člověk může stát katolíkem. V této souvislosti konstruuje teoretické typy katolíka *bytošného, modálního, marginálního a „mrtvého“*. První kategorii tvoří aktivní jedinec participující na základě vlastního niterného přesvědčení na všech formách farního života a je jako v zásadě „jaderný“ — „nukleární“ typ ideálním pro fungování církve vůbec. Modální katolík se zúčastňuje všech náboženských aktivit, ale postrádá niterné nadšení bytošně věřících. Modální typ tvoří prý přibližně 70 % příslušníků zkoumané církve. Třetí, marginální typ pak podle odhadů Fischera tvoří 20 % věřících, kteří se hlásí k církvi, aniž by se podíleli na jejím životě. „Mrtvý“ věřící se vyznačuje náboženskou příslušností pouze na bázi narození (křtu) či sňatku. Jde tedy o klasický typ formálního členství v krajním smyslu slova. Fischerova typologie však i přes proklamovanou multidimenzionalnost zůstává někde uprostřed cesty tím, že i nadále abstrahuje od subjektivní stránky víry. Jednostranný důraz na rituální náboženskou participaci směřuje spíše k multidimenzionálnímu typu věřícího než k důsledně diferencované mnohorozměrné kategorizaci religiozity samé.

Koncem padesátých let navrhuje jiný Američan *Charles Glock* další typologii religiozity [Glock 1959]. Její čtyři dimenze prezentují religiozitu *experimentální* (podle stupně emoční vazby k nadpřirozenu), *ritualistickou* (jako odraz církevní příslušnosti a participace na modlitbách), *ideologickou* (v závislosti na stupni podpory víry) a *konsekventní* (reflektující dopad náboženského citění na sociální chování obecně). Tato typologie klade důraz zejména na vnitřní stránku víry, zohledňuje i vazby k širším společenským celkům a jevům a jako taková je z hlediska metodologického na nesrovnatelně vyšší teoretické úrovni než kategorizace předcházející, a to zejména proto, že mnohem výrazněji směřuje k meritu problému — k religiozitě jako objektu sociologického šetření.

Počátkem šedesátých let se na bázi vyhodnocování výsledků sociologického šetření cca 4000 příslušníků kongregacionalistické církve v USA pokusil *Yoshio Fukuyama* o čtyřstupňovou škálu religiozity. *Kognitivní* výměr vypovídá o dopadu znalostí náboženské věrouky na životní postoje, *kultovní* se vztahuje

k účasti na náboženských činnostech, dimenze *kréda* se vztahuje k ideologické stránce víry a konečně *bohoslužebná* stránka religiozity zohledňuje emoční vztah člověka k nadpřirozenu. V případě této typologie jde především o konceptuální spor s předcházející kategorizací, který je vyjádřen v jejím prostém přeformulování.

Ve stejné době zakládá *Gerhard Lenski* svou kategorizaci religiozity na údajích výzkumu obyvatel Detroitu. Vytipoává religiózní vazbu *asociační*, která odráží frekvenci návštěvnosti kostela a participace na životě náboženských organizací, vazbu *společenskou*, která vztahuje člověka jako člena náboženské skupiny k obecné společnosti, vazbu *doktrinální ortodoxnosti* jako dimenzi souhlasu s vírou (ortodoxnost) a nesouhlasu s vírou (heterodoxnost) a konečně vazbu *pobožnosti*, která odráží vztahy jedince k transcendentnu, k bohu. I zde jde v zásadě o kombinaci organizačního a individuálního rozměru religiozity vycházejícího ze známějších teoretických koncepcí, doplněných vlastními pojmy [Lenski 1961].

Multidimenzionální přístup k měření religiozity vyvrcholil na půdě nemarxistické sociologie v práci *Mortona B. Kinga a Richarda A. Hunta* [King-Hunt 1972]. Oba autoři vytipovali šest primárních výměrů religiozity, z nichž některé jsou tvořeny dalšími nezávislými prvky: *I. Přesvědčený souhlas* (s tradiční křesťanskou doktrínou). *II. Pobožnost* (modlení). *III. Kongregační účast*: a) návštěvnost kostela, b) organizační aktivita, c) finanční podpora. *IV. Náboženské znalosti* (znalost bible, církevní historie, dějiny dané denominace). *V. Orientace na náboženství*: a) vzestup a snaha (studium bible a náboženské literatury a snaha porozumět a šířit náboženství), b) vedlejší orientace (náboženská účast pouze utilitární — s ohledem na sociální postavení). *VI. Zvláštnosti*: a) chování (ve vztahu k náboženským otázkám, b) vědomí (pocit vnitřní sounáležitosti náboženského a profánního života).

Ke kladům této bohatě strukturované typologie patří, že zohledňuje předcházející přístupy a specifikuje je do dílčích dimenzí. Jde však o typologii, která je relevantní pro křesťanské náboženství, jiné věroučné kultovní systémy se vyznačují řadou jiných specifik, které daná kategorizace nemůže v plné míře postihnout.

K posledním charakteristikám sociologického nemarxistického vymezení religiozity patří zohlednění tzv. vnějších a vnitřních stránek náboženskosti. Jde o teorii prezentovanou psychologem *Gordonem Allportem*, který vnější stránku náboženství vztahuje k utilitárnímu posílení sebeochrany formou religiózního postoje k životu, jenž má věřícím zajistit pohodlí na tomto a spásu na onom světě. Vnitřní charakteristika náboženskosti pak odráží upřímné vnitřně prožívané citění vyjádřené v důsledně chápaném dodržování lásky k bližnímu [Allport 1966].

Vnějškově nábožensky motivovaná osoba tak v zásadě náboženství pouze využívá k světským účelům, zatímco niterně religiózní jedinec náboženství slouží a jím žije, aniž by od něj očekával cokoli mimo vlastní sféru. Takovýto přístup k dané problémové oblasti v obecnější rovině koresponduje se sociologickými koncepcemi typů sociální konformity Davida Reismana [Reisman 1967].

Nemarxistická sociologie tedy přistupuje k problematice religiozity z různých metodologických pozic. Ať vychází z organizačního, individuálního nebo psychologického přístupu, vždy v zásadě abstrahuje od základních sociálně třídních podmínek a vazeb společenského vědomí a společenského bytí. Platí to i pro tzv. multidimenzionální přístupy, které však po stránce metodické posouvají sociologický výzkum religiozity blíže k reálným problémům — k formám, intenzitě a projevům náboženskosti obecně. I zde je však na místě připomenout

historicky konkrétní a časoprostorovou podmíněnost religiozity ve všech jejích formách. Pro sociologa tak vyplývá úkol ne pouze kvantitativně postihnout religiózní jednání, ale i vyabstrahovat způsoby, jimiž se lidé stávají religiózními ve smyslu socializace a světonázorového dozrávání v nejširším významu.

K závažným nedostatkům všech prezentovaných západních nemarxistických přístupů k sociologickým problémům religiozity patří skutečnost, že stranou jejich pozornosti zůstávají analýzy sociálně třídních aspektů zkoumané problémové oblasti ve smyslu postižení vzájemného ovlivňování objektivních společenských podmínek a subjektivních faktorů. Tento meritorní rys v zásadě odráží ideologickou základnu jeho nositelů, kteří v podstatě vždy sledují společný cíl – obhájit nadstavbové společenské vztahy buržoazní společnosti a zdůvodnit tak v té či oné formě pozitivní funkci náboženství pro život současného člověka. Důsledná otevřená analýza podstaty náboženství a náboženskosti by totiž znamenala útok na samotné základy buržoazní společnosti a v konečném důsledku i na vlastní výchozí sociální platformu buržoazní společenské vědy.

Marxistická koncepce

Současná společenská praxe sociologicky relevantního zkoumání náboženství ukazuje, že odhalení reálných forem a projevů náboženství se nevyčerpává pouhým studiem jeho představ a názorů, nýbrž předpokládá i postižení procesů jeho faktického fungování ve vědomí a chování lidí. V této souvislosti se aktualizuje zejména obsah pojmu „religiozita“ neboli náboženskost jakožto odraz a projev faktického vlivu náboženství na vědomí a chování lidí. Marxistická sociologie náboženství vychází z premisy, že stav religiozity je v podstatě určen jejím rozšířením, charakterem, typem a intenzitou. Prakticky jde o postižení reálné úrovně náboženskosti jedince a dílčích společenských skupin, extenzivnosti náboženskosti mezi obyvatelstvem různých demografických skupin, její stability, jejích zvláštností, proměn a soudobých specifíků.

Marxistická sociologie přistupuje ke zkoumání religiozity ze zorného úhlu metodologického postulátu odvozujícího chování člověka ze základních charakteristik jeho bytí a vědomí. Problematika *kritérií religiozity*, která se v posledních letech stává předmětem zájmu řady marxistických badatelů v Sovětském svazu a dalších socialistických zemích (Arnaut, Jaroszewski, Klohr, Křenek, Kuročkin, Lopatkin, Masula, Lebeděv, Ošavkov, Prusák, Stojčev, Těpljakov, Varga), je tak v zásadě zkoumána s vědomím zohledňování podstatných charakteristik náboženského vědomí a náboženského chování a jejich vzájemné podmíněnosti.

Charakteristika *náboženského vědomí* jedince je chápána v několika rozměrech. Tak obsahová analýza náboženského vědomí se vztahuje k základním charakteristikám náboženských dogmat, mýtů, idejí a představ, které jsou předmětem víry daného jedince. Další rozměr zkoumání náboženského vědomí se zaměřuje na intenzitu víry, přičemž jde o postižení hloubky přesvědčení člověka o pravdivosti a smysluplnosti náboženských dogmat, mýtů a představ, či míry lhostejnosti a nesouhlasu s věroučnou stránkou náboženství vůbec. Intenzita víry odráží zejména individuální emocionální sféru a vnějškově se projevuje v chování člověka. Proto intenzita víry nemůže být sociologií zkoumána pouze prostřednictvím subjektivních údajů získaných formou rozhovoru, nýbrž i na bázi zkoumání chování jedince a jeho vzájemných vazeb se sociálním prostředím. Obsah náboženské víry je tedy analyzován jednak postižením stupně náboženské ortodoxnosti, informovanosti apod., jednak praktických projevů intenzity náboženského citění a chování člověka.

Zkoumání náboženského vědomí předpokládá jak kvalitativní, tak kvantitativní analýzu. Ta se dotýká intenzity víry, jejího obsahu a specifikace. Kvantitativně se religiozita často vyjadřuje pomocí různě koncipovaných metod škálování, které zpravidla vycházejí z jejich konkrétních sociálních souvislostí.

Problematika *náboženského chování* není jako další stránka religiozity zcela vyčerpávána mírou účasti na náboženských obřadech. Kromě kultovního chování, které je bezpochyby nejdůležitějším ukazatelem objektivního charakteru, existuje i nekultovní náboženská činnost. Patří k ní různé formy participace na činnosti náboženských organizací (sjezdy, konference, shromáždění), účast na propagandě náboženství prostřednictvím masově komunikačních prostředků, četba náboženské literatury apod. Výrazné místo v soudobé buržoazní společnosti sehrávají i různé formy tzv. laického apoštolátu, misijní a charitativní činnost a znovuoživování evangelizační aktivity.

Studium náboženského vědomí a chování lidí však nevyčerpává všechny aspekty zkoumání religiozity. Pro vymezení a určení religiozity je navíc třeba určit, v jaké míře náboženství motivuje chování člověka, jak se promítá do každodenního života, mezilidských vztahů a hodnotových systémů v nejširším smyslu slova. Zde je ještě řada metodologických úloh k řešení. Nesmí se přitom zapomínat i na druhou stránku diskutovaného problému — na existenci vlivů a projevů živelného materialismu ve smyslu všedního ateistického vědomí v řadě případů kategorie věřících, která právě svou bohatou vnitřní diferencovaností reflektuje složitost religiozity v širokém spektru světonázorových orientací.

Problematika *kritérií religiozity* se těsně váže na konstrukci různých typologických schémat náboženskosti. Sovětský badatel *Těpljakov* dělí obyvatelstvo podle vztahu k náboženství a ateismu na čtyři skupiny odrážející: 1. stupeň ateistického či náboženského přesvědčení, 2. aktivitu ve smyslu šíření svých názorů, 3. vztah k základním otázkám náboženství a ateismu a 4. účast na výrobním, společenském a kulturním životě [Voprosy 1967: 132—133]. Jde o kategorizaci směřující zejména k oblasti vztahu náboženství a společenského chování. Zřetel kultovní aktivity se přitom ponechává více méně stranou. Souvisí to zřejmě i s celkově nízkou úrovní návštěvnosti bohoslužeb současného sovětského občana.

Další sovětský teoretik *A. A. Lebeděv* na základě výzkumu sekularizace v Penze koncem šedesátých let prezentuje typologickou škálu reflektující stupeň sekularizace v myšlení a chování člověka. Jde o následující světonázorové typy: 1. přesvědčený věřící šířící náboženské názory, 2. přesvědčený věřící, 3. kolísavý věřící prvního řádu, 4. kolísavý věřící druhého řádu, 5. indiferentní, 6. ateista, 7. ateista aktivně šířící ateistické názory [K obščestvu 1970: 135]. Takovýto světonázorový typologický přístup vcelku klade zvýšený důraz na subjektivní sebeprožívání a sebeidentifikaci dotazovaných především ve smyslu stupně otevřenosti deklarativnosti světonázorových postojů.

K posledním pokusům o praktickou aplikaci světonázorového typologického spektra v rovině *nevěřící — světonázorově nevyhraněný — věřící* došlo v souvislosti s realizací rozsáhlého reprezentativního sociologického výzkumu *Světonázorová a hodnotová orientace studujících středních škol a učňovských zařízení Jihomoravského kraje ve vztahu k religiozitě*, který v letech 1979—1980 uskutečnil a zpracoval kolektiv pracovníků Ústavu pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV v Brně. Z hlediska dominance, monopolu a významu nenáboženských a náboženských způsobů světonázorového nazírání tak byly abstrahovány typy: *A1* — nevěřící prvního stupně (100 % nenábožensky orientovaných odpovědí, světonázorová orientace vyhraněně nenáboženská

až ateistická), A2 — nevěřící druhého stupně (ve světonázorové orientaci dominuje výrazně nenáboženská soustava, z daných indikačních kritérií byly 2—3 tolerovány), A3 — nevěřící třetího stupně (ve světonázorové orientaci významné místo zaujímá náboženská soustava — fungují zde však i některé okrajové prvky jiných soustav, z daných kritérií bylo 4—5 tolerováno), A4 — nábožensky a nenábožensky světonázorově nevyhranění (ve světonázorové soustavě se prolínají prvky náboženské i nenáboženské, a to v poměru, který nedovoluje zařadit respondenta do žádného zbývajících světonázorového typu osobnosti), A5 — věřící třetího stupně (ve světonázorové soustavě převládají náboženské postoje, fungují i názory a postoje nenáboženské, z nichž bylo z hlediska indikačních kritérií tolerováno 4—5), A6 — věřící druhého stupně (ve světonázorové orientaci výrazně dominuje náboženská soustava — tolerance nenáboženských postojů u 2—3 kritérií) a A7 — věřící prvního stupně (hluboce nábožensky věřící, světonázorová orientace vyhraněně a výlučně 100 % náboženská).

Z daného okruhu zkoumaných otázek byla jako *indikační kritéria religiozity a areligiozity* vybrána následující: víra v boha, víra v Ježíše Krista jako syna božího, modlení, účast na bohoslužbách, motivace církevního sňatku, názory na vznik, existenci a vývoj společnosti a člověka, názory na existenci náboženství ve společnosti, názory na další vývoj náboženství, preference (resp. úsilí o získání) individuálních a obecných hodnot, odmítnutí individuálních a obecných hodnot, preference činností, odmítnutí činností, světonázorové autority, chování v tzv. mezní životní situaci a orientace na další předpokládaný světonázorový vývoj [Sekot 1981: 14].

Hlavním smyslem takto koncipovaného světonázorového spektra je pokrýt bohatě strukturovanou světonázorovou škálu občana socialistické společnosti s ohledem na charakter, intenzitu a typ vědomí a chování člověka na pozadí sekularizačních procesů.

Marxistická sociologie tedy reflektuje nejen náboženské vědomí a náboženské chování, ale zohledňuje celou vnitřně složitě strukturovanou oblast společenského a individuálního vědomí a chování. Na rozdíl od typologií religiozity na půdě buržoazní společenské vědy nejde o pouhé postižení typu religiozity, nýbrž o adekvátní zachycení celé škály světonázorové struktury obyvatelstva. Marxistická sociologie plně respektuje nezbytnost empiricky zkoumat a teoreticky analyzovat světonázorovou skladbu obyvatelstva, a to v jednotě působení objektivních podmínek a subjektivních faktorů.

V tomto smyslu je třeba otázky spojené s výzkumem religiozity podříditi dlouhodobému zjišťování podmínek formování světového názoru lidí v soudobé společnosti, zkoumání vlivů náboženství na občanský život a zjišťování úrovně společenského vědomí odpovídajícího historické fázi rozvinutého socialismu. Za rozhodující prvek překonávání náboženství a následné religiozity je pak — vedle existence nezbytných společenských podmínek — považována systematická, vědecky řízená a diferencovaná výchova obyvatelstva k vědeckému světovému názoru.

Literatura

- Allport, G.: *The Religion of Content Prejudice*. Journal for the Scientific Study of Religion 1966, No. 2.
 Beleňkij, N. S.: *Judaismus včera i dnes*. Praha, Horizont 1979.
 Bláha, I. A.: *Sociologie*. Praha, Academia 1968.
 Bohrek, J. T. — Curtis, R. F.: *A Sociology of Belief*. New York — Sydney, John Wiley and Sons 1975.
 O'Dea, T.: *The Sociology of Religion*. New Jersey, Prentice-Hall, Inc.; Englewood Cliffs 1966.

- Durkheim, E.: *Les formes élémentaires de la religion*. Paris 1911.
- Fischer, J.: *Southern Parish*. Chicago, University Press 1951.
- Fischer, J.: *Social Relations in Urban Parish*. Chicago, University Press 1954.
- Glock, Ch.: *The Religious Revival in America*. In: *Religion and the Face in America*. Berkeley, 1959.
- Jablokov, I. N.: *Sociologija religii*. Moskva, Mysl' 1979.
- Johnstone, R. L.: *Religion and Society in Interaction*. New York, Prentice Hall 1975.
- K obščestvu, svobodnomu ot religii. Moskva, Mysl' 1970.
- King, M. B. — Hunt, R. A.: *Measuring Religious Dimensions*. Studies in Social Science 1972, No. 1.
- Lenski, G.: *The Religious Factor*. New York, Mc Graw Hill Book Company 1961.
- Loukotka, J.: *O náboženství a umění*. Praha, Horizont 1974.
- Nadel, F. S.: *Two Nubian Religions: An Essay in Comparison*. American Anthropologist 1955, No. 57.
- Odvěké tabu a dnešní člověk. Praha, 1971.
- Reisman, D.: *Osamělý dav*. Praha, Mladá fronta 1967.
- Religion, Culture and Society. (Ed. L. Schneider) New York — Sydney — Toronto, John Wiley and Sons 1975.
- Sekot, A.: *Soudobé proměny náboženství*. Ateismus 1983, č. 6.
- Sekot, A.: *Světónázorová a hodnotová orientace studujících středních ekonomických škol Jihomoravského kraje ve vztahu k religiozitě*. Brno, ÚVSV VA ČSAV 1981.
- Sociologie náboženství. Brno, UJEP 1974.
- Tokarev, S. A.: *Religija v istorii narodov mira*. Moskva, Mysl' 1965.
- Vernon, G. M.: *Sociology of Religion*. New York, Mc Graw-Hill Book Company 1962.
- Voprosy naučnogo atéizma 1967, No. 4.

Резюме

A. Секот: К социологическим размерам религии и религиозности

Для адекватного понимания религии как внутренне структуризованного общественного явления необходимо постичь и его социологический параметр. Рецензируемое исследование под этим углом зрения исходит из того факта, что религиозный феномен изучается социологией посредством широкого спектра ценностных и эмоциональных подходов, причем с самого начала формирования социологии как самостоятельной общественной науки. В этом контексте приводятся некоторые антропологические концепции, анализирующие функции религии в примитивных обществах, и подчеркивается факт интенсивного оживления интереса к религиозной проблематике на почве социологии в 40-е годы нашего века.

В первой части исследования рассматриваются основные вопросы отношения религии и общества в социологической перспективе. Исходный материал данной проблемной области образует критическая оценка буржуазного структурно-функционального анализа, который зачастую абстрагируется от адекватных исторических, причинных методологических исходных основ. Автор освещает вопрос связей религии и общества в плоскости связей социальной структуры и религии (Дюркгейм, Свэнсон, Трелль), антропологических теорий (Надел), социальных детерминантов специфик религиозного культа и религиозной терминологии. Особое место в этих рассуждениях занимает анализ теоретических концепций, занимающихся плоскостями соприкосновения между религией и социальной стратификацией (Вебер, Дюркгейм), и характеристика некоторых теологических исходных основ т. н. нецерковных форм современной религиозности. Марксистский акцент в плоскости изучаемой проблемы подчеркивает, что функционирование религии, как социального явления с соответствующей институциональной и организационной базой, выступает, в частности, в ее отношении с экономической, политической и классовой системой общества. Плоскости этих связей уделяется внимание на фоне некоторых актуальных характеристик освещаемого феномена и подчеркивается незаменимость марксистских подходов для адекватного постижения общественной обусловленности религии вообще.

Вторая часть исследования посвящена анализу ряда современных социологических теорий религиозности. Дело в том, что современная общественная практика совершенно ясно показывает, что социологически релевантное изучение религии не исчерпывается одним лишь изучением ее представлений и взглядов, а предполагает также постижение ее фактического функционирования в сознании и поведении людей. Анализ понятия «религиозность» является базой критической оценки наиболее распространенных концепций религиозности на почве буржуазной науки, когда организационный подход упрекается в бихевиористской экстенсивности эмпирических обследований, тогда как психологизирующие концепции односторонне придерживаются фактора т. н. религиозной

эмоции. Большое внимание уделено характеристике многомерных подходов к религиозности (Фишер, Глок, Фукуяма, Ленски, Кинг, Гант, Аллпорт), посредством которых немарксистская социология добивается методологической состоятельности своих идеологических исходных основ.

Заключительная часть работы посвящена количественным и качественным аспектам изучения религиозности, в частности, стремлению марксистской социологии постичь формы, проявления и плоскости религиозного сознания и религиозного поведения. В этой связи характеризуются некоторые новейшие концепции типологических схем религиозности, посредством которых марксистская социология добивается комплексного, адекватного, теоретически обоснованного и практически применимого научного анализа религиозности в современном развитом социалистическом обществе.

Summary

A. Sekot: On the Sociological Dimensions of Religion and Religiosity

An adequate understanding of religion as an internally structured social phenomenon presupposes the comprehension of its sociological dimension. Studies following this approach are based on the fact that, in examining the religious phenomenon, sociology makes use of a broad spectrum of value and emotive moments: this has been the case since the very beginning of the formation of sociology as an independent social science. In this sense, some anthropological conceptions analyzing the functions of religion in primitive communities are referred to, and emphasis is laid on the fact that the interest in religious problems experienced an intense revival in the field of sociology in the forties of the present century.

In its first part the study deals with substantial questions of the relation between religion and society in the sociological perspective. The basic material of this problem area is supplied by a critical evaluation of the bourgeois structurally functional analysis which frequently abstracts from adequate historical, causal methodological starting points. The question of religion-society relations is discussed on the level of dependences of the social structure on religion (Durkheim, Swanson, Troeltsch), of anthropological theories (Nadel), social determinants of the specifics of the religious cult, and religious terminology. In these considerations, a special place belongs to the analysis of theoretical conceptions concerned with areas of contact existing between religion and social stratification (Weber, Durkheim), and to an outline of some creedal starting points of the so-called non-ecclesiastical forms of present-day religiosity. On the other hand, the Marxist accent on the level of the problem under examination lays stress on the fact that the functioning of religion as a social phenomenon with a corresponding institutional and organizational basis manifests itself particularly in its relations to the society's economic, political and class system. Attention is paid to the level of these relations against the background of some actual characteristics of the phenomenon discussed here. The irreplaceability of Marxist approaches for an adequate comprehension of the socially conditioned character of religion in general is accentuated.

The second part of the study is devoted to an analysis of a number of contemporary sociological theories of religiosity. The present social practice quite clearly reveals that a sociologically relevant investigation of religion is not exhausted by merely studying its notions and views: it necessarily involves the comprehension of its actual functioning in the conscience and behaviour of people.

The analysis of the concept „religiosity“ provides the basis for a critical evaluation of the most frequented conceptions of religiousness on the ground of bourgeois science, since the organizational approach is criticized for the behaviouristic extensiveness of empirical investigation, while psychologizing conceptions onesidedly stick to the factor of the so-called religious experience. Major attention is also paid to the presentation of multidimensional approaches to religiousness (Fischer, Glock, Fukuyama, Lenski, King, Hunt, Allport) which are used by non-Marxist sociology in its endeavour to ensure the methodological tenability of its ideological starting points.

In conclusion the paper devotes attention to the qualitative and quantitative aspects of religiosity research, and especially to attempts of Marxist sociology aimed at grasping the forms, manifestations and levels of religious consciousness and religious behaviour. In this connection, several most recent conceptions of typological schemes of religiosity are presented which Marxist sociology employs in working out a complex, adequate, theoretically bearing and practically applicable scientific analysis of religiosity in the advanced socialist society of our time.

K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze sociální mobility

PETR MATĚJŮ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Paralelně s řešením teoretických otázek začlenění konceptu sociální mobility do marxisticky orientované analýzy vývoje a reprodukce sociální struktury [viz např. Rutkevič—Filipov 1970; Charvát—Linhart—Večerník 1975; Mach 1982 aj.] se v posledním desetiletí v řadě socialistických zemí realizovaly rozsáhlé výzkumy zahrnující údaje o mobilitních procesech. Výsledky těchto výzkumů přispěly jak k hlubšímu poznání vývojových tendencí v reprodukci sociální struktury socialistické společnosti [Andorka—Zagórski 1977; Večerník 1983], tak k rozšíření možností mezinárodní komparace [Haller—Mach 1981; Simkus—Andorka 1982; Večerník—Matějů 1983]. Pokud však jde o řešení metodologických otázek využití a zpracování mobilitních dat, je třeba konstatovat, že rozšiřování báze empirických dat pro analýzu mobilitních procesů nebylo zatím na půdě marxistické sociologie spojeno s výraznějším úsilím o kritické zhodnocení metod a technik mobilitní analýzy, ačkoli v západní sociologii tyto metody zaznamenaly zejména v posledním desetiletí řadu proměn.

K nejvýraznějším změnám v analýze mobilitních dat došlo v souvislosti s rozvojem logaritmicko-lineárních modelů a s jejich uvedením do metodologické výbavy společenských věd. Poměrně rychlé rozšíření těchto modelů zejména v oblasti mobilitní analýzy úzce souviselo s její stále intenzivnější orientací na komparativní úlohy, a to jak v mezinárodní, tak v historické perspektivě, tzn. s potřebou uspokojivěji než dosud řešit problém rozlišení mezi efekty marginálních distribucí (tj. distribuce kategorií sociálního původu a distribuce kategorií sociálního postavení respondenta) na jedné straně a efektem relativních mobilitních šancí na straně druhé. Cílem této stati je podat základní informaci o aplikaci logaritmicko-lineárních modelů v analýze mobilitních dat a současně ukázat, jaké možnosti tyto modely nabízejí marxistické sociologii v analýze vývoje relativních sociálních distancí.

1. Data, formulace problému a geneze řešení

Východiskem analýzy mezigenerační mobility je dvourozměrná mobilitní tabulka zachycující distribuci jedinců v určitých kategoriích sociálního zařazení podle kategorií jejich sociálního původu (zpravidla podle sociální skupiny otce).¹⁾ Nejfrekvento-

(1) Ve zpracování mobilitních dat lze identifikovat v podstatě dva hlavní směry, které se liší jak metodologickými principy, tak výkladovými schématy. Vedle analýzy dvourozměrných mobilitních tabulek, kterou se zabýváme v této stati, existuje relativně velmi vlivný směr mobilitní analýzy mezi „statusotvornými“ proměnnými. Multivariační kauzální modely založené zpravidla na regresní analýze v podstatě usilují o kauzální explikaci závislé mobilitní proměnné (zpravidla sociální status či prestiž) pomocí řady proměnných (nejčastěji vzdělání otce, sociální postavení otce, vzdělání respondenta, sociální zařazení respondenta na počátku práce atd.). Výrazně individualistická orientace těchto modelů (jednotkou analýzy je zde vlastně jedinec jako nositel sociálního statutu) a jejich těsné sepětí s čistě stratifikačním výkladovým schématem sociální mobility, stejně jako nezanedbatelné metodologické problémy spojené s aplikací regresní analýzy (požadavek intervalového charakteru mobilitních proměnných, předpoklad linearit vztahů, atd.) a v neposlední řadě i samotné závěry o povaze mobilitních procesů byly často předmětem oprávněné kritiky [viz např. Boudon 1974]. Kritika multivariačních modelů jak z teoretických, tak z metodologických pozic vedla k poklesu jejich atraktivit, a naopak k hledání nových možností analýzy dvourozměrných i vícerozměrných mobilitních tabulek.

vanějším typem mobilitní tabulky je třídění sociálního zařazení syna na počátku práce podle sociálního zařazení otce v době dospělosti syna. Obecný tvar mobilitního třídění druhého stupně je uveden v tabulce 1.

Tabulka 1. Obecný tvar tabulky mobilitních přechodů
 (n_{ij} = absolutní četnosti v polích, $n_{i.}$ = marginální četnosti sociálních skupin otců,
 $n_{.j}$ = marginální četnosti sociálních skupin synů)

Sociální zařazení otce	Sociální zařazení syna				
	1	2	...j	...k	celkem
1	n_{11}	n_{12}	... n_{1j}	... n_{1k}	$n_{1.}$
2	n_{21}	n_{22}	... n_{2j}	... n_{2k}	$n_{2.}$
.					
.					
i	n_{i1}	n_{i2}	... n_{ij}	... n_{ik}	$n_{i.}$
.					
.					
k	n_{k1}	n_{k2}	... n_{kj}	... n_{kk}	$n_{k.}$
Celkem	$n_{.1}$	$n_{.2}$	... $n_{.j}$	... $n_{.k}$	N

Tradiční mobilitní analýza vychází z předpokladu, že mezigenerační sociální mobilita (tj. množství změn mezi sociálním zařazením otce a sociálním zařazením syna) je fenomén obsahující v podstatě dva komponenty: strukturní mobilitu a čistou (cirkulační) mobilitu. Strukturní mobilita je v operacionální rovině definován jako takové množství mezigeneračních přechodů, které byly nezbytné k tomu, aby mohlo dojít k pozorované změně ve struktuře pozic (vyjádřené rozdílem mezi distribucí pozic v generaci otců a distribucí pozic v generaci synů). Je-li tedy celková mobilita vyjádřena podílem těch dotázaných, jejichž sociální skupina se liší od sociální skupiny otce, tj.

$$M = \sum_{i \neq j}^K \sum_j^K n_{ij} / N = (N - \sum_i^K n_{ii}) / N \quad (1)$$

pak strukturní mobilita je definována jako změna ve vektorech marginálních distribucí mobilitní tabulky, tj.:

$$Z = \frac{1}{2N} \sum_i^K |n_{i.} - n_{.j}|. \quad (2)$$

Čistá mobilita — zpravidla definovaná jako rozdíl mezi celkovou a strukturní mobilitou — je pak chápána jako výraz relativních mobilitních šancí, tj. mobilitních šancí nezávislých na změnách v sociální struktuře, či — obecněji řečeno — jako indikátor „otevřenosti“ či „demokratičnosti“ sociálního systému.

Výkladový rámec sociální mobility založený na jejím rozkladu na strukturní a čistou mobilitu byl východiskem konstrukce řady dalších mobilitních indexů,²⁾ které — stejně jako předchozí — usilovaly o naplnění metodologického postulátu, podle něhož „dobrý mobilitní index by měl rozlišovat mezi množstvím mobility

(2) K nejfrekventovanějším indexům tohoto typu patří Yasudův index čisté mobility konstruovaný jak pro celou mobilitní tabulku, tak pro její jednotlivá pole a jemu velmi podobný Boudonův index.

vyvolaným změnou v sociální struktuře a mobilitou vyvolanou jinými faktory, přičemž první z nich by mělo být z tohoto indexu eliminováno“ [Boudon 1973 : 17].

Tradiční mobilitní analýza založená na jednoduchých indexech vyjadřujících podíl strukturní a čisté mobility na celkovém množství mobilitních přechodů byla podrobena oprávněné kritice, a to jak z teoretického, tak z metodologického hlediska. Jedním z hlavních bodů kritiky tradiční mobilitní analýzy bylo výkladové schéma sociální mobility založené na jejím rozkladu na strukturní a čistou komponentu. Řada autorů [Duncan 1966; Sobel 1983 aj.] poukázala na to, že marginální distribuce mobilitní tabulky nelze chápat jako obraz reálné sociální struktury ani v období definovaném generací otců, ani v období zachyceném generací synů,³⁾ tzn. že mobilitní tabulku nelze interpretovat jako odraz transformace sociální struktury mezi dvěma časovými body. Z tohoto hlediska pak byly zpochybněny i příslušné mobilitní indexy, neboť mají-li v podstatě vágní teoretickou interpretaci, je jejich poznávací hodnota sporná.

Odmítnutí výkladového schématu mobilitní tabulky jako odrazu transformace sociální struktury od generace otců ke generaci synů však neznamená popření jakékoli poznávací hodnoty třídění sociálního postavení syna podle sociálního postavení otce. Mobilitní tabulku je možné chápat jako informaci o charakteru sociální podmíněnosti dosažení určité pozice v sociální struktuře společnosti, jakkoli je tato informace pouze dílčím pohledem do problematiky reprodukce sociálně třídní struktury a vývoje sociálních nerovností. Čteme-li tedy řadu mobilitních tabulek konstruovaných například pro určité věkové skupiny dotázaných jako určitou, více či méně spolehlivou datovou reprezentaci vývoje sociálních nerovností, můžeme se ptát na to, *kde v sociální struktuře společnosti dochází ke zmenšování bariér mobilitních přechodů mezi sociálními skupinami a kde naopak jsou tyto bariéry spíše stabilní.*

Interpretace mobilitních tabulek jako „záznamu“ relativních sociálních distancí však předpokládá rozlišení efektu marginálních distribucí (tj. distribucí sociálního původu a distribucí sociálního „určení“) od relativních mobilitních šancí. Požadavek odstranění vlivu marginálních distribucí při analýze relativních nerovností není v této oblasti nijak nový a úzce souvisí s dlouhodobou tendencí posilování komparativních cílů mobilitní analýzy, a to jak v mezinárodní, tak v historické perspektivě.

Na počátku padesátých let se v mobilitních studiích řady autorů prakticky nezávisle objevuje tzv. mobilitní poměr, jehož cílem je eliminovat z mobilitních vzorců vliv marginálních distribucí.⁴⁾ Výpočet tohoto indexu je relativně snadný. Je-li n_{ij} frekvence sledovaná v poli odpovídajícím i -té kategorii výchozí pozice a j -té kategorii cílové pozice, přičemž $\sum_j n_{ij} = n_i$ a $\sum_i n_{ij} = n_j$, pak mobilitní poměr pro pole n_{ij} má tvar:

$$R_{ij} = f_{ij} \cdot N / n_i \cdot n_j$$

Pro porozumění logice, již je zde oddělován efekt marginálních distribucí od relativních mobilitních šancí (tj. šancí pro jednotlivé přechody nezávisle na povaze

(3) Jedním z hlavních argumentů proti tomuto způsobu interpretace marginálních distribucí mobilitní tabulky je skutečnost, že sociální struktury v obou časových obdobích definovaných generací otců a generací synů jsou reprezentovány věkově specifickými skupinami (v generaci synů se jedná pouze o populaci vstupující do ekonomické aktivity, v generaci otců o skupinu zhruba v polovině socioprofesionální dráhy), přičemž u generace otců není toto období navíc definováno jednoznačně. Nezanedbatelná není ani ta skutečnost, že obraz sociální struktury získaný pouze na generacích mužů je značně neúplný, přičemž podíl žen na určitých skupinách nemusí být historicky konstantní, což se může odrážet v určité fluktuaci, zejména u tzv. strukturní mobility.

(4) Aplikaci tohoto indexu (mobility ratio, disparity ratio) nacházíme téměř současně u Regoffové [Regoff 1953], u Glasse [Glass 1954], u Carlssona [Carlsson 1958] a dalších. Podobné míry odvozené od tohoto indexu se pak objevují v mobilitních studiích ještě celá šedesátá léta

marginálních distribucí), můžeme provést rozklad sledované frekvence na následující složky:

$$f_{ij} = a \cdot b_i \cdot c_j \cdot d_{ij}, \quad (4)$$

kde $a = N$, $b_i = n_{i.}/N$ (tj. relativní marginální řádková frekvence), $c_j = n_{.j}/N$ (tj. relativní marginální sloupcová frekvence) a $d_{ij} = R_{ij}$.

Tabulka 2. Sociální skupina syna podle sociální skupiny otce — absolutní četnosti*)

Otec	Syn			Celkem
	I	II	III	
I	599	414	29	1 042
II	1 128	4 187	388	5 073
III	428	1 705	1 122	3 255
Celkem	2 155	6 306	1 539	10 000

*) Údaje v této tabulce stejně jako v dalších příkladech uváděných v této stati jsou uměle vytvořeny tak, aby bylo možné na nich zobrazit přednosti i úskali jednotlivých metod analýzy. Jednotlivé skupiny sociálního zařazení otce i syna zhruba odpovídají nejběžnější kategorizaci používané v mobilních šetřeních (duševní pracovník, dělník, rolník).

V tabulce 2 jsou uvedeny fiktivní údaje o sociální mobilitě mezi třemi skupinami. Použijme tohoto příkladu nejprve pro explikaci mobilitního poměru. Myšlenkové schéma tohoto indexu lze snadněji vyjádřit pomocí tabulky relativních řádkových četností (tabulka 3). Kdyby v dané společnosti synové dosahovali pozic definovaných uvedenými sociálními skupinami nezávisle

Tabulka 3. Sociální skupina syna podle sociální skupiny otce — relativní řádkové četnosti (v %)

Otec	Syn			Celkem
	I	II	III	
I	34,5	39,7	2,8	100,0
II	19,8	73,4	6,8	100,0
III	13,2	52,4	34,5	100,0
Celkem	21,6	63,1	15,4	100,0

na svém sociálním původu (tj. na sociální příslušnosti otce), pak všechny řádky v tabulce 3 by musely být stejné, tj. byly by shodné s poslední řádkou této tabulky. Mobilitní poměr R_{ij} je pak z dat v této tabulce pro každé její pole definován jako podíl mezi skutečnou hodnotou v řádku a hodnotou za předpokladu nezávislosti, tj. hodnotou v jejím posledním řádku. Uvedeným postupem dospějeme od tabulky 3 k tabulce 4, v níž jsou uvedeny mobilitní poměry R_{ij} .

Tabulka 4. Mobilitní poměry R_{ij} odvozené z tabulky 2, resp. 3

Otec	Syn		
	I	II	III
I	2,66	0,63	0,18
II	0,92	1,16	0,44
III	0,61	0,83	2,24

Interpretace mobilitního poměru je jednoduchá stejně jako jeho výpočet. Hodnota 0,92 v poli n_{21} znamená, že šance syna pocházejícího ze skupiny II vstoupit do skupiny I byla 0,92krát menší, než by byla za předpokladu nezávislosti sociálního postavení na sociálním původu. Vzájemnými podíly mezi mobilitními poměry lze dospět k relativním mobilitním poměrům. Z uvedeného tabulky například vyplývá, že vstup do skupiny I byl 2,89krát pravděpodobnější pro syna pocházejícího z téže skupiny než pro syna pocházejícího ze skupiny II ($2,66/0,92 = 2,89$).

Jednoduchost výpočtu uvedeného indexu a jeho velmi snadná interpretace jej učinily velmi populárním a velice frekventovaným, ačkoli brzy po jeho prvních aplikacích byl podroben kritice. Ukázalo se totiž, že požadovanou vlastnost, tj. schopnost eliminovat vliv marginálních distribucí, postrádá. Ačkoli v jedné z prvních prací, které tento index aplikovaly v analýze sociální mobility, bylo uvedeno, že „rozdíly mezi dvěma hodnotami tohoto indexu, ať jsou založeny na datech z téže tabulky či na odlišných tabulkách, nemohou být přičítány vlivu variancí ve výskytu profesních pozic, neboť tyto variance byly z definice tohoto indexu sociální distance odčerpány“ [Rogoff 1953], pozdější formální matematická analýza indexu nerovností ukázala, že R_{ij} je nepřímo závislé na maximálních marginálních frekvencích $n_{i.}$ a $n_{.j}$, tj. že maximální hodnota tohoto indexu bude tím nižší, čím vyšší budou maxima v marginálních polích mobilitní tabulky, neboť — jak dokázala Tyreeová [Tyree 1974 : 577—588] — platí:

$$\max R_{ij} = \frac{\max (n_{i.}, n_{.j})}{N} \quad (5)$$

Autoři Hauser a Featherman [Featherman—Hauser 1978] v této souvislosti docházejí k závěru, že „skupiny mobilitních poměrů pro dvě tabulky se nemohou rovnat, pokud marginální distribuce těchto dvou tabulek nejsou totožné“. Pokud jde o využití indexu R_{ij} pro analýzu vývoje relativních nerovností, konstatují, že „tyto mobilitní poměry nemohou být aplikovány v analýze změny, jestliže marginální distribuce jednotlivých tabulek jsou rozdílné, tj. za situace, že neodpovídají hodnotám korespondujícím s hypotézou, že nedochází ke změně“ [Featherman—Hauser 1978 : 143]. Dlužno dodat, že hypotéza o historicky neměnné struktuře pozic je v mobilitních výzkumech prakticky vždy nepřijatelná. Jinou nevýhodou indexu nerovností je skutečnost, že jeho aplikace je omezena prakticky pouze na dvojrozměrné distribuce, tj. nenabízí možnost analýzy vývoje nerovností v několika dimenzích současně při požadavku kontroly souvislosti mezi nimi. Tuto možnost nenabízí ani později definovaný relativní poměr nerovností, jehož matematická kontrola však prokázala striktní nezávislost na marginálních distribucích [viz Featherman—Hauser 1978 : 164].⁵⁾

Podstatný krok v tomto směru přinesl teprve rozvoj statistických modelů nezávislosti odvozených z logaritmicke-lineární analýzy vztahů ve vícerozměrných distribucích (třídění druhého a vyššího stupně).

2. Logaritmicke-lineární model, tradiční aplikace v analýze vývoje sociální mobility

Principem logaritmicke-lineární analýzy je rozklad očekávaných frekvencí vícerozměrného třídění na tzv. hlavní a interakční efekty, analogicky jako je tomu například v analýze rozptylu.⁶⁾ Předpokládáme trojrozměrnou tabulku $I \times J \times K$ pro pro-

(5) Vlastnosti tohoto indexu (odds ratio) i možnosti jeho využití v mobilitní analýze jsme popsali na jiném místě [Večerník — Matějů 1983], proto se jím zde již nezabýváme.

(6) Obecnou a obsáhlejší informaci o log-lineární analýze podává v naší literatuře Havránek [Havránek 1980]. Čtenáře zajímající se o obecné principy výstavby log-lineárních modelů a o testování specifických hypotéz o podmíněných závislostech odkazujeme na tento přehledný a instruktivní výklad.

měnné A , B a C . Reálné frekvence této tabulky n_{ijk} můžeme reprodukovat pomocí očekávaných frekvencí F_{ijk} . Saturovaným modelem této tabulky, tj. modelem zahrnujícím všechny hlavní i interakční efekty lze teoreticky dospět k situaci, kdy $F_{ijk} = n_{ijk}$.⁷⁾ Saturovaný model této tabulky má tvar:

$$F_{ijk} = T \cdot T_i^A \cdot T_j^B \cdot T_k^C \cdot T_{ij}^{AB} \cdot T_{ik}^{AC} \cdot T_{jk}^{BC} \cdot T_{ijk}^{ABC}, \quad (6)$$

kde parametry T (nejčastěji uváděné jako log-lineární tau) měří hlavní a interakční efekty jednotlivých proměnných na hodnotu F_{ijk} . V některých případech bývá vhodné pracovat s přirozenými logaritmy očekávaných frekvencí G_{ijk} . Daný model pak nabývá tvaru:

$$\begin{aligned} G_{ijk} &= \ln(F_{ijk}) = \\ &= L + L_i^A + L_j^B + L_k^C + L_{ij}^{AB} + L_{ik}^{AC} + L_{jk}^{BC} + L_{ijk}^{ABC}, \end{aligned} \quad (7)$$

kde

$$L = \ln(T), \quad L_i^A = \ln(T_i^A), \quad L_j^B = \ln(T_j^B) \quad \text{atd.} \quad (8)$$

Parametry L , uváděné nejčastěji jako log-lineární aditivní parametry lambda, vedou tedy k reprodukci logaritmů očekávaných četností F_{ijk} aditivním způsobem, zatímco parametry T (multiplikativní tau) k reprodukci očekávaných četností F_{ijk} v jejich původním tvaru multiplikativním způsobem.

Analytický postup navržený Goodmanem [Goodman 1972] a hojně využívaný v mobilitní analýze však pracuje méně s parametry T a L a více se soustřeďuje na práci s tzv. „nesaturovanými“ modely. Nesaturovaný model obsahuje méně parametrů než saturovaný model, přičemž ubírání či přidávání parametrů se zakládá na principu hierarchie, tj. jestliže model zahrnuje například parametr reprezentující interakci proměnných A a B (tj. T_{ij}^{AB}), pak musí obsahovat rovněž příslušné parametry nižšího řádu, tj. T_i^A a T_j^B (symbolicky vyjádřeno, model AB předpokládá zápis A , B , AB , analogicky model AB , AC předpokládá A , B , C , AB , AC , atd.).

Tento analytický postup tedy usiluje o modelovou reprodukci reálných mobilitních dat hierarchickým způsobem, tj. začíná zpravidla u hypotézy nezávislosti všech uvažovaných proměnných (např. A , B , C), pokračuje hypotézou specifikující některé nebo všechny dvoudimenzionální závislosti (model AB , AC nebo AB , BC či AB , AC , BC) atd. Na každém kroku může být testována vhodnost daného modelu, tj. porovnávají se frekvence odvozené od příslušného modelu s reálnými frekvencemi, nebo se testuje, zda přechod od jednoho modelu k druhému (obsahujícímu více interakcí) znamená statisticky signifikantní zlepšení reprodukce reálných frekvencí. Testování vhodnosti příslušných modelů či rozdílů mezi modely je založeno na tzv. poměru věrohodnosti (likelihood ratio) G^2 . Tento poměr — svými vlastnostmi příbuzný statistice χ^2 — má tvar:

$$G^2 = 2 \sum_{ijk} f_{ijk} \ln(f_{ijk}/F_{ijk}) \quad (9)$$

se $[(IJK-1) - (I-1) - (J-1) - (K-1)]$ stupni volnosti.

Pro názorné vysvětlení tradiční aplikace log-lineárních modelů v analýze sociální mobility využijeme dat uvedených v tabulce 2. Souhrnnou mobilitní tabulku

(7) Saturovaný model nemá sám o sobě žádný analytický význam, neboť tím, že obsahuje všechny interakce mezi proměnnými, vede k prosté reprodukci reálných dat. Jeho význam — jak se pokusíme dále ukázat — však spočívá v možnosti odhadů jednotlivých parametrů, s nimiž lze pracovat jako s odhady odchylek od očekávaných četností za předpokladu vyloučení určitých efektů či interakcí.

(v našem případě dvourozměrné třídění typu 3×3) rozložíme na posloupnou řadu tabulek podle období vstupu syna do ekonomické aktivity (případně podle jiného kritéria vyjadřujícího historický čas). V našem případě byl přechod k trojrozměrnému třídění proveden zavedením třetí třídící proměnné vyjadřující pětileté období počátku ekonomické aktivity syna.⁸⁾ Výchozí analytická tabulka má tedy tvar trojrozměrného třídění typu $3 \times 3 \times 9$ pro proměnné **F** (sociální skupina otce), **S** (sociální skupina syna) a **T** (pětiletá kohorta definovaná počátkem práce syna).

Saturovaný model uvedeného třídění $F \times S \times T$ má formálně shodný tvar jako model popsáný v rovnici (6) resp. (7) a symbolicky jej lze zapsat ve tvaru: **F**, **S**, **T**, **FT**, **ST**, **FS**, **FST**.⁹⁾ Protože tento model zahrnuje všechny interakce mezi proměnnými, vede k úplné reprodukci reálných dat, tj. aplikací tohoto modelu dospějeme k tabulce očekávaných četností F_{ijk} shodných s pozorovanými frekvencemi n_{ijk} , tj. pro každé pole trojrozměrného třídění platí, že $F_{ijk} = n_{ijk}$.

Při tradiční aplikaci log-lineární analýzy není předmětem zájmu saturovaný model, ale modely nižšího řádu, jejichž testováním se ověřuje, zda některou z interakcí vyššího řádu nelze vynechat, aniž by se reprodukce reálných frekvencí signifikantně zhoršila.¹⁰⁾ Specifickým předmětem zájmu jsou následující modely reprodukce mobilitních dat:

a) *model úplné nezávislosti (F, S, T)*, jehož rovnice má tvar:

$$F_{ijk} = T \cdot T_i^F \cdot T_j^S \cdot T_k^T, \quad (10)$$

kde

F_{ijk} = očekávaná frekvence v poli ijk trojrozměrného třídění;

T = průměr očekávaných četností pro všechna pole daného třídění;

T_i^F = parametr vyjadřující vliv proměnné **F** na hodnotu očekávané četnosti F_{ijk} (vliv marginálních distribucí sociálního postavení otců hypoteticky shodných ve všech kohortách);

T_j^S = parametr vyjadřující vliv proměnné **S** na hodnotu očekávané četnosti F_{ijk} (vliv marginálních distribucí sociálního postavení synů hypoteticky shodných ve všech kohortách);

T_k^T = parametr vyjadřující vliv proměnné **T** na hodnotu očekávané četnosti F_{ijk} (vliv rozdílné velikosti věkových kohort).

Tento model postuluje hypotézu, podle níž všechny mobilitní proměnné jsou na sobě navzájem nezávislé, tj. že marginální distribuce jsou v čase neměnné (interakce **FT** a **ST** jsou z modelu vypuštěny, resp. $T_{ik}^{FT} = 1$ a $T_{jk}^{ST} = 1$) a mezi sociálním postavením syna a sociálním postavením otce není rovněž statisticky významný vztah (interakce **FS** je vyloučena, resp. $T_{ij}^{FS} = 1$);¹¹⁾

(8) Proměnná **T** může vyjadřovat jak období, kdy dotázaný vstupoval do ekonomické aktivity (počátek práce), tak jiný způsob periodizace historického času (například období narození dotázaného).

(9) Vzhledem k hierarchickému principu výstavby log-lineárních modelů lze tento zápis provést ve zkrácené formě jako **FST**.

(10) Při analýze mobilitních dat se prakticky postupuje od nejjednodušších modelů ke složitějším, tj. postupným přidáváním relevantních interakcí se zajišťuje, u kterého z jednodušších modelů lze přidávání interakcí vyššího řádu ukončit.

(11) Model úplné nezávislosti znamená, že hodnoty v polích třídění $F \times S \times T$ lze plně odvodit z hodnot marginálních distribucí, přičemž všechny tabulky $F \times S$ podle hodnot proměnné **T** budou v relativních četnostech identické. Model úplné nezávislosti nemá zpravidla jiný význam než jako základ pro výpočet relativních příspěvků vyššího řádu (proto bývá nazýván „základním modelem“).

b) *model perfektní mobility (FT, ST)*, jehož rovnici lze analogicky zapsat ve tvaru :

$$F_{ijk} = T \cdot T_i^F \cdot T_j^S \cdot T_k^T \cdot T_{ik}^{FT} \cdot T_{jk}^{ST}, \quad (11)$$

kde

T_{ik}^{FT} = parametr vyjadřující vliv interakce **FT** na hodnotu očekávané četnosti F_{ijk} (vliv změn v marginálních distribucích sociální struktury otců);

T_{jk}^{ST} = parametr vyjadřující vliv interakce **ST** na hodnotu očekávané četnosti F_{ijk} (vliv změn v marginálních distribucích sociální struktury synů).

Tento model staví hypotézu, podle níž se marginální distribuce proměnných **F** a **S** v čase mění (dochází ke strukturním změnám), avšak sociální pozice otce nemá na sociální pozici syna žádný vliv (interakce **FS** je z modelu vypuštěna, resp. $T_{ij}^{FS} = 1$); pokud by tedy tento model vedl k očekávaným četnostem signifikantně se nelišícím od pozorovaných četností, bylo by možné přijmout hypotézu, podle níž v dané společnosti dochází ke strukturním změnám, avšak relativní mobilitní šance jsou na sociálním původu zcela nezávislé;

c) *model konstantní sociální propustnosti (FT, ST, FS)*, který lze zapsat ve tvaru:

$$F_{ijk} = T \cdot T_i^F \cdot T_j^S \cdot T_k^T \cdot T_{ik}^{FT} \cdot T_{jk}^{ST} \cdot T_{ij}^{FS}, \quad (12)$$

kde

T_{ij}^{FS} = parametr vyjadřující vliv interakce proměnných **F** a **S** na hodnotu očekávané četnosti F_{ijk} (vliv asociace mezi sociálním postavením otce a sociálním postavením syna).

Uvedený model je hypotézou, podle níž sociální postavení otce má na sociální postavení syna vliv, přičemž v dané společnosti dochází pouze ke strukturním změnám (interakce **FT**, **ST**), avšak ve vztahu mezi sociálním postavením otce a syna k žádné změně nedochází (interakce **FST** vyjadřující časovou podmíněnost vztahu **FS** je z modelu vypuštěna).

Pokud nelze přijmout ani jeden z výše uvedených modelů, je třeba přijmout saturovaný model, podle něhož se relativní mobilitní šance v dané společnosti mění (tzn. že interakce **FS** je statisticky významným způsobem podmíněna proměnnou **T**, tj. je v čase proměnlivá).

Výsledky analýzy sociální mobility provedené podle uvedeného schématu na datech našeho příkladu jsou uvedeny v tabulce 5. Pravidla pro konstrukci této tabulky a pro interpretaci hodnot jednotlivých jejích parametrů vyplývají z logiky uvedeného postupu. Základem této tabulky jsou hodnoty poměrů věrohodnosti G^2 pro jednotlivé hierarchicky uspořádané modely (modely **A1** až **A4**) a jim odpovídající stupně volnosti. U každého z těchto modelů se testuje významnost rozdílů mezi reálnými četnostmi a četnostmi odvozenými z příslušného modelu. Je-li tento rozdíl signifikantní, nelze příslušný model přijmout jako platnou hypotézu o reálné struktuře vztahů mezi mobilitními proměnnými. Dále je možné testovat i rozdíly mezi relevantními modely. Zde se testuje, zda rozdíl mezi příslušnými modely je statisticky významný, tj. zda připojení další interakce signifikantním způsobem přispívá k lepší reprodukci reálných dat (tj. například testováním rozdílů mezi modely **A2** a **A3** pro $df = df_{A2} - df_{A3}$ stupňů volnosti se zjišťuje, zda připojení interakce **FS** k modelu perfektní mobility signifikantně přispívá ke zlepšení reprodukce reálných dat).

Z tabulky 5 vyplývá, že model perfektní mobility (model **A2**) nelze přijmout, neboť rozdíly mezi očekávanými četnostmi a reálnými četnostmi jsou statisticky signifikantní. Lze však přijmout model, podle něhož jsou relativní mobilitní šance v čase konstantní, neboť model konstantní sociální propustnosti nevede ke statisticky signifikantním rozdílům mezi očekávanými a reálnými frekvencemi. Výsledkem analýzy je tedy zjištění, že k explikaci reálných dat postačuje model, z něhož je vypuštěna interakce **FST** (tj. interakce vyjadřující historickou proměnlivost relativních mobilitních šancí). V obecnější rovině interpretace tedy lze — podle

uvedených výsledků — postavit tvrzení, že v dané společnosti ve sledovaném období nedošlo ke změně relativních mobilitních šancí.

Tabulka 5. Log-lineární modely a testy interakčních efektů mezi sociálním postavením syna (S), sociálním postavením otce (F) a obdobím počátku ekonomické aktivity syna (T)

Modely a difference mezi modely	df	G^2	p	G^2/df	% vyčerpané variance vzhledem k modelu	
					A1	A2
A1 F, S, T	68	1 376,6	0,000	—	100,0	—
A2 FT, ST	36	1 010,9	0,000	—	26,6	100,0
A3 FT, ST, FS	32	39,4	0,171	—	97,1	—
A4 FT, ST, FS, FST	0	0	1,000	—	—	—
A1—A2	32	365,7	0,000	11,4	—	—
A2—A3	4	971,5	0,000	242,9	—	96,1
A3—A4	32	39,4	0,171	1,2	—	3,9
A2—A4	36	1 010,9	0,000	28,1	73,4	—

Tyto závěry lze podpořit i testováním rozdílů mezi jednotlivými modely. Testujeme-li například významnost rozdílů mezi modely **A2** a **A3**, tj. statistickou významnost zlepšení reprodukce dat připojením interakce **FS** k modelu perfektní mobility, zjišťujeme, že rozdíl $G_{A1}^2 - G_{A2}^2$ (365,7) je statisticky významný. Z toho plyne, že interakci **FS** je třeba přijmout do modelu spolehlivě reprodukcujícího pozorované četnosti. Analogicky můžeme testovat i příspěvek časově proměnlivé složky této interakce **FST**. Zde není rozdíl statisticky významný a je tudíž zřejmé, že tuto interakci není třeba zahrnout do výsledného modelu vývoje sociální mobility.

Vzhledem k tomu, že poměr věrohodnosti vyjadřuje množství nevysvětlené variance, je možné určit, jak se jednotlivé interakce podílejí na vysvětlení variance, která zůstává nevysvětlena modelem nižšího řádu. Je-li tedy v modelu úplné nezávislosti v tabulce 5 třeba vysvětlit varianci vyjádřenou hodnotou $G_{A1}^2 = 1\,376,7$, přičemž model zahrnující navíc interakce **FT** a **ST** ponechává nevysvětlenou varianci vyjádřenou hodnotou $G_{A2}^2 = 1\,010,9$, je zřejmé, že prvky **FT** a **ST** (změny v marginálních distribucích) vysvětlily 26,6 % variance modelu úplné nezávislosti. Analogicky, zůstává-li modelem konstantní sociální propustnosti (**FT**, **ST**, **FS**) nevysvětlena variance v hodnotě $G_{A3}^2 = 39,4$, pak interakce **FT**, **ST** a **FS** společně vyčerply $G_{A1}^2 - G_{A3}^2 = 1\,337,2$, tj. 97,1 % variance nevysvětlené modelem **A1**. Zajímá-li nás specifický příspěvek interakce **FST** (časově proměnlivá složka relativních mobilitních šancí) k vysvětlení variance nevysvětlené modelem perfektní mobility (**FT**, **ST** — **A2**), zjistíme nejprve podíl variance vyčerpané modelem **FT**, **ST**, **FS** vůči modelu **A2**, který činí 96,1 %. Protože saturovaný model zahrnující navíc pouze interakci **FST** vysvětluje veškerou varianci, na interakci **FST** zbývá $100 - 96,1 = 3,9$ % variance modelu **A2**.

Uvedený princip aplikace log-lineárních modelů v analýze mobilitních dat není samozřejmě omezen pouze na trojrozměrné tabulky. Základní model lze rozšířit o další relevantní proměnné (např. vzdělání respondenta), v mezinárodních komparacích lze spojit jednotlivá národní šetření a pracovat s proměnnou vyjadřující stát či národní území atd. Princip analýzy se v podstatě nemění, pouze se rozšiřuje počet ověřovaných hypotéz, a tudíž i počet testovaných modelů nezávislosti. Převážná většina novějších mobilitních studií je založena na výše popsaném principu aplikace log-lineární analýzy, ať jde o studie zabývající se vývojem mobilitních procesů v jedné zemi [Featherman—Hauser 1978, Simkus—Andorka 1982 aj.], či o statická srovnání několika zemí [Erikson—Goldthorpe—Portocarero 1982], nebo o srovnání vývojových tendencí v několika zemích [Erikson—Goldthorpe—Portocarero 1983].

Přestože log-lineární analýza vnesla do mobilitní analýzy řadu nových prvků a určitým způsobem rozšířila výkladové schéma interpretace mobilitních dat, ukazuje se, že výše uvedený princip využití log-lineárních modelů skrývá řadu problémů a úskalí, přičemž v mnoha směrech nevyužívá všech možností, které tato metoda ve studiu mobilitních dat poskytuje. Testování modelů nezávislosti či vý-

znamu jednotlivých interakcí zůstává v rovině interpretace výsledků často v zajetí výkladového schématu založeného na rozlišení mezi strukturální a čistou mobilitou, i když pojetí strukturálních změn je v log-lineární analýze odlišné od jeho klasického chápání tradiční mobilitní analýzou. Nevýhodou je i to, že testování signifikance jednotlivých modelů či interakcí je podmíněno jak velikostí souborů, tak velikostí základní mobilitní tabulky (tj. počtem kategorií sociálního postavení). To vede nejen k tomu, že na dostatečně velkých souborech lze prakticky prokázat signifikanci i relativně velmi slabých závislostí, a naopak, ale rovněž k tomu, že testy provedené na různých souborech jsou stěží srovnatelné. Určité závěry lze samozřejmě dělat i na základě porovnání hodnot G^2/df , tj. na hodnotách poměru věrohodnosti standardizovaného na stejný počet stupňů volnosti, který lze dále standardizovat i na hypoteticky stejnou velikost souboru [viz např. Večerník—Matějů 1983], avšak výsledky samotných testů jsou v podstatě nesrovnatelné, pokud se liší velikost základní mobilitní tabulky a velikost souboru.

Základní nevýhoda výše uvedeného principu aplikace log-lineárních modelů v analýze sociální mobility spočívá podle našeho názoru v tom, že pracuje pouze s globálními charakteristikami sociální mobility a neotevřít pohled do vnitřní struktury sociálních distancí a jejich vývoje. Zjistíme-li například, že model konstantní sociální propustnosti (**FT**, **ST**, **FS**) neplatí, tj. že je třeba přijmout hypotézu, podle níž se v dané společnosti ve sledovaném období relativní mobilitní šance měnily, nevíme v podstatě nic o povaze těchto změn, tj. zda se jednalo o kontinuální proces zmenšování relativních sociálních distancí, o jejich zvětšování, či pouze o určitý historický „rozkmit“, který je v sociální mobilitě soudobých kapitalistických společností tak typický. Nic nevíme ani o tom, mezi kterými sociálními skupinami docházelo ke zmenšování relativních distancí a kde naopak byly tyto distance historicky prakticky neměnné.

Jednu z možností zachycení změn v relativních sociálních distancích v jejich reálném historickém průběhu nabízí jiný princip aplikace log-lineárních modelů v analýze mobilitních dat. Jak se pokusíme ukázat, tento přístup, založený na manipulaci s parametry saturovaného modelu, dává analýze mobilitních dat a jejich interpretaci reálnější základ ve výkladovém schématu bližším marxistickému pojetí výzkumu sociální mobility.

3. Log-lineární analýza vývoje relativních sociálních distancí

Jednu z možností analýzy vývoje relativních sociálních distancí při zachování komparability jak v historické, tak v mezinárodní perspektivě nabízí parametry tau a lambda saturovaného logaritmicke-lineárního modelu. Hierarchický princip rozkladu očekávaných frekvencí vícerozměrných tabulek navíc umožňuje vzájemnou kontrolu interakčních efektů různého řádu, tj. nejen striktní rozlišení efektu marginálních distribucí od interakčního efektu vyjadřujícího relativní sociální distance, ale rovněž vzájemnou kontrolu interakčních efektů jiného typu (podle počtu a charakteru proměnných).

Pro objasnění principu rozlišení efektů různého řádu v saturovaném modelu se vraťme zpět k příkladu uvedenému v tabulce 2. Očekávané frekvence F_{ij} pro tabulku třídění mezi sociálním postavením otce (**F**) a sociálním postavením syna (**S**) lze podle rovnice (6) vyjádřit pomocí saturovaného modelu:

$$F_{ij} = T \cdot T_i^F \cdot T_j^S \cdot T_{ij}^{FS} \quad (12)$$

či v aditivní formě podle rovnice (4):

$$G_{ij} = \ln(F_{ij}) = L + L_i^F + L_j^S + L_{ij}^{FS} \quad (13)$$

Výsledky rozkladu očekávaných frekvencí na jednotlivé efekty jsou uvedeny v tabulce 5. Efekty marginálních distribucí T_i^F a T_j^S resp. L_i^F a L_j^S jsou zde odděleny od interakčního efektu T_{ij}^{FS} resp. L_{ij}^{FS} a spolu s odhadem celkového efektu (T resp. L) plně reprodukuji četnosti uvedené v tabulce 1 (v případě parametrů L jejich přirozený logaritmus), přičemž platí:

$$\sum_i L_i^F = \sum_j L_j^S = \sum_i L_{ij}^{FS} = \sum_j L_{ij}^{FS} = 0 \quad (14)$$

$$\prod_i T_i^F = \prod_j T_j^S = \prod_i T_{ij}^{FS} = \prod_j T_{ij}^{FS} = 1 \quad (15)$$

Interpretace uvedených parametrů pro jednotlivé efekty vyplývá z jejich vlastností uvedených v rovnicích (14), resp. (15), tj. kdyby proměnné F a S byly rovnoměrně distribuovány, platilo by:

$$T_i^F = 1 \quad (i = 1, 2 \dots I), \quad T_j^S = 1 \quad (j = 1, 2 \dots J),$$

resp.

$$L_i^F = 0 \quad (i = 1, 2 \dots I), \quad L_j^S = 0 \quad (j = 1, 2 \dots J);$$

a kdyby tyto proměnné byly na sobě nezávislé, platilo by:

$$T_{ij}^{FS} = 1 \quad (i = 1, 2 \dots I, j = 1, 2 \dots J),$$

resp.

$$L_{ij}^{FS} = 0 \quad (i = 1, 2 \dots I, j = 1, 2 \dots J).$$

Parametry T_{ij}^{FS} mají tudíž obdobnou interpretaci jako hodnoty indexu nerovnosti R_{ij} , jehož hodnoty pro stejnou výchozí tabulku jsme prezentovali v úvodu (tabulka 4), tj. vyjadřují multiplikativní odchylku každého pole analyzované tabulky od situace nezávislosti S na F .¹²⁾ Parametry L_{ij}^{FS} vyjadřují tyto odchylky v aditivní formě. Na rozdíl od indexu R_{ij} jsou však uvedené parametry spolehlivě očištěny od vlivu marginálních distribucí, což umožňuje jejich využití v komparativní analýze jak v historické, tak v mezinárodní perspektivě. Výhodou těchto parametrů je i možnost několika způsobů jejich interpretace.

Hodnotu parametru T_{ij}^{FS} v části 4 tabulky 6 lze například interpretovat následujícími způsoby:

A: šance syna pocházejícího ze skupiny **I** vstoupit opět do skupiny **I** je 2,8krát větší než za situace, kdy by sociální postavení otce nemělo na sociální postavení syna žádný vliv;

B: syn pocházející ze skupiny **I** má 3,1krát větší šanci stát se opět příslušníkem skupiny **I** než skupiny **II** ($2,822/0,899 = 3,319$);

C: syn pocházející ze skupiny **I** má při vstupu do této skupiny 6,7krát větší šanci než syn pocházející ze skupiny **III** ($2,822/0,42 = 6,720$).

Uskutečnime-li výše uvedenou analýzu, která byla provedena na souhrnné mobilní tabulce, na řadě tabulek, z nichž každá reprezentuje určitou věkovou skupinu

(12) Porovnáme-li hodnoty uvedené v tabulce 3 (R_{ij}) s hodnotami parametru T_{ij}^{FS} v tabulce 6, snadno poznáme, že rozdíly mezi nimi se zvětšují směrem k největším a nejmenším skutečným frekvencím (tzn. že R_{ij} není zcela nezávislé na marginálních distribucích). Kromě toho se lze snadno přesvědčit, že parametry T_{ij}^{FS} mají, na rozdíl od hodnot R_{ij} , vlastnosti uvedené v rovnici (15).

Tabulka 6. Odhady log-lineárních parametrů T a L saturovaného modelu FS
pro třídění uvedené v tabulce 2

1. Odhad celkového efektu

$$T = 418,1$$

$$L = 6,036$$

2. Odhady parametrů T_i^F (L_i^F)

Sociální skupina otce

	I	II	III
T_i^F	0,321	2,018	1,543
L_i^F	—1,136	0,702	0,434

3. Odhady parametrů T_j (L_j)

Sociální skupina syna

	I	II	III
T_j^S	1,091	2,366	0,387
L_j^S	0,087	0,861	—0,949

4. Odhady parametrů T_{ij}^{FS}

Sociální skupina syna

Sociální skupina otce	I	II	III
I	2,822	0,899	0,394
II	0,845	1,446	0,819
III	0,420	0,770	3,096

5. Odhady parametrů L_{ij}^{FS}

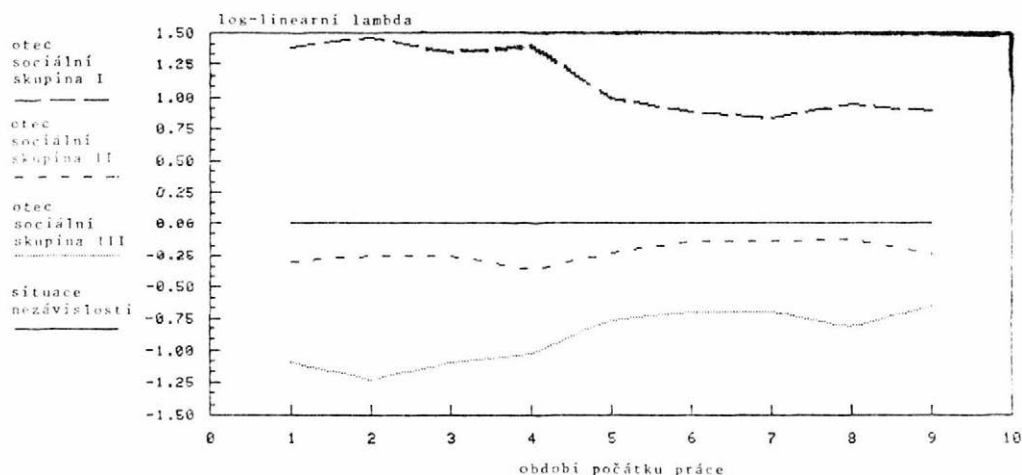
Sociální skupina syna

Sociální skupina otce	I	II	III
I	1,037	—0,107	— 0,931
II	—0,169	0,369	—0,200
III	—0,868	—0,262	— 0,130

synů (v našem případě devět skupin podle pětiletých období vstupu do ekonomické aktivity), lze dospět k výsledkům zobrazujícím vývoj relativních sociálních distancí či nerovností, přičemž — jak vyplývá z rovnice (12) resp. (13) a z údajů v tabulce 6 —

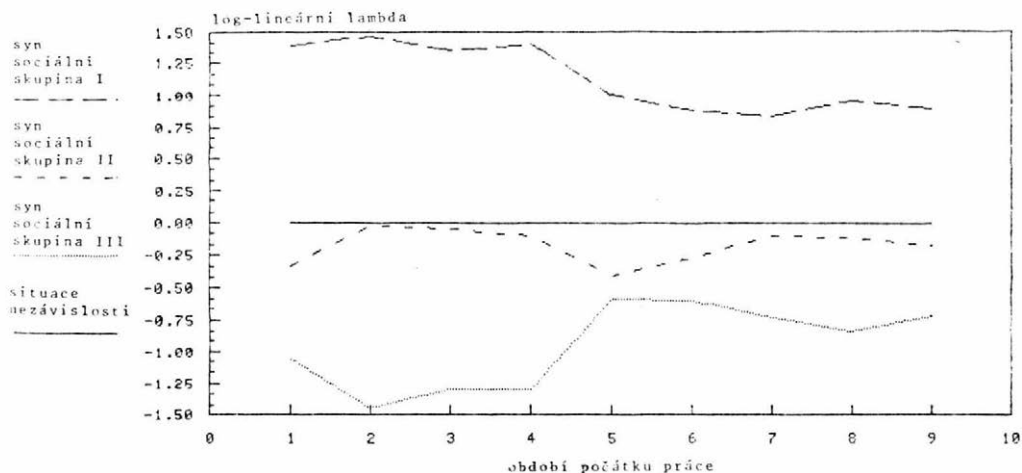
Graf 1. Vývoj relativních mobilitních šancí dotázaných stát se příslušníkem skupiny I podle jejich sociálního původu

Hodnoty parametru L_{ij}^{FS} ($i = 1, 2, 3, j = 1$) saturovaného modelu pro devět mobilitních tabulek $F \times S$

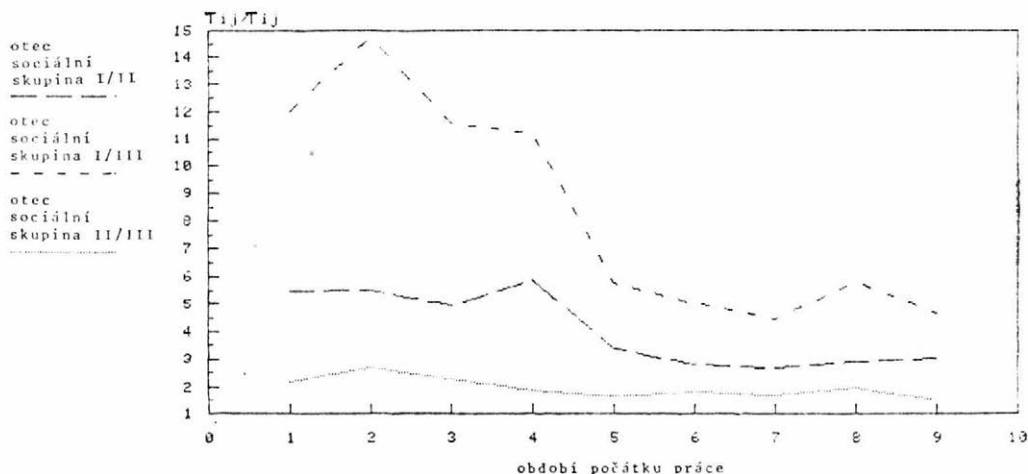

Graf 2. Vývoj relativních mobilitních šancí dotázaných, jejichž otec byl příslušníkem skupiny I, stát se příslušníkem skupiny I, II nebo III

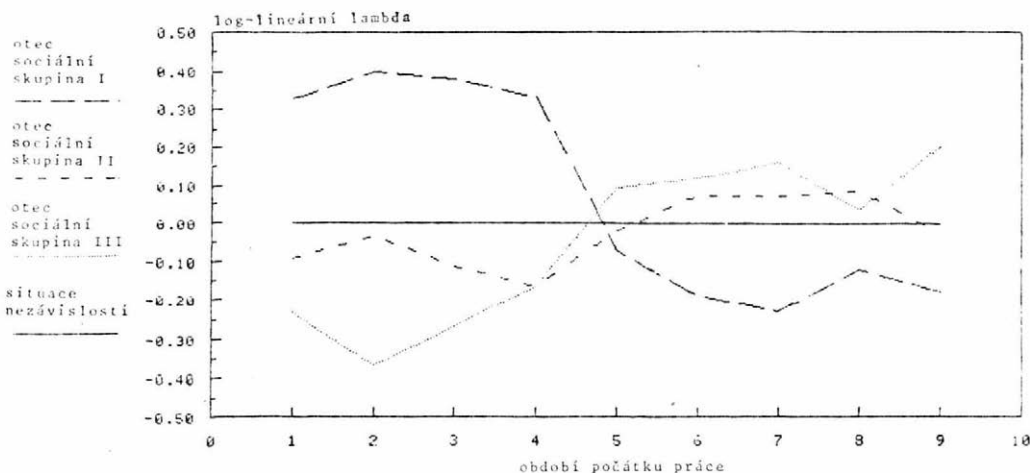
Hodnoty parametru L_{ij}^{FS} ($i = 1, j = 1, 2, 3$) saturovaného modelu pro devět mobilitních tabulek $F \times S$

Graf 3. Relativní sociální distance mezi syny rozdílného sociálního původu (I, II nebo III) v šancích stát se příslušníkem skupiny I
Hodnoty poměrů (T_{11}^{FS}/T_{21}^{FS} ; T_{11}^{FS}/T_{31}^{FS} ; T_{21}^{FS}/T_{31}^{FS}) saturovaných modelů pro devět mobilních tabulek $F \times S$

Graf 4. Změny v relativních mobilních šancích dotázaných rozdílného sociálního původu stát se příslušníkem skupiny I
Hodnoty parametrů L_{ijk}^{FST} ($i = 1, 2, 3$; $j = 1, k = 1, 3 \dots 9$) saturovaného modelu mobilní tabulky $F \times S \times T$

efekty marginálních distribucí jsou pro každou z těchto kohort eliminovány. Z toho vyplývá, že získané výsledky vyjadřují pohyb relativních distancí při vyloučení vlivu marginálních distribucí.

Vybrané výsledky analýzy devíti věkových kohort jsou uvedeny v grafech 1, 2 a 3.¹³⁾ Graf 1 zobrazuje vývoj relativních nerovností v dosažení skupiny *I* mezi syny rozdílného sociálního původu, graf 2 zobrazuje vývoj relativních šancí syna pocházejícího ze skupiny *I* na vstup do jednotlivých kategorií sociálního postavení (tj. *I*, *II* nebo *III*), a konečně graf 3 znázorňuje přímo relativní sociální distance mezi uvedenými skupinami sociálního původu z hlediska šancí dotázaného stát se příslušníkem sociální skupiny *I*. Ze srovnání uvedených grafů je patrné, že vyjadřují vždy jen jiný pohled na tutéž skutečnost, tj. že relativní sociální distance mezi skupinami definovanými sociálním postavením otec se — pokud jde o šance dotázaných stát se příslušníky skupiny označené symbolem *I* — zmenšovaly, přičemž k nejintenzivnějšímu zmenšení mobilitních bariér ve směru ke skupině *I* došlo v období ohraničeném čtvrtou a pátou kohortou.

Nabízí se otázka, proč v předchozí analýze nebyla proměnná vyjadřující historický čas (tj. období počátku ekonomické aktivity dotázaného) včleněna jako třetí dimenze třídění a nebyla tudíž zahrnuta do log-lineárního modelu jako v případě analýzy založené na testování příspěvků jednotlivých interakcí. Označíme-li tuto proměnnou opět symbolem *T*, bylo by možné provést analýzu saturovaného modelu:

$$F_{ijk} = T \cdot T_i^F \cdot T_j^S \cdot T_k^T \cdot T_{ik}^{FT} \cdot T_{jk}^{ST} \cdot T_{ij}^{FS} \cdot T_{ijk}^{FST}, \quad (16)$$

resp.

$$G_{ijk} = \ln(F_{ijk}) = \\ = L + L_i^F + L_j^S + L_k^T + L_{ij}^{FT} + L_{jk}^{ST} + L_{ij}^{FS} + L_{ijk}^{FST}, \quad (17)$$

přičemž parametry T_{ijk}^{FST} resp. L_{ijk}^{FST} vyjadřují „odehlyky“ jednotlivých polí tří-rozměrného třídění $F \times S \times T$ od hypotézy, že závislost *S* na *F* je v čase konstantní. Z logiky analýzy a ze srovnání grafů 1 a 4 je patrné, že hledisko interpretace je v obou případech odlišné. Jestliže v prvním případě jsme sledovali odehlyky od hypotézy nezávislosti *F* na *S* v několika časových bodech při vyloučení vlivu marginálních distribucí *F* a *S* v každém z těchto bodů, v druhém případě sledujeme odehlyky od hypotézy, že závislost *S* na *F* je v čase konstantní při vyloučení jak vlivu marginálních distribucí *F* a *S* a jejich vývoje (*FT*, *ST*), tak i konstantní složky závislosti *S* na *F* (*FS*).

Jestliže tedy graf 1 zachycuje vývoj relativních sociálních distancí v dosažení sociální skupiny *I*, graf 4 vyjadřuje pouze změny v časově proměnlivé složce těchto distancí. Ačkoli interpretace obou grafů je odlišná, z jejich srovnání je patrné, že přechod od prvního k druhému způsobu analýzy vývoje relativních sociálních distancí je pouze záležitostí vyloučení konstantní složky interakce *F* a *S* (tj. efektu *FS* z analýzy efektu *FST*).

V analýze vývoje relativních sociálních distancí je samozřejmě možné aplikovat oba uvedené přístupy. Volba mezi nimi je podmíněna cílem analýzy. Z hlediska požadavku striktní komparability v mezinárodních srovnáních se jako vhodnější jeví model, který proměnnou vyjadřující historický čas včleňuje do analýzy interakcí. Jeho nevýhodou je však podstatné zúžení pole interpretace pouze na relativní pohyby v relativních sociálních distancích, tj. buď se vychází z předpokladu, že celková hladina těchto distancí je v komparovaných zemích stejná, nebo se rozdíl

(13) Vzhledem k tomu, že parametry T_{ij}^{FS} vycházejí z multiplikativního modelu (tj. operace s nimi lze uskutečňovat pouze multiplikativním způsobem), bylo by při jejich grafickém zobrazení nezbytné použít logaritmické stupnice. Z tohoto důvodu je vhodnější používat parametrů L_{ij}^{FS} , jejichž hodnoty lze zobrazovat na lineární stupnici.

mezi zeměmi vyloučí z analýzy. Uvedený předpoklad však zpravidla neplatí a vyloučení rozdílů mezi zeměmi v hladině nerovností vede k interpretaci mobilitních procesů na vysoké úrovni abstrakce od reálných podmínek vývoje sociální mobility. Jde-li tedy o to, porovnat vývoj relativních sociálních distancí a přitom postihnout i rozdíly v jejich hladině, je vhodnější aplikovat přístup, který časovou dimenzi staví mimo model interakcí.

Předností aplikace log-lineární analýzy na vývoj relativních sociálních distancí není pouze možnost striktního rozlišení mezi efekty marginálních distribucí a relevantními interakčními efekty, ale rovněž možnost kontroly interakčních efektů ve více dimenzích. Máme-li například třídění třetího stupně mezi proměnnými — sociální skupina otce (**F**), sociální skupina syna (**S**) a místo narození syna (**B**) — můžeme analyzovat model zahrnující všechny tyto dimenze (formálně je tento model vyjádřen v rovnici (16), resp. (17)) a navíc jej můžeme analyzovat pro řadu časových bodů, tak jako v předchozím případě. Sledujeme-li pak vývoj parametrů druhého řádu (tj. např. T_{ij}^{FS} a T_{jk}^{SB}) saturovaného modelu, docházíme k závěrům o vývoji relativních sociálních distancí v dimenzi **F** při kontrole vlivu dimenze **B**, a naopak o vývoji distancí v dimenzi **B** při kontrole vlivu dimenze **F**. Výsledky takové analýzy se co do interpretace neliší od příkladu, který jsme zde prezentovali. Základní předností aplikace log-lineárních modelů je v tomto případě hlubší pohled do vzájemné podmíněnosti pohybu relativních sociálních distancí v různých dimenzích, což je úloha, která byla dosud řešena převážně pomocí regresní analýzy či analýzy sítí kauzálních vztahů (path-analýza), často bez ohledu na to, zda aplikace těchto metod je v souladu s povahou analyzovaných proměnných.

Metodika zpracování mobilitních dat prezentovaná v této stati představuje pouze jeden z možných přístupů k analýze sociální mobility. Ačkoli v mnoha směrech znamená určitý pokrok v řešení tradičních problémů v analýze mobilitních dat, řadu problémů obecnějšího charakteru samozřejmě neřeší, ať jde o problémy konceptualizace základních mobilitních proměnných (tj. problém adekvátní definice kategorií, jimiž je sociální struktura popisována) či o problémy interpretace výsledků, kde jde především o problém začlenění mobilitní analýzy do širšího kontextu výzkumu sociální struktury a faktorů sociální změny.

Pokud jde o metodologické a metodické aspekty využití log-lineární analýzy, je třeba zdůraznit, že nabízí značně širší spektrum variant konstrukce analytických modelů, než jsme v této stati mohli na daném příkladu ukázat. V tomto ohledu se jedná o metodu, která poskytuje značný prostor pro analytickou invenci výzkumníka. Současně však předpokládá určitou erudovanost při práci s modely a s tvorbou relevantních hypotéz.¹⁴⁾

Literatura

Andorka, R. — Zagórski, K.: *Social'noje peremeščenije v Vengrii i v Pol'se. Sopostavitel'nyj analiz dannyh za 1972 i 1973 gg.* Budapest — Varšava, CSU VNR, CSU PNR 1977.

(14) Pokud jde o vlastní výpočetní práce, je zřejmé, že aplikace log-lineární analýzy předpokládá využití výpočetní techniky a kvalifikovaně zpracovaných programů. Speciální výpočetní programy pro log-lineární analýzu jsou dnes již poměrně rozšířené. K nejméně frekventovanějším patří programy ECTA (Everyman's Contingency Table Analysis) a ANOAS (Analysis of Association in Two-Way Cross-Classification Having Ordered Categories). Tyto speciální programy však nejsou zatím u nás běžně dostupné. Programy pro log-lineární analýzu jsou však obsaženy i v některých velkých souborech programů. K takovým u nás snadněji dostupným systémům patří BMDP (Biomedical Computer Programs) a SPSS^X (Statistical Package for the Social Sciences — verze 1983). Přes určité odchylky ve výstavbě procedur pro log-lineární analýzu a v logice výstupních informací jsou oba programy vhodné pro typ analýzy, kterým jsme se v této stati zabývali.

- Boudon, R.: *Mathematical Structure of Social Mobility*. San Francisco 1973.
- Boudon, R.: *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York, Wiley 1974.
- Carlsson, G.: *Social Mobility and Class Structure*. Lund 1958.
- Duncan, O. D.: *Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility*. In: Smelser, J. N. — Lipset, S. M. (eds.): *Social Structure and Mobility in Economic Development*. Chicago, Aldine 1966.
- Erikson, R. — Goldthorpe, J. H. — Portocarero, L.: *Social Fluidity in Industrial Nations: England, France and Sweden*. British Journal of Sociology 1982, March.
- Erikson, R. — Goldthorpe, J. H. — Portocarero, L.: *Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis: England, France and Sweden*. British Journal of Sociology 1983, č. 3, s. 303–340.
- Featherman, D. L. — Hauser, R. M.: *Opportunity and Change*. New York, Academic Press 1978.
- Glass, D. V.: *Social Mobility in Britain*. London, Routledge and Kegan Paul 1954.
- Goodman, L. A.: *A General Model for the Analysis of Surveys*. American Journal of Sociology 1972, s. 1035–86.
- Haller, M. — Mach, B. W.: *Structural Changes and Mobility in Capitalist and Socialist Society. A Comparison of Men in Austria and Poland 1945–1971*. VASMA Project, University of Mannheim 1981.
- Havránek, T.: *Trídění třetího a čtvrtého stupně — úlohy a metody*. In: *Kapitoly ze sociologických metod a technik III, Statistická analýza dat a kauzální závěry*. Živohošť, ČSS při ČSAV 1980, s. 87–121.
- Hauser, R. M.: *A Structural Model of the Mobility Table*. Social Forces 1978, č. 3, s. 919–953.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy*. Sociologický časopis 1975, č. 1, s. 1–15.
- Mach, B. W.: *Comparing social mobility: Some theoretical remarks*. VASMA projekt, Mannheim 1982.
- Rogoff, N.: *Recent Trends in Occupational Mobility*. Glencoe, Illinois, Free Press 1953.
- Rutkevich, M. N. — Filipov, F. P.: *Social'nye peremescheniya*. Moskva Mysl 1970.
- Sobel, M. E.: *Structural Mobility, Circulation Mobility and the Analysis of Occupational Mobility: A Conceptual Mismatch*. American Sociological Review 1983, č. 5, s. 721–727.
- Simkus, A. — Andorka, R.: *Inequalities in Educational Attainment in Hungary 1923–1973*. American Sociological Review 1982, s. 740–750.
- Tyree, A. — Treas, J.: *The Occupational and Marital Mobility of Women*. American Sociological Review 1974, s. 577–588.
- Večerník, J.: *Některé aspekty dynamiky mobilitních procesů v socialistické společnosti*. Sociológia 1983.
- Večerník, J. — Matějů, P.: *Vývoj sociální mobility v socialistických zemích. Nová dokumentace a metodika zpracování dat*. Sociologický časopis 1983, č. 2, s. 190–205.

Резюме

П. Матейо: К вопросу использования логарифмическо-линейных моделей в анализе социальной мобильности

Анализ многомерных контингентных таблиц с помощью логарифмическо-линейных моделей представляет один из наиболее прогрессивных методов анализа ординальных данных. Одно из главных преимуществ данного метода, т. е. возможность тестирования гипотез об условных зависимостях, используется пока больше всего в анализе мобильностных данных. Однако, использование логарифмическо-линейных моделей в анализе развития социальной структуры не ограничивается лишь тестированием гипотез о многомерных зависимостях. В статье освещается способ использования логарифмическо-линейных моделей для анализа динамики относительных социальных расстояний.

В первой части статьи формулируется основная проблема анализа таблицы мобильности, т. е. проблема различения эффекта маргинальных распределений от эффекта относительных мобильностных шансов. В этой связи здесь представлены традиционные индексы мобильности.

Во второй части дается основная информация о методе логарифмическо-линейного анализа. Кроме математической формулировки метода, здесь представлены также главные модели, применяемые в анализе мобильностных данных. Использование данного метода иллюстрируется на нескольких примерах.

В третьей части рассматривается возможность использования данного метода в анализе динамики относительных социальных расстояний. На нескольких примерах документируются основные свойства полученных результатов и способ их интерпретации.

Summary

P. Matějů: On the Application of Logarithmic-Linear Models in the Analysis of Social Mobility

The analysis of multidimensional contingency tables with the aid of logarithmic-linear models represents one of the most progressive methods of ordinal data processing. One of the foremost advantages of this method — i. e. the possibility of testing hypotheses about conditioned associations — has so far been most intensely utilized in mobility-data analysis. However, the application of log-linear models in the analysis of the development of social structure is not limited to the testing of hypotheses about multidimensional dependences only. The paper shows how log-linear models can be applied in the analysis of relative social distances development.

In the first part of the paper, the basic problem of the analysis of the mobility table is formulated — i. e. the problem of differentiating the effect of marginal distributions from the effect of relative mobility chances. In this connection, traditional mobility indices are presented here.

The second part brings basic information about the method of log-linear analysis. Besides the mathematical formulation of the method, also the most important models used in mobility-data analysis are presented here. The application of this approach is demonstrated on several examples.

The third part discusses the possibilities of using this method in analyzing the development of relative social distances. Several examples are introduced to document the basic properties of the results obtained, as well as the way of their interpretation.

K některým problémům vývoje společenské aktivity a výkonu v Německé demokratické republice v podmínkách výstavby rozvinuté socialistické společnosti

ASTRID NAUMANNOVÁ

Berlín

Institut pro sociologii a sociální politiku Akademie věd NDR se již celou řadu let zabývá závažnými úkoly vycházejícími z bezprostředních úkolů výstavby rozvinuté socialistické společnosti v Německé demokratické republice. Sociologové chtějí účinně napomoci řešení problematiky přechodu k intenzivnímu typu rozvoje a řešení problémů vědeckotechnického pokroku. Součástí tohoto úsilí je i právě probíhající výzkum zaměřený k problematice výkonu. (1)

Předmětem výzkumu je společenská aktivita pracujících různých sociálních skupin v různých oblastech společenského života se zvláštním zaměřením na sféru společensky produktivní práce, neboť zde jsou vytvářeny předpoklady a základy vědeckotechnického, ekonomického a sociálního rozvoje.

Teoretická koncepce

vychází z hospodářské strategie SED a je zaměřena na analýzu způsobu jednání a postojů pracujících, jejich příčin, podmínek a účinků, jež se bezprostředně vztahují k plnění národohospodářských cílů. Jejím těžištěm je chování pracujících orientované na výkon v pracovním procesu.

Pojmem chování orientované na výkon — nebo jak můžeme ještě častěji číst v literatuře „výkonové chování“ pracujících (2) — rozumíme takové chování v pracovním procesu, které odpovídá požadovanému hospodářskému výsledku práce a může být v první řadě měřeno plněním a překračováním plánovaných pracovních úkolů.

Při ekonomickém určování výkonu definujeme výkonové chování jako takové konkrétní chování pracujících a kolektivů, jež je za daných specifických a subjektivních předpokladů rozvíjeno tak, aby byly v určitém čase realizovány pracovní úkoly stanovené plánem. Přitom je pro rozsah a kvalitu výsledku, pro podíl jednotlivce a konkrétního kolektivu na růstu národního hospodářství spoluurčující i stupeň využití materiálních podmínek a subjektivních předpokladů, stejně jako i jejich další rozvoj.

Pracovníci institutu se snaží vytvořit teoretické předpoklady pro hlubší zkoumání těch pracovních funkčních skupin, jež jsou bezprostředními nositeli procesu vědeckotechnického pokroku a jeho zrychlování. Cílem a smyslem není popis daného stavu, nýbrž nalezení příčin a podmínek, jež povedou k závěrům využitelným při motivování vysokých výkonů, při stimulování plného využívání schopností výkonu členů jednotlivých sociálních skupin.

(1) Výzkum provádí Institut pro sociologii a sociální politiku Akademie věd NDR na výběrovém souboru pracovníků, kteří jsou bezprostředními nositeli vědeckotechnického pokroku (viz specifikace na s. 74—75).

(2) V německém originále je použit termín „Leistungsverhalten“, který překládáme jako „výkonové chování“, abychom odlišili pojem výkon (Leistung). Toto rozlišování není v češtině běžné a nepoužívá se.

1. *Posouzení výkonového chování u pracovních, funkčně a sociálně odlišných skupin*

Podle funkční dělby práce ve společenském reprodukčním procesu jsou u rozdílných pracovních a funkčních, popř. sociálních skupin rozlišovány pracovní úkoly, požadavky na výkon a plánované pracovní výsledky. To však znamená, že výkonové chování příslušníků rozdílných skupin je spjato s odlišnými kritérii, jež s postupným zaváděním vědeckotechnických poznatků do výroby rovněž podléhají změnám.

Výkonové chování má různé úrovně: chování odpovídající společenským potřebám, dále špičkový výkon, a konečně projevy lhostejnosti a nedbalosti vůči plánovaným výsledkům práce, či dokonce zdrženlivost k samotnému výkonu (pod úrovní normálního plnění plánu a úkolů). Takové rozdíly ve výkonu, včetně příčin a faktorů, jež je ovlivňují, je třeba hledat spíše uvnitř sociálně rozdílných skupin než mezi nimi.

Sociálně strukturovaný přístup ke zkoumání výkonového chování, podmínek a faktorů, jež je ovlivňují, vyžaduje zkoumat rozdílné předpoklady výkonu u různých sociálních skupin. Tyto rozdílné předpoklady spočívají:

A) V *objektivně rozdílných požadavcích* (popř. profilu požadavků), jež byly vytvořeny funkční dělbou práce ve společenském reprodukčním procesu a jež se s rychlým rozvojem vědy a techniky a jejich převáděním do reprodukčního využití stále zrychlují. Při všech výzkumech výkonového chování je nutno minimálně rozlišovat mezi všeobecně platnými požadavky, tedy takovými, které mají všeobecnou platnost pro všechny pracující nezávisle na jejich konkrétní pracovní funkci (sem se řadí např. používání, využívání a další rozvoj vlastních podmínek výkonu, vědomá disciplína apod.), a požadavky, které jsou specifické z hlediska pracovní funkční nebo skupinové funkční (např. u pracovníků výzkumu a vývoje to je požadavek praktického a ekonomického využití jejich výkonu, u pracovníků výroby pak disponibilita, flexibilita a adaptivní postoj k vědeckotechnickým změnám).

Z těchto pracovních a funkčně specifických požadavků vyplývají rozlišující indikátory posuzování výkonového chování rozdílných skupin. (Tak se například odlišují požadavky na inženýrsko-technické pracovníky ve výzkumu a vývoji oproti racionalizační výrobě; a koneckonců i od požadavků v bezprostřední materiální výrobě, kde doposud převažuje ovládnutí pracovních prostředků při výrobě určitého výrobku v určité potřebné kvalitě a čase.) Avšak s urychleným prosazováním vědeckotechnického pokroku je nutné stimulovat další způsoby chování pracovníků základních provozů, je to například — získávání nových poznatků a schopností k ovládnutí techniky, adaptivní reakce při zavádění nové techniky, právě tak jako připravenost k nutným přerazením na jiné pracovní místo.

B) V *subjektivně existujících možnostech výkonu* při realizaci objektivních požadavků. K nim se řadí především znalosti a schopnosti, které pracující ve vztahu ke kladeným požadavkům získali a rozvinuli, včetně osvojených zkušeností. Sem — v závislosti na vykonávaných pracovních funkcích — patří i takové zvláštnosti, jako jsou tvůrčí netrpělivost, disponibilita, stupeň odolnosti proti fyzické a psychické zátěži, jakož i samostatnost a schopnost koncentrace. Řadí se sem rovněž schopnost uvědomovat si a přijímat specifické společenské požadavky, včetně změn přinášných vědeckotechnickým pokrokem.

C) V *subjektivních momentech rozvoje osobnosti*, jako jsou výchova, tradice, sociální zkušenost, které se upevnily do stabilního postoje a odrážejí se v my-

šlení zaměřeném k výkonu a v připravenosti tento výkon podat. Právě zahrnutí těchto subjektivních momentů do zhodnocení předpokladů výkonu vytváří možnost cílevědomého motivování vyšších výkonů.

2. Posouzení diferenciací výkonu

Dosavadní výzkumy vedly k poznatku, že chování orientované na výkon se rozvíjí v rozdílných sociálních skupinách v podstatě v závislosti na konkrétních požadavcích práce a jen v tomto vztahu je možno je posuzovat. Z poznatků empirického šetření provedeného Akademií společenských věd vyplývá, že tyto požadavky mohou samy o sobě představovat rozhodující stimul k vysokému výkonu, především u inženýrsko-technických pracovníků výzkumu a vývoje.

Těžiště zvyšování produktivity práce spočívá právě v překonávání neopodstatněných diferencí výkonu uvnitř různých sociálních skupin. Co chápeme v této souvislosti pod pojmem neopodstatněná diference? Při srovnatelných objektivních požadavcích na výkon i předpokladech a možnostech výkonu je dosahováno rozdílných výsledků. Tento problém existuje nejen uvnitř pracovních funkčních skupin, ale také mezi nimi, a dokonce i na vyšších národohospodářských úrovních. Je například známo, že kombináty se srovnatelnými úkoly — přes svůj vysoký kvalifikační potenciál — nedosahují stejných přírůstků produktivity práce.

K tomu dále přistupuje otázka reálné srovnatelnosti výkonu a výkonového chování pracovních a funkčně odlišných skupin. K této problematice byla již zpracována studie, z níž vyplývá, že pracovní a funkčně rozdílné požadavky mohou vyrůstat i z jednotných národohospodářských potřeb a cílů. Při posuzování diferenciací výkonu je možný i jiný pohled, který je nutno při výzkumu brát do úvahy, totiž oprávněná či zákonitá diferenciací výkonu.

Konsekventní využití podmínek a prostředků stimulujících socialistické výkonové chování povede z mnoha důvodů ke stále diferencovanějším výsledkům. Vedle nárůstu špičkových výkonů budou v určitém rozsahu přetrvávat výkony průměrné. To znamená, že výkonová diference mezi členy pracovních a funkčně homogenních kolektivů je zákonitě v určitém rozsahu reprodukována. Na cestě k jejímu překonávání jsou vytvářeny difference nového druhu, takže výkon se stále pohybuje na škále mezi dosaženým a dosažitelným. Tento rozpor však nakonec podporuje dosahování špičkových výkonů a celkový národohospodářský růst výkonu.

3. Hlavní faktory vytvářející žádoucí výkonové chování

K překonávání neopodstatněných diferencí výkonu je nutná znalost hlavních faktorů, jež vytvářejí stabilní výkonové chování. Je možno je zjišťovat různými způsoby. V rovině individuálních výkonů pracujících ve výrobě je souvislost mezi podmínkami a výsledky podstatně složitější, než aby mohla být redukována na přímý vztah příčiny a účinku. To je ostatně známo z řady sociologických výzkumů. Také snaha stanovit posloupnost různých podmínek umožňujících zvýšení výkonu nutně vede k chybným praktickým závěrům, neboť zejména do posuzování existujících pracovních podmínek zasahuje mnoho vlivů. Patří mezi ně mimo jiné i rozdílná hodnota, jež je jednotlivým konkrétním podmínkám jednotlivcem v jejich určitém komplexu přiřazována. Sami autoři přikládají rozhodující význam pracovním podmínkám jakožto faktorům podporujícím aktivní a výkonově orientované chování ve výrobě a připouštějí, že jejich působení zprostředkované podléhá subjektivní reflexi, zvláště stupni spokojenosti s danými podmínkami. Stejně podmínky práce mohou být na jedné straně příčinou spokojenosti a působit jako element pohybu, na druhé

straně mohou být příčinou neuspokojení jako rezultat rozporu mezi vysokou úrovní nároků a reálnou situací. To znamená, že ani výsledky výzkumu neposkytují vždy jednoznačný závěr o směřování vlivu podmínek na chování pracujících.

Tomu odpovídají i poznatky jedné studie zpracované *Institutem pro sociologii a sociální politiku*. V této studii, zabývající se výkonovým chováním dělníků ve výrobě, bylo spojeno subjektivním hodnocením 5 znaků pracovní situace — mezi nimi i bezprostředních podmínek pracovního místa — s 9 kritérii posouzení výkonového chování, jež bylo hodnoceno vedoucím. Na základě tohoto experimentu bylo zjištěno, že pro populaci v NDR mají zřejmě podmínky pracovního místa — vzhledem k vybraným kritériím výkonu — nejmenší význam. Naproti tomu možnost kontaktu s ostatními kolegy dosahovala ve vztahu ke kritériím výkonu nejvyššího hodnocení.

Tato skutečnost je neobvykle významná, protože při další automatizaci výrobních procesů v nejrůznějších oborech může často docházet k pocitům izolovanosti. Možnosti kontaktu během pracovního procesu mohou být redukovány také v důsledku vyššího tempa práce.

Na základě těchto poznatků bylo rozpracováno následující pojetí působnosti jednotlivých faktorů:

- a) Hodnota faktorů, jež jsou považovány za významné pro chování pracujících nejrůznějších sociálních skupin, především pak pro výkonové chování, může být vyjádřena pouze relativně, a to z jejich spolupůsobení, popřípadě v korelaci s ostatními souběžně působícími faktory.
- b) Na základě vzájemných vztahů uvnitř skladby faktorů může docházet k dvojmu efektu: jednotlivé faktory na jedné straně získávají dominantní vliv na chování pracujících, na druhé straně mohou být kompenzovány pozitivním či negativním působením.
- c) Tyto faktory nemají samy o sobě bezprostřední účinek na chování. Jejich potencionální působení je modifikováno individuálním a kolektivním vědomím. Dochází zde k syntéze reflexe aktuálních okolností s již osvojenými vědomostmi, schopnostmi, sociálními zkušenostmi atd., jimiž může být chování orientované na výkon rovněž podmíněno.

Toto pojetí slouží jako teoretická premisa dalšího zkoumání.

* * *

Rozhodující otázkou je, do jaké míry a jakým způsobem se stávají existující socialistické podmínky a jejich komplexnost — jakožto předpoklad socialistických výrobních vztahů — součástí výkonové motivace pracujících, tj. do jaké míry je jejich poznání a pochopení vyjádřeno v dalším sociálním pokroku a jak o vytváření pracovních podmínek rozhoduje vlastní výkon.

K tomuto problému je zaměřeno empirické šetření připravované *Institutem pro sociologii a sociální politiku AV NDR*. Proces intenzivně rozšířené reprodukce závisí na schopnosti podat výkon, vůli k výkonu a výkonovém chování pracujících bezprostředně spjatých s vědeckotechnickým pokrokem. Proto byl výběr pracovních funkčních skupin zahrnutých do výzkumu proveden tak, aby ve svém celku přibližně odráželi vstup a uplatnění vědy a techniky v praxi.

Do výzkumu byly zahrnuty tyto skupiny pracujících:

- výzkumní pracovníci ze základního výzkumu,
- výzkumní pracovníci z aplikovaného výzkumu,
- výzkumní a vývojoví pracovníci z výroby,
- technologové a pracovníci organizace práce,

- dělníci z výroby racionalizačních přístrojů,
- dělníci z výroby pracující na nejnovějších strojích a zařízeních,
- vedoucí a mistři kolektivů uvedených skupin,
- pracovníci pomocných provozů výzkumu a vývoje.

Výzkum má odpovědět na tyto základní otázky:

- jak se společenské požadavky a potřeby, především pak vědeckotechnický pokrok, dostávají až na úroveň jednotlivých pracovních kolektivů, v jaké míře vedou k požadovaným cílům a stanoveným úkolům a jak napomáhají při jejich realizaci,
- jaké konkrétní politické a odborné požadavky je třeba klást na kvalitu řízení výzkumných cílů, na řízení vědeckotechnického přenosu do praxe a na řízení nových pracovních procesů, tak aby v potřebné míře vyjadřovaly výkonovou orientaci a výkonové chování pracujících různých sociálních skupin,
- jak se v pracovních a tematických kolektivech rozvíjí klima směřované na výkon a jak je spojeno exaktní, kritické hodnocení výkonu s účinnou materiální a morální stimulací,
- jak je kontinuálně na vysoké úrovni vyžadována schopnost k výkonu a způsobilost k vysokému výkonu a v jaké míře je vyjádřena identifikace se stanovením úkolů, právě tak jako vědomí odpovědnosti za vysokou společenskou efektivnost výsledků.

Bezprostředním praktickým úkolem výzkumu je rozpracovat doporučení pro řízení a plánování vědeckotechnického pokroku jakožto ekonomického a sociálního procesu, neboť právě on určuje podmínky změny (v technickém i ekonomickém smyslu), tvoří hlavní články dosažení žádoucích výkonů v různých pracovních a funkčních skupinách. To znamená zjistit, jakým způsobem a kam je třeba přednostně směřovat cílevědomě založená opatření ekonomického, politického a sociálního charakteru.

(Přeložil Jiří Honcák)

Sociální výzkumy pracovních vztahů mívají častěji aplikované než teoretické zaměření, příznačné pro základní výzkum. Například sociologie volného času, rodiny, hodnotových orientací, veřejného mínění, politických postojů, kultury, umění aj. klade silnější důraz na základní výzkum než sociologie práce, průmyslu a podniku. Tento rozdíl je podmíněn konkrétně historickou situací. Výzkumy v oblasti práce, průmyslu a podniku jsou totiž zpravidla vyvolávány praktickými potřebami pracovních organizací, jsou jimi zadávány a směřují k určitým, často dílčím, i když prakticky závažným účelům. Závěrečné zprávy z těchto výzkumů také většinou nenastolují zásadní teoretické problémy a nepokoušejí se o závěry celospolečenského dosahu, protože je k tomu parciální empirický materiál ani neoprávněje. To má ovšem negativní vliv na rozvoj základního výzkumu v oblasti práce, průmyslu a podniku, protože vzniká mylný dojem, že celá tato oblast je dostatečně pokryta aplikovanými výzkumy.

Nechceme se zabývat problematikou základního výzkumu v oblasti práce, průmyslového podniku ap., protože nám to ani nepřísluší. Chceme jen zásadně upozornit, že za této situace *ve zvýšené míře vzrůstá potřeba sekundárních analýz výsledků sociálních analýz v průmyslu, zemědělství a ostatních odvětvích národního hospodářství, které mohou do určité míry plnit funkce základního výzkumu pracovních vztahů.* V sociologii práce a průmyslu jsou v současné době sekundární analýzy závažnější než v kterémkoli jiném sociologickém oboru. Navíc v této oblasti existuje nejrozsáhlejší empirická základna stovek, a dnes již možná tisíců nejrůznějších výzkumů, průzkumů a sondáží, vyvolaných potřebou sociálního plánování.

Znamená to, že sekundární analýza může překlenout monografickou omezenost většiny těchto zmíněných výzkumů. Na druhé straně může konfrontovat údaje ze specializovaných výzkumů užších skupin jak navzájem, tak i se systematizovanými údaji z výzkumů monografických.

Tato studie je založena na rozboru zkušeností s vyhodnocováním různých resortních sociologických výzkumů. Má tedy spíše zkušenostní než teoretický charakter; je založena především na induktivním přístupu, tj. neřeší dialektiku teorie a empirie, nereflektuje úlohu hypotézy v sekundární analýze a syntéze.

Pracovní vymezení sekundární analýzy

Sekundární analýzu v sociologii lze pracovně vymezit jako takovou techniku empiricky teoretického zpracování výsledků dříve provedených výzkumů, které buď syntetizuje, nebo komparuje výsledky většího počtu výzkumů, nebo s jinými cíli analyzuje vedlejší produkty jednotlivých výzkumů.

Sekundární analýzou tedy nejsou výtahy, kompilace a zhuštění toho, co bylo sociologickými výzkumy zjištěno, ale nová tvořivá práce nad výzkumnými podklady a materiály. Jinak by vlastně ani nešlo o analýzu, o novou teoretickou kvalitu.

Základní cíle sekundární analýzy v sociologii práce a průmyslu lze shrnout takto:

1. Porovnáním a syntézou výsledků většího počtu monografických výzkumů přijímat na základě rozboru mezostrukturních vztahů různých hospodářských organizací *závěry makrostrukturního dosahu*, protože mezi makro- a mezo- není taková hráz, která by podobné závěry vylučovala; to platí i pro vyvozování závěrů na základě mikrostrukturních vztahů malých společenských skupin, zjišťovaných zvláště sociometrickou procedurou.

2. Z výsledků monografických výzkumů usuzovat o *odvětvových i celospolečenských sociálních typech, standardech a normách* (zvláště tam, kde neexistují jiné podklady) a s jejich pomocí přesněji interpretovat a hlouběji pochopit výsledky monografických výzkumů v jednotlivých resortech, VHJ, podnicích a závodech.

3. Provádět určitá *teoretická zobecnění* jako výraz jednoty obecného a zvláštního, teorie a praxe, a tak přispívat k rozvoji sociologie práce průmyslu a podniku.

4. Maximálně *uspokojovat praktické potřeby* jak operativní povahy, tak při přípravě dlouhodobějších sociálních programů a plánů.

Sekundární analýzy začaly již tyto funkce plnit. Za období zhruba deseti let bylo zpracováno více než padesát sekundárních analýz, a to zvláště v oblasti mobility, příčin fluktuace, nehmotných pracovních podmínek, stabilizace, směn- nosti, pracovních postojů, sociální politiky, soužití pracovníků, účasti pracujících na řízení, sociálního systému řízení, tvořivosti v inovační aktivitě, sociálních aspektů inovací, prognóz a koncepcí, racionalizace, hodnotových orientací, satisfakčních postojů, sociálního řízení, práce žen ve službách aj. Rozsáhlý empirický materiál umožňuje sekundárně analyticky zpracovat desítky a desítky dalších témat, doplňovat dosavadní sekundární analýzy o nové monografické poznatky, provádět nakonec i terciární analýzu dosavadních sekundárních analýz ap. — tak jak to potřeby teorie a praxe budou vyžadovat. K některým tématům lze v současné době využít až 200 relevantních výzkumů. Například při analýze pracovních kolektivů bylo využito 164 monografických závěrečných zpráv výzkumů a při sekundární analýze využívání a zvyšování kvalifikace již 194.

K sekundárním analýzám je nutné využívat nejen úhrnné a závěrečné zprávy výzkumů, ale i zprávy a studie dílčí a etapové, právě tak jako interpretace empirických údajů. Zvláštní pozornost je věnována rozboru návrhů sociotechnických opatření a metodologickým aspektům výzkumů jako poučení pro projektování dalších relevantních výzkumů, mimo jiné také z hlediska jejich standardizace, a tedy i lepšího sekundárně analytického zpracování. Metodologické sekundární analýzy se stávají základem například vzorových projektů, jak tomu bylo třeba při zpracování vzorového projektu výzkumu sociálního klimatu z hlediska příčin fluktuace v našich socialistických hospodářských organizacích nebo při tvorbě projektu sociálního systému řízení (metodika SEPIMO).

Metodologická analýza pochopitelně předpokládá i zkoumání projektů, hypotéz, výzkumných technik, způsobů výběru vzorků, charakteru terénního šetření, plánů kvantifikace technik, způsobů interpretace získaných empirických dat, charakteru navrhovaných sociotechnických opatření, způsobů realizace opatření apod.

Tři stupně sekundární analýzy

Podle dokumentace, o níž se sekundární analýza opírá, můžeme rozlišovat její tři stupně:

První stupeň tvoří sekundární analýza opírající se *pouze o materiál obsažený*

v *závěrečných zprávách* a jiných sociotechnických či studijních dokumentech předložených jako výsledek původních výzkumů. Je to elementární stupeň, při němž se jen částečně může určovat cíl analytické práce; může přinést výsledky, je-li komparováno několik srovnatelných výzkumů. Nemá většinou smysl, je-li tímto způsobem zpracována zpráva z jediného výzkumu. Sekundární analýza tohoto stupně se fakticky stává svého druhu obsahovou analýzou výzkumných zpráv.

Druhý stupeň tvoří sekundární analýza opírající se navíc o *statistické tabulky, popřípadě i o jiné prvotní údaje, dokumenty* apod., které byly pořízeny bezprostředně při původním výzkumu, *nebyly však z nějakých důvodů uvedeny nebo jinak využity v závěrečných zprávách*. Zde je již možno lépe určovat cíl vlastní analytické práce. Proto by bylo třeba, aby výzkumní pracovníci archivovali veškerou dokumentaci k výzkumným úkolům, včetně například výstupů z počítače apod., kde se jinak ztrácejí obrovské hodnoty pro další sekundárně analytickou výzkumnou práci.

Třetí stupeň tvoří sekundární analýza opírající se o *statistické tabulky, které sice nebyly pořízeny bezprostředně při původním výzkumu, mohou však být zadány dodatečně z archivovaných děrných štítků, magnetických pásek, mikrofilmů* apod. Zde má analytik nejširší prostor pro zaměření své práce, je limitován pouze množstvím a kvalitou šetřených znaků, které může podle potřeby navzájem korelovat. Bohužel tohoto třetího stupně nebylo dosud dosaženo, protože se zmíněný materiál nearchivuje a navíc často chybí i prostředky pro další výpočty. V budoucnosti je však třeba s takovými eventualitami počítat.

Problém aproximativity a reprezentativnosti

Při konfrontacích údajů z řady odlišně metodicky koncipovaných výzkumů dochází přirozeně k metodickým a technickým potížím. Sekundární analýza si sice může vypomoci obsahovou analýzou, ale to při vyšších stupních sekundární analýzy nestačí, a tak je nutné vypracovávat specifické metody a techniky. Předně se to týká problému *aproximativnosti*.

Je známo, že v sociálních vědách nemohou mít závěry a zjištěné zákonitosti exaktní ráz v takové míře jako ve vědách přírodních. Jde však o to, co nejvíce se takové exaktnosti přiblížit. U sekundárních analýz — vzhledem k rozmanitosti podkladů — je to ovšem těžší než u prvotních výzkumů, které byly od počátku projektovány víceméně s jasným cílem, jemuž byly podřízeny všechny postupy. Proto lze očekávat, že míra aproximativnosti a tím i stochastičnosti podílu pravděpodobných hypotetických závěrů bude u sekundárních analýz vyšší než u analýz prvotních. To by však nemělo odrazovat od zpracování sekundárních analýz, protože v sociálních vědách má každé zobecnění aproximativní charakter. Je lépe obecnou situaci charakterizovat alespoň částečně, přibližně, než se toho vůbec zříci.

Další metodicko-technickou obtíž sekundární analýzy představuje problém *reprezentativnosti*. Sekundární analýza, i když musí brát kritický ohled na případné výjimky, spoléhá na to, že prvotní výzkumy byly provedeny většinou na souborech dostatečně reprezentativních. Ideálně by měla mít právě tak možnost reprezentativně vybírat svůj „metasoubor“, „soubor souborů“, tj. vzorky průmyslových a jiných pracovních organizací. To přirozeně nemá možnost činit předem. Dodatečná volba nemůže být nikdy zcela dokonalá. Je proto zřejmé, že výběr souborů nemůže být tak reprezentativní, jako by tomu bylo v případě, kdyby šlo o předem projektovaný souborný výzkum. Sekundární analýzy mají však nezdídka teprve připravovat předpoklady takového souborného výzkumu. A k tomu může i neúplný vzorek poskytnout dostatečně spo-

lehlivou předběžnou orientaci. Cíle sekundární analýzy jsou však vyšší, a proto má usilovat o maximálně možnou reprezentativnost souborů.

Zásadně platí, že čím větší počet analyzovaných výzkumů, tím větší je možnost eliminovat výzkumy, které jsou z hlediska reprezentativnosti nadbytečné, a tím dokonalejší může tato dodatečná volba být. Aby se to mohlo brát v úvahu, je zapotřebí mít k dispozici stovky výzkumů. Jinak je třeba (s příslušnými výhradami) se snažit využít všech. I když totiž máme pro některé faktory a okruhy, například týkající se řízení a organizace práce, mezilidských vztahů, kvalifikace a výdělku, k dispozici více než sto relevantních výzkumů, přesto se stále ještě v zájmu reprezentativnosti nevyskytla možnost některé „nadbytečné“ výzkumy vyloučit. U reprezentativních výzkumů celých závodů, podniků nebo oborů to vlastně ani nepřipadá v úvahu, protože by se tím ztížily možnosti třídění souborů podle odvětví, podle doby výzkumu, podle teritoriální dislokace a dalších kritérií, nemluvě o třídění podle kombinovaných kritérií. Místo toho bude nutné pokrýt obory méně zastoupené — jako v současné době například oblast chemie, zemědělství a lesnictví.

V souvislosti s reprezentativností vyvstává i problém *odvětvového členění souborů*. Metasoubor několika stovek výzkumů, které máme k dispozici, tvoří strukturovaný celek, jehož podkladové soubory jsou stabilně členěny podle odvětvového principu do těchto kategorií:

hornictví (HO)
hutnictví (HU)
těžké strojírenství (TS)
všeobecné strojírenství (VS)
elektrotechnika a elektronika (EL)
strojírenství — smíšené soubory (S)
energetika (EN)
chemický průmysl (CH)
průmysl stavebních hmot (SH)
stavebnictví (ST)
textilní průmysl (TE)
ostatní spotřební průmysl (SP)
potravinářský průmysl (PO)
doprava (DO)
zemědělství (ZE)
obchodní podniky (OB)
ústavy odborné, vědecké, projekční aj. (US)
meziodvětvové soubory (MO)
teritoriální vzorky obyvatelstva (TV)

Při tomto členění se vychází především z výrobní a pracovní náplně a s nimi spojeného charakteru práce, nikoli z resortního uspořádání, které se čas od času mění. Určité rozdíly mezi velikostí odvětví jsou alespoň zhruba respektovány tím, že strojírenství jakožto zdaleka největší odvětví je představováno čtyřmi kategoriemi, spotřební průmysl dvěma a stavebnictví rovněž dvěma.

Reprezentativnost souhrnných údajů sekundární analýzy je také posilována tím, že se nepočítává jen jednostupňová sumarizace souborů, ale současně i dvoustupňová:

1. Sumarizace údajů o souborech do údajů o odvětvích.
2. Sumarizace údajů o odvětvích do údajů celospolečenských.

Potřeba sumárních propočtů pro odvětví plyne z toho, že odvětví nejsou mezi podkladovými soubory zastoupena rovnoměrně. Například pro sekundární ana-

lýzu satisfakčního pořadí faktorů práce byly k dispozici údaje ze 16 energetických, ale pouze z 5 chemických souborů. Sumarizace podle odvětvového kritéria překonává tuto nerovnoměrnost tím, že bere každé odvětví jako rovnocennou jednotku.

Z hlediska odvětvového členění vzniká problém s podniky, závody a provozy, které bezprostředně navazují na potřeby určitého odvětví, přičemž charakter jejich práce je zčásti nebo i zcela odlišný. Například to jsou strojírny u nestrojírenských odvětví — energetiky, dopravy, zemědělství aj. Charakterem práce jsou bližší strojírenství než vlastnímu resortu. V každém případě jsou to *mezni soubory*. Bude je proto třeba zařazovat podle charakteru a určení sekundární analýzy. Půjde-li například o charakter práce, patří tyto strojírny do strojírenství, půjde-li například o vrcholové řízení, patří k odvětví svého resortu.

Hlavní statistické techniky sekundární analýzy

Další metodickou obtíž sekundární analýzy představuje problém *statistické srovnatelnosti*. Autoři projektů a výzkumných zpráv totiž používají různých stupnic pro tytéž znaky i různých statistických indikátorů; také sémantické formulace ve výzkumných technikách, zvláště v dotaznících se odlišují. Je proto nutno předem vyjasnit, jakým způsobem a kdy je přesto možné výsledky shrnovat a porovnávat, a kdy to možné není.

Jak však vůbec pracovat se statistickými údaji v prvotních podkladech?

Především by sekundární analytici měli dbát na to, aby až na výjimky nebyly v jejich pracích žádné tabulky, které by byly prostě převzaty z analyzovaných zpráv. Evidentní to je u svodných tabulek, které konfrontují výsledky většího počtu výzkumů. Ale i většina tabulek týkajících se jen jednoho výzkumu musí být v zájmu lepší přehlednosti a srovnatelnosti upravována (ať již jde např. o pořadí položek, propočet procent, zpřesnění kategorizace položek, adjustaci podílu respondentů, kteří neodpověděli ap.).

Nejprve k práci se statistickými údaji z jednoho výzkumu: máme-li k dispozici prvotní údaje ze strojně početní stanice, můžeme s nimi pochopitelně provádět všechny operace jako autoři původních výzkumných zpráv. Máme-li jen výzkumné zprávy, jsou možné různé úpravy: například tabulky s absolutními údaji pro skupiny lze přepočítávat v zájmu srovnatelnosti na procenta; můžeme propočítávat indexy, intervaly, korelační koeficienty apod., které třeba ani autoři původních zpráv neznali nebo je pro cíl své práce nepotřebovali.

Sekundární analýza se však nemůže spokojit jen se sebelépe upravenými tabulkami z jednotlivých výzkumů. Musí si vypracovat vlastní techniky převádění statistických údajů z různých výzkumů do společenských tabulek. Poměrně jednoduché je zpracovávat výsledky třídění prvního stupně z různých výzkumů, protože pracujeme převážně s procenty a indexy, které jsou navzájem lehce srovnatelné. Tam, kde je srovnatelnost zřejmá nebo dosahuje na základě analýzy přípustnou míru, sestavujeme *svodné statistické tabulky* z výsledků různých výzkumů přímo s příslušnými indikátory — procenty, průměrovanými váženými indexy atd. Tím, že tato tabulka konfrontuje údaje prvního stupně z různých souborů, stává se už sama tabulkou třídění druhého stupně, přičemž jedním tříděným znakem je příslušný postoj nebo vztah (např. skupinová soudržnost, flukuační tendence, spokojenost s výdělkem apod.) a druhým soubor, resp. odvětvové seskupení souborů. Je-li počet analyzovaných souborů vyšší, nedoporučuje se v zájmu přehlednosti vyjadřovat odvětvové průměry hned ve svodné tabulce základních souborů. Pak je lépe uvést zvláštní *meziodvětvov-*

vou svodnou tabulku, v níž se uvedou průměry odvětví a průměr „souboru souborů“ odvětví, jehož závěry mají při dostatečné reprezentativnosti celospolečenskou platnost. Pochopitelně i v této meziodvětvové tabulce můžeme provádět příslušné statistické operace, jako výpočet indexů, korelačních koeficientů apod., abychom například zjistili úroveň shody či rozdílu mezi jednotlivými odvětvími ve zkoumané problematice.

Svodné statistické tabulky konfrontují a shrnují více či méně srovnatelné údaje z většího počtu výzkumů. Jejich interpretace se snaží na jedné straně vystihnout společné rysy — ať v rámci odvětví nebo mezi nimi — předpokládající jako silně pravděpodobné, že čím větší počet základních souborů obsahuje určitý rys, tím obecnější a zákonitější má platnost a lze s ním spolehlivě kalkulovat i při modelování odvětvového, či dokonce celospolečenského dosahu a při formulování obecnějších trendů. Na druhé straně se tím vytváří možnost interpretovat i výraznější rozdíly například mezi podniky či odvětvími z hlediska jejich specifických podmínek a v nich působících příčin. A i to pomáhá odhalovat zákonité souvislosti.

Jak pracovat s podklady *druhého stupně třídění*? Především si je třeba uvědomit, že zavedením znaku soubor, odvětví ap. pracujeme vlastně na úrovni třídění třetího stupně. Elementárním případem zpracování třídění druhého stupně je prostá konfrontace analogických tabulek z různých výzkumů. Taková konfrontace by v podstatě znamenala uvést v textu studie všechny tabulky jednotlivých výzkumů, korelujících znak *a* se znakem *b*. a pak se snažit je v textu komparovat a souborně interpretovat. To ovšem lze učinit, máme-li dvě až tři tabulky. Při větším počtu se ztrácí přehlednost, počet tabulek přesahuje rozumnou míru a interpretace je obtížná, ne-li nemožná.

Proto je třeba uvádět i údaje třídění druhého stupně do svodných tabulek, v nichž bude zastoupen větší počet souborů. Tabulky však nemohou být třírozměrné, nemají-li ztratit přehlednost. Proto je třeba vybrat z podkladových tabulek třídění druhého stupně do svodné statistické tabulky z celkového kontinua, tj. z procenta zastoupení alternativ celé škály, *jen jeden údaj*, a to buď údaj o položce, která nás nejvíce zajímá (např. $\%$ potencionálních fluktuantů nebo $\%$ nespokojených se vztahy spolupracovníků), nebo nějaký syntetický údaj — například index, korelační koeficient či jiný údaj v matematické formě, což je samozřejmě podmíněno obsahem analyzovaných materiálů. Máme-li z určitého počtu výzkumů korelační koeficienty, vyznačující souvislosti téhož znaku s řadou dalších znaků v těchto výzkumech shodně sledovaných, můžeme vytvořit *svodnou korelační tabulku*. Tato tabulka připomíná korelační matice, které se zpracovávají jen u jednotlivých výzkumů. Při shrnování výsledků z většího počtu výzkumů, nechceme-li ztratit přehlednost, můžeme uvádět jen korelace jednoho znaku se všemi ostatními. Je nutné upozornit, že korelace — zejména když jsou vyvozeny z různých souborů — nemůžeme průměrovat. Můžeme však zobecnit charakteristiku převládajících směrů souvislosti a jejich intenzitu. Je ovšem výjimečné, podaří-li se nám vytvořit svodnou korelační tabulku z většího počtu výzkumů. I jednotlivé roztržité údaje o korelacích je však třeba excerpovat a interpretovat. V případě používání různých druhů korelačních koeficientů (např. Spearmanova, Kendallova, Čuprovova aj.), které jsou navzájem těžko srovnatelné, si vypomůžeme sestavením *svodné tabulky pořadových čísel* anebo srovnáváme alespoň pořadí příslušných faktorů. Pořadí samozřejmě více simplifikuje, ale zato umožňuje širší srovnatelnost. Svodné tabulky pořadových čísel lze pochopitelně využít také při syntéze údajů třídění prvního stupně. V obou případech pak pro výpočty vzájemných souvislostí můžeme využít výpočtu Spearmanova koeficientu, shody pořadí (při srovnávání

dvou řad pořadových čísel) nebo Kendallova koeficientu konkordance (při srovnávání více pořadí než dvou).

Syntéza a systémovost

Typ sekundární sociologické analýzy, který srovnává výsledky většího počtu výzkumů, představuje ve srovnání se zpracováním jediného výzkumu analýzu vyššího stupně. Pro ni proto běžný termín „sekundární analýza“ není tak zcela přiléhavý, protože její postup představuje jak stránku analytickou, tak syntetizující. Lze tedy o sekundární analýze stejným právem hovořit jako o *sekundární syntéze*. Jejím hlavním rysem je pak dialektická jednota analytických a syntetických postupů. Je-li provedena promyšleně a s teoretickou erudicí, pak je to rozhodně spíše syntéza než kumulace výsledných závěrů sociologických výzkumů, jak bývá nazývána někdy zejména v amerických studiích.

Syntetizující ráz by měl být pro sekundární analýzu vyššího typu dokonce příznačnější než pro primární analýzu příslušných výzkumů. To ovšem platí zásadně. V jednotlivých případech to může být realizováno jen tehdy, je-li dostatek času a prostředků k zajištění této náročné práce. Dovést sekundární analýzu až na úroveň syntetických závěrů předpokládá, aby celková problematika, kterou se zabývá, byla řešena pomocí *teorie systémů*.

Také konkrétní práce na sekundárních analýzách prokázala, že *sekundární analýza znamená vědecký přínos pouze v případě, je-li současně sekundární syntézou, pokud možná zpracovanou systémovými metodami*.

Bylo by ideální, kdyby všechny analyzované výzkumy vycházely z téže nebo příbuzné koncepce a k jejímu ověřování a rozvíjení cílevědomě zaměřovaly své empiricky heuristické úsilí. Tak tomu však není a sotva kdy něco takového můžeme očekávat. Méně proto, že různí autoři pojímají koncept sociálního klimatu, mezilidských vztahů, sociálního řízení atd. různě. Více však proto, že celkové teoretické pojetí těchto jevů a vztahů je ve značné části výzkumů pouhou vstupní ozdobou závěrečné zprávy, která jinak nezávisle na něm podává fakty a souvislosti vybrané spíše z hlediska bezprostřední aktuální potřeby organizací, které výzkum zadaly. Výrazným rysem této části výzkumů je tedy jejich nesystémovost.

Chceme-li k empirickému materiálu i těchto výzkumů přistoupit systémově, tj. pojmout jej do systému vazeb, který ve společenské realitě existuje, avšak ve výzkumných zprávách a dokumentaci se explicitně neobjevuje, nebo objevuje jen dílčím způsobem, znamená to systematickou mravenčí práci na mnohdy útržkovitých údajích. Žádným z nich však, byť se na první pohled zdál sebe-detaillnějším a málo významným, nelze pohrdat. Na základě dosavadních zkušeností nemůžeme proto souhlasit s názory, které vidí jen dvě krajní možnosti: buď všechno dokonale, nebo nic. Při dnešním stavu znalostí dané problematiky je zapotřebí mnohonásobných kritických konfrontací, aby se nám jednotlivé útržky faktů postupně spojovaly do mozaiky systémových vazeb.

V podkladových výzkumech bývají zjišťovány i „jedinečné“ údaje, které není v jiných výzkumech s čím srovnat. I těchto údajů je třeba využít, ale s důrazem na to, aby byly organicky vřazovány do širších celků analyzované problematiky a z tohoto hlediska ohodnocena jejich významnost a založena jejich interpretace. Tím se předejde nebezpečí, že příslušná partie vyzní jako pouhá kompilace podkladových výzkumů.

Z hlediska výše uvedených problémů je proto pro sekundární analýzu důležité, aby si alespoň pro počátek nekladla všeobecné cíle, aby byla tematicky co možná vyhraněná. Například i téma „sociální mobilita“ je pro sekundární analýzu značně široké. Nejlépe je nejprve analyzovat jednotlivé mobilitní fak-

tory (výdělek, postup, pracovní seberealizaci, zvyšování kvalifikace aj.) a teprve v další etapě návazně syntetizovat výsledky celé řady sekundárních analýz tohoto druhu. I analýzy jednotlivých významnějších a v podkladových výzkumech frekventovanějších faktorů jsou schůdnější tehdy, jsou-li rozfázovány do tří základních etap:

1. *etapy orientační*, v níž se vyznačí hlavní problémy řešené podkladovými výzkumy a provede předběžný rozbor klíčových znaků — údajů podle třídění prvního stupně;

2. *etapy hloubkové*, při níž se provede analýza všech základních souvislostí a vývojových tendencí příslušných faktorů a vztahů; orientační etapa může určit i členění hloubkové etapy do jednotlivých úloh podle aspektů daného problému, jeho souvislostí, demografické a profesiografické podmíněnosti apod.;

3. *etapy souhrnných závěrů a sociotechnických doporučení*.

K formulaci makrostrukturních závěrů a standardů

Dosavadní sekundární analýzy plně ověřily, že na základě mezostrukturních vztahů různých podnikových, organizačních, teritoriálních a dalších jednotek lze vyvozovat závěry makrostrukturního dosahu.

Zároveň se však ukázalo, že mnohem obtížnější je tímto způsobem vyvozovat závěry mezo- a nakonec i makrostrukturní dosahu na základě mikrostrukturních vztahů malých sociálních skupin, zkoumaných sociometrickou a někdy i experimentální procedurou. Jednak je relativně málo podkladů a jednak i zpracování toho mála se ukázalo nesmírně pracnou, a tedy i časově náročnou záležitostí. Sekundární analýza umožňuje formulovat určité závěry o *celospolečenských typech, standardech a normách*. Systematicky to bylo provedeno například při sekundární analýze soužití pracovníků na závodech, a to ve formě tzv. *standardních rozmezí*. Srovnání nových výsledků podnikových výzkumů s těmito standardy dává možnost posoudit, zda jsou tyto výsledky nadprůměrné, podprůměrné nebo odpovídající společenskému, resp. odvětvovému standardu.

Práce se standardy, vyvozenými na základě sekundární analýzy, má však i svá úskalí. Je nutné pracovat nejen s celospolečenskými standardy, ale vzít v úvahu i *odvětvové ukazatele*, nekonfrontovat například přímo podnikové ukazatele s celospolečenskými, ale s odvětvovými, protože specifika jednotlivých odvětví je odlišná. Analogicky je nutné pracovat se standardy při teritoriálních výzkumech.

Existuje i úskalí spočívající v *ambivalentnosti* některých údajů. V řadě případů — vzhledem k ambivalentním projevům — maximum nemusí být optimum. Například u ukazatele „postavení nadřízeného mezi vyšším vedením a podřízenou skupinou“ jde o nalezení úměrného středního postavení, a nikoli o sblížení se skupinou na úkor vztahů s vyšším vedením. U ukazatelů konfliktnosti jde o nalezení míry funkčně působících konfliktů, nikoli o dosažení iluzorní bezkonfliktnosti. Podobně je tomu u ukazatelů spokojenosti. Optimální spokojeností nemusí vždy být maximální spokojenost, která by vysoce překračovala celospolečenský a odvětvový standard. Taková spokojenost totiž nemusí signalizovat vysoce příznivou úroveň daného vztahu nebo faktoru, ale třeba společensky a hospodářsky neodpovídající postup (např. spokojenost s nedostatečně autoritativním řízením) nebo neoprávněné zvýhodnění (např. spokojenost s přehnaně vysokými výdělky) anebo na druhé straně nedostatečnou hodnotovou náročnost a kritičnost pracovníků.

Dané optimum představuje na jedné straně *optimum ekonomické efektivnosti a spokojenosti* a na druhé straně *optimum spokojenosti a kritičnosti*.

V každém případě má proto sekundární analýza všude, kde to je možné, konfrontovat satisfakční a jiné postojové hodnoty s údaji o objektivním stavu příslušného faktoru (např. výdělku, fyzikálních hodnot pracovního prostředí, rekreace, stravování ap.) a také postoje k různým faktorům navzájem.

Úkolem sekundární analýzy by se proto v budoucnosti mělo stát řešení problému, za jakou mezi spokojenosti, resp. nespokojenosti s určitým faktorem práce a pracovního prostředí se už objevuje zesílení fluktuačních tendencí nebo i přímo fluktuačního chování. Cílem by mělo být nalezení kritické hranice a určení rozmezí, v němž má například podnik prostor pro manévrování. Výsledek by mohl sloužit jako jeden z podkladů pro vyvozování zmíněných optimálních úrovní. Zároveň tím naznačujeme úskali, na něž je třeba brát zřetel v interpretačních částech sekundárních analýz. Měl by o nich vědět i zadavatel a uživatel sekundárních analýz, aby získané informace nebagatelizoval a byl si vědom, kdy a jak mohou samy o sobě pravdivé, ale do nesprávných souvislostí postavené údaje, svádět k mylné orientaci.

Dynamika a prognostické využití sekundárních analýz

Funkčnost sekundárních analýz při dosavadním stavu základního výzkumu v oblasti sociologie práce a průmyslu nabývá na palčivosti zvláště z hlediska prognostického zaměření zadávaných úkolů. Prognostické práce vyžadují mnoho kombinovaných výzkumů základního charakteru. Sekundární analýzy je mohou zastoupit v této jejich funkci jen částečně, mohou jim však vždy významně přispívat a problémově je orientovat. Proto stále zřejměji vyvstává *potřeba prognostického využití sekundárních analýz*. Má-li jich být využito účinně, znamená to:

1. vystříhat se mlhavých zadání, která hrozí tím, že se sekundární analýza rozplyne v bezbřehosti;
2. jako předmět sekundární analýzy jasně formulovat ty faktory, jejichž prognostický dosah je zatím nejasný;
3. a zejména pak klíčové prognostické faktory.

Některé sekundárně analytické sondy s prognostickým zaměřením naznačily, že jedním z těchto klíčových faktorů je vzdělání, resp. kvalifikace vůbec. Prognosticky významných ukazatelů je ovšem více. Jedná se o všechny ukazatele zaměřené do budoucna jak z hlediska individuálního (představy o životních cílech a aspiracích), tak i z hlediska pracovní organizace (názory na její perspektivy, poměr k inovacím, stabilizační a fluktuační tendence ap.). Dále jde o ukazatele relativně dlouhodobého dosahu (např. hodnotové orientace, životního způsobu apod.). Na základě série sekundárních analýz by bylo možné provést propočet *prognostických koeficientů* většího počtu ukazatelů uvedených typů. Prognostické koeficienty, stejně jako standardy, by bylo nutné periodicky obnovovat, aby byly neustále aktuální.

Na to přímo navazuje problém *vývojového pojetí sekundárních analýz*. Nejen z prognostického, ale i z plánovacího hlediska je důležité, aby sekundární analýzy zpracovávaly vývojové řady zkoumaných vztahů a postojů. Zatím se však dosahuje určité míry reprezentativnosti z hlediska odvětvového, ne však vývojového. Ideální by proto bylo, kdyby se s časovým odstupem opakovaly výzkumy stejného typu se stejnými soubory respondentů. Zatím je možné volit pouze „mozaikový přístup“, využívající ojedinělých panelových výzkumů, tzn. opakovaných v různých časových obdobích, a dále sestavovat do časové řady srovnatelné údaje z různých souborů, avšak s analogickými charakteristikami.

Závěr

Velké množství sociálních výzkumů realizovaných v posledních dvaceti letech, zejména pak v sedmdesátých letech, zvyšující se náklady na sociální výzkumy, zužující se základna poradenských sociálně vědních pracovišť, zvyšující se nároky na programování a plánování kádrového, personálního a sociálního rozvoje, důraz souboru opatření na subjektivní aspekty řízení a řada dalších faktorů zvyšují důraz na sekundárně analytické zpracování dosavadních relevantních sociálně vědních výzkumů.

Studie naznačuje základní metodické postupy a problémy při sekundárně analytických pracích. Má sloužit nejen jako návod pro zpracování sekundárních analýz, ale také jako podnět pro sjednocení metodických postupů a systematické archivování prvotních materiálů, aby v budoucnosti mohlo být přistoupeno k terciárnímu zpracování sekundárních analýz s vyšším stupněm celospolečenské užitečnosti i s vyšším stupněm standardizace a typologizace.

Přehled vybraných sekundárních analýz sociologických výzkumů z oblasti sociologie práce, průmyslu a podniku

1. *Sekundární analýza příčin fluktuace dělnických profesí v ČSSR na základě monografických sociologických výzkumů.* Praha, FMPSV 1970.
2. *Výzkumy nehmotných pracovních podmínek v Československu.* Bratislava, ČSVÚP 1971.
3. *Sociální mobilita ve světle dosavadních sociologických výzkumů v čs. průmyslu.* Bratislava, ČSVÚP 1971.
4. *Sekundární analýza směnnosti.* Praha, FMPSV 1971.
5. *Príspevky ke stabilizační a sociální politice v energetice.* Praha, ČEZ 1971–1972.
6. *Sekundární analýza otázek pracovních postojů.* Pardubice, VÚTECHP 1972.
7. *Problémy fluktuace v čs. sociologických výzkumech.* Bratislava, ČSVÚP 1972.
8. *Sekundární analýza soužití pracovníků v závodech (3 svazky).* Bratislava, ČSVÚP 1973–1974.
9. *Sekundární analýza soužití pracovníků v závodech (9 svazků).* Bratislava, ČSVÚP 1972–1974.
10. *Anatomie sociálního systému řízení socialistických hospodářských organizací (2 svazky).* Praha, Institut ČSKVŘ 1974.
11. *Fungování sociálního systému řízení socialistických hospodářských organizací (3 svazky).* Praha, Institut ČSKVŘ 1974–1975.
12. *Sekundární analýza výzkumů sociálního systému řízení podniků a VHJ.* Praha, VUSTE 1975.
13. *Vývojová komparace výsledků dvou výzkumů v závodě stavebních hmot.* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1975.
14. *Sekundární analýza podnikové péče o pracovníky projektových organizací.* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1974–1975.
15. *Zeny ve službách.* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1976.
16. *Tvořivost v pracovních inovačních aktivitách.* Praha, VUSTE 1976.
17. *Sociologické a sociálně psychologické problémy inovací.* Praha, VUSTE 1976.
18. *Výzkum a ověřování metodologie prognóz, koncepcí a strategického rozhodování socialistických hospodářských organizací (2 svazky).* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1976–1977.
19. *Sekundární analýza průzkumů průmyslových organizací okresu Trutnov.* Trutnov, ONV Trutnov 1976–1977.
20. *Souvislosti mezi ukazateli pracovních organizačních podmínek podnikové výzkumné a vývojové základny.* Praha, UTRIN 1977.
21. *Některé sociální a sociálně psychologické aspekty inovačních procesů.* Praha, VUSTE 1977–1978.
22. *Společenské aspekty racionalizace. (Sekundární analýza sociologických a racionalizačních studií.)* Bratislava, ČSVÚP 1978.
23. *Postoje pracujících k faktorům sociálního řízení.* Praha, VUSTE 1978.
24. *Sekundární analýza hodnotových orientací.* Praha, 1978 — dosud, archiv autora.
25. *Sekundární analýza satisfakčních postojů.* Praha 1978 — dosud, archiv autora.
26. *Sekundární analýza problémů řízení jakosti.* Praha, UTRIN 1979.
27. *Činnosti řídicích pracovníků.* Praha, Ústav vzdělávání pracovníků ve stavebnictví 1979.
28. *Sociálně psychologické aspekty řízení jakosti.* Praha, UTRIN 1979.

29. *Odras problematiky dětí v průmyslové sociologii.* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1979.
30. *Přínos THP ke kolektivnímu soužití osazenstev závodů.* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1979.
31. *Konfrontace údajů z výzkumu údržbářů s výsledky sekundárních analýz jiných profesí.* Bratislava, ČSVÚPSV 1979.
32. *Postoje k fluktuaci ve stavebnictví srovnatelné s údaji z jiných odvětví.* Praha, Ústav racionalizace ve stavebnictví 1980.
33. *Zjišťování úzkých míst pracovních sociálního prostředí.* Praha, archiv autora 1980.
34. *Vývojová komparace výsledků dvou výzkumů v elektrotechnickém podniku.* Bratislava, ČSVÚPSV 1980.
35. *Orientace na dlouhodobý výzkum a její stimulace.* Praha, VUSTE 1980.
36. *Péče o pracující celkově a hodnotové orientace. (Metodický materiál k přípravě komplexních sociálních analýz.)* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1980.
37. *Mobilita a fluktuace. (Metodický materiál k přípravě sociálních analýz.)* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1980.
38. *Sekundární analýza výzkumů sociálního systému řízení podle metodiky SEPIMO.* Praha, VUSTE 1981.
39. *Zájem o získávání kvalifikačních předpokladů pro práci v nových závodech.* Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1981.
40. – 43. *Sekundární analýzy výzkumu chování a vědomí pracovníků ve vztahu k sociálnímu rozvoji odvětví*
 – *energetiky.* Bratislava, ČSVÚPSV 1981.
 – *hutnického, strojírenského a elektrotechnického průmyslu.* Bratislava, ČSVÚPSV 1981.
 – *potravinářského průmyslu.* Bratislava, ČSVÚPSV 1981.
 – *obchodu, dopravy a ostatních služeb.* Bratislava, ČSVÚPSV 1981.
44. *Důsledky vědeckotechnického rozvoje pro kvalifikační strukturu pracovníků (6 svazků).* Bratislava, ČSVÚPSV 1981–1982.
45. *Motivace postojů k pracovnímu výkonu. (Rozbor korelačních vztahů.)* Praha, ÚFS ČSAV 1981–1982.
46. *Sociální souvislosti technického rozvoje v hutnictví železa. (Sekundární analýza případových studií.)* Praha, TEVÚH 1982.
47. *Sekundární analýza pohybu a přerozdělování pracovních sil. (Motivace fluktuálních pohybů.)* Bratislava, ČSVÚPSV 1982.
48. *Výkon pracovních profesních rolí řídících pracovníků zvláště ve strojírenství.* Praha, VUSTE 1982.
49. *Porovnání postojů k sociální péči o pracovníky podniků v hutích a jiných odvětvích.* Dobrá, VÚHŽ – pracoviště Ostrava 1982.
50. *Porovnání mezilidských vztahů v podnicích hutních a jiných odvětvích.* Dobrá, VÚHŽ – pracoviště Ostrava 1983.
51. *Přínosy výzkumů nevýrobních organizací k problematice řízení.* Brno, Právnická fakulta UJEP 1983.
52. *Sekundární analýza sociologických výzkumů ve vodním hospodářství.* Praha, VÚV 1983.

V přehledu jsou uvedeny pouze sekundární analýzy z oboru sociologie práce, průmyslu a podniku. Kromě toho byly vypracovány sekundární analýzy z oboru mládeže, tělovýchovy, zdravotnictví a zdraví, bydlení, migrace, rozvoje člověka, volného času a dalších.

Výběr některých článků a publikací čerpajících ze sekundárně analytických studií:

1. Paducha, P. a kol.: *Sociálny systém a riadenie podniku.* Bratislava, Práca 1977.
2. Paducha, P. a kol.: *Psychologické a sociologické aspekty inovační aktivity.* Praha, Knihovna VUSTE, svazek 145, 1978.
3. Paducha, P.: *Tvořivost v pracovních inovačních aktivitách.* Syntéza 1978, č. 1, s. 18.
4. Paducha, P. – Rašek, A.: *Mezilidské vztahy v kolektivech řídících pracovníků.* Syntéza 1977, č. 3, s. 103.
5. Rašek, A.: *Sociální klima v socialistických organizacích.* Syntéza 1979, č. 6, s. 412.
6. Rašek, A.: *Analýza postojů a účasti pracovníků na řízení personální struktury strojírenského podniku.* Syntéza 1980, č. 3, s. 166.
7. Rašek, A.: *Modely racionalizačních a sociotechnických programů.* Organizace a řízení, ročn. IX, č. 5, s. 65.
8. Rašek, A.: *Participativní postupy při překonávání bariér inovací.* Organizace a řízení, ročn. XII, č. 2, s. 17.
9. Rašek, A.: *Využíváme dělnickou kvalifikaci?* Rudé právo 1984, 18. 6., s. 5.

F. Zich a kolektiv: Pracovní kolektiv a socialistická společnost

Praha, Svoboda 1983, 188 s.

Knižní publikace, kterou pod tímto názvem vydalo nakladatelství Svoboda, je kolektivní práci devítičlenného autorského kolektivu. (1) Je věnována problematice, jejíž teoretické, metodologické i aplikační aspekty stojí dnes v centru pozornosti společenskovo vědní fronty nejen u nás, ale i v SSSR a ostatních socialistických zemích.

Pracovní kolektivy jsou těmi složkami společenské mikrostruktury, které představují v rozvoji socialistické společnosti stále dynamičtější prvek. V jejich podmínkách se rozhoduje nejen o realizaci celospolečenských záměrů týkajících se intenzifikace ekonomického rozvoje a spočívajících ve zvyšování produktivity práce, efektivnosti a kvality výroby. Pracovní kolektivy se mění i v aktivní subjekty politického systému socialistické společnosti a sehrávají stále významnější úlohu při výchově a formování socialistického vědomí pracujících.

Práce je rozdělena do tří základních kapitol. První z nich je zaměřena na *základní teoreticko-metodologické otázky pojetí pracovních kolektivů v socialistické společnosti*. V její úvodní části je analyzována *problematika historické podmíněnosti formování pracovních kolektivů*. Procesy vzniku pracovních kolektivů jsou zde pojímány v souvislosti s celospolečenským vývojem, v kontextu přeměn souvisejících se zničením a vývojem kapitalismu, formováním proletariátu ve třídu a s dynamikou forem jejího boje proti kapitalistickému vykořisťování. V těchto makrospolečenských souvislostech se postupně vytvářejí základní předpoklady a prvky rozvoje pracovních kolektivů, které se plně prosazují až v podmínkách socialistické společnosti. Základní znaky pracovních skupin se formují již v průběhu prosté kapitalistické kooperace a jednotlivých vývojových typů manufakturní výroby a k jejich výrazným změnám dochází pak v podmínkách kapitalistické strojní velkovýroby. Jsou to pracovní skupiny, v nichž se ve vztazích mezi dělníky postupně rodí prvky solidárnosti a kolektivismu, formuje se politické vědomí dělnické třídy a rozvíjejí se formy organizovaného boje proti kapitálu. Zejména prostředí strojní velkovýroby přispívá k získávání schopností příslušníků dělnické třídy organizovat se, podrobovat se revoluční kázni a řešit třídní rozpory aktivními činy. V závěru úvodní části první kapitoly jsou kriticky hodnoceny snahy, jimiž mají být dělníci v kapitalistické výrobě získávání pro spolupráci a pro „aktivní vztah“ k podniku. Jedná se o snahy, které mají zmírnit zůstávající se třídní konflikty. Nemohou však změnit tu základní skutečnost, že v podmínkách kapitalismu jsou vztahy v pracovních skupinách v zásadě determinovány kapitalistickými výrobními vztahy, to, že v těchto vztazích se odráží v první řadě třídní antagonistické postavení jednotlivců a tříd ve výrobním procesu.

Druhá subkapitola této části práce je věnována *vymezení podstatných rysů socialistického pracovního kolektivu*, objasnění obsahu a charakteru pojmů pracovní kolektiv a socialistický pracovní kolektiv a stanovení kritérií jeho socialistické kvality. Pokud jde o pojetí pracovního kolektivu, vztahuje se toto označení na určitý typ sociálních skupin, které se vyznačují určitou kvalitou a existují v určitých sociálně politických podmínkách. Na s. 42 se uvádí, že: „Kolektiv je sociální skupina vyznačující se určitou vyšší kvalitou svého uspořádání, fungování a vývoje. Za nejdůležitější rys kolektivu je možno pokládat existenci jednoty cílů činnosti kolektivu s celospolečenskými zájmy.“ Socialistický pracovní kolektiv je třeba chápat jako součást sociálně politického systému socialistické společnosti, který určuje uspořádání skupin a kolektivů, směr jejich činnosti i sociálně politickou kvalitu. Tyto kolektivy se vyznačují specifickou kvalitou společenských vztahů, jež je předpokladem rozvoje celku, kolektivu i jednotlivců. V další části této kapitoly jsou pak vymezena základní kritéria pro posuzování a hodnocení socialistických kvalit pracovního kolektivu, mezi něž patří vysoká úroveň společenské efektivnosti jejich činnosti, programovost, perspektivnost a systematickosti této činnosti, vysoká úroveň činnosti řídících pracovníků a stranických a společenských orgánů v pracovním kolektivu a cílevědomost a ideová

(1) Autorský kolektiv tvořili: RSDr. Zdeněk Cecava, CSc., doc. ing. František Zich, CSc., doc. ing. Antonín Kopecký, CSc., PhDr. Alexandr Fazík, CSc., RSDr. Juraj Himál, CSc., člen kor. ČSAV Jaroslav Kohout, DrSc., PhDr. Karel Herman, PhDr. Ludmila Nestěrová, CSc., RSDr. Jaroslav Ražnok.

jednota členů, hodnoty a normy chování odpovídající vlastnostem socialistického člověka. Z tohoto vymezení vyplývá, jak je také zdůrazněno v závěru kapitoly, že vedle morálně etických kvalit je třeba brát v úvahu a hodnotit i objektivní determinanty kolektivismu.

Ve třetí subkapitole této části práce je charakterizováno *místo pracovního kolektivu v sociálně politickém systému společnosti*. Východiskem pro tuto charakteristiku je konstatování, že společenská dělba práce má vedle své stránky organizačně technické a sociálně ekonomické i svou stránku sociálně politickou, která se v podmínkách pracovních kolektivů projevuje v míře zapojení jejich příslušníků do realizace a tvorby politiky, do politického řízení a vedení společnosti. Pracovní kolektivy jsou tedy i součástí sociálně politického podsystemu společnosti a mění se v jeho aktivní subjekty. Procesy těchto změn v sobě zahrnují rozvoj široké palety společenských aktivit, mezi něž patří jako základní: pracovní aktivita, dále pak účast na společenském řízení (která v sobě zahrnuje účast na řízení výroby a účast na řízení v jednotlivých složkách politického systému společnosti), a konečně politická aktivita, jejíž rozsah, kvalita a efektivnost jsou nejdůležitějšími faktory přeměny pracovních kolektivů v aktivní subjekty sociálně politického systému, tj. v socialistické pracovní kolektivy.

Za institucionalizovaný článek politického systému je třeba považovat pracovní kolektivy samostatných výrobních, výzkumných a dalších jednotek majících svou právní subjektivitu. Vývoj a formování kolektivů k politické subjektivitě probíhá tak, že jednak dílčí pracovní kolektivy dosahují kvalit socialistických pracovních kolektivů (jednou z forem této přeměny v československých podmínkách je hnutí brigád socialistické práce), jednak tím, že pracovní kolektivy se rozvíjejí v celé své celostnosti uvnitř i navenek, a to zejména prohlubováním spolupráce s národními výbory a dalšími územními orgány a organizacemi.

Druhá kapitola práce je zaměřena na *problematici procesů formování socialistických pracovních kolektivů*. V její úvodní části je rozebrán *proces přerůstání pracovní skupiny v socialistický pracovní kolektiv*. V jádru tohoto procesu stojí vznik a vývoj kolektivismu, který představuje vedle mravní kvality osobnosti i kvalitativně nový typ vztahů mezi lidmi. Základní podmínky pro jeho vznik a rozvoj vytváří socialismus vznikem společenského vlastnictví výrobních prostředků, vytvořením a prohlubováním socialistického politického systému a rozvíjením ideologické platformy kolektivismu, kterou je marxismus-leninismus. Kolektivismus jako nejvlastnější rys dělnické třídy obsahuje vedle komunistického přesvědčení i tomu odpovídající návyky jednání a nevzniká automaticky, jeho utváření je třeba vědomě formovat a řídit. Proces přerůstání pracovní skupiny v pracovní kolektiv je procesem, v němž se formují základní charakteristické rysy pracovního kolektivu a ve své jednotě se rozvíjejí jeho základní funkce — funkce výrobně ekonomická, politická a výchovná. Rozvoj pracovního kolektivu má tři základní etapy, charakterizované na s. 85–88 recenzované práce — etapu prvotní syntézy, diferenciaci a syntézy. Mezi základní kritéria hodnocení průběhu uvedených fází patří míra jednoty myšlení a jednání a úroveň účasti kolektivu při realizaci jeho cílů. V dalších částech této subkapitoly je věnována pozornost zákonitostem rozvoje pracovních kolektivů (jsou rozděleny do dvou skupin, a to na zákonitosti odrážející spojitosti mezi kolektivem a socialistickou společností, a zákonitosti odrážející souvislosti a vazby uvnitř kolektivu) a vlivu, který má na jejich formování struktura pracovního kolektivu, oficiální a neoficiální vztahy uvnitř kolektivu a míra jejich stmelivosti a soudržnosti.

V další subkapitole je charakterizována *úloha společenských organizací při formování socialistických pracovních kolektivů*. Činnost orgánů a organizací KSČ v pracovních kolektivech spočívá v těsném spojení s pracovními kolektivy, ve znalosti potřeb, zájmů i postojů pracujících a hledání cest a prostředků k jejich uspokojování. Je zaměřena na pomoc při plnění základních úkolů pracovních kolektivů a zvyšování pracovní a společenské aktivity lidí. Úloha orgánů ROH se soustřeďuje nejen na zajišťování účasti pracujících na řízení, ale i na plnění řady úkolů v oblasti péče o pracující, uspokojování jejich potřeb a zájmů, ochrany jejich práv a rozvíjení pracovní iniciativy. Na formování pracovních kolektivů se svou činností podílejí i organizace SSM, a to zejména rozvíjením výchovné práce v pracovních kolektivech, organizováním specifických forem pracovní iniciativy a péči o zvyšování odborné a kvalifikační úrovně mladých lidí. Na všechny stránky života pracovních kolektivů působí socialistické soutěžení, které je jednotou svých dvou základních stránek — soutěživosti a vzájemné pomoci. Plní tři základní funkce — ekonomickou, sociálně politickou a výchovnou — z tohoto důvodu je třeba při posuzování efektivnosti soutěžení brát v úvahu nejen efekty ekonomické povahy, ale i efekty sociální a výchov-

né. V závěru této subkapitoly se uvádějí některé nedostatky, které v negativním směru působí na průběh i výsledky socialistické soutěže a naznačují se cesty a možnosti jejich odstraňování.

Závěrečná část druhé kapitoly je věnována problematice *řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech*. Jejím východiskem je teze, že pracovní kolektivy je třeba vytvářet, rozvíjet a upevňovat a tento úkol je nedílnou součástí práce socialistického vedoucího pracovníka. Dále se zde rozvádí a konkrétně dokumentuje to, jaký význam a závažnost má v současných podmínkách cílevědomý a plánovitý přístup k řízení takových sociálních procesů, jako je účast pracujících na řízení, zlepšování pracovního prostředí, fluktuace, tvorba sociálního klimatu a tvorba soudružských vztahů v pracovních kolektivech. V zájmu účinného působení na sociální procesy probíhající v pracovních kolektivech je žádoucí, aby si vedoucí pracovníci osvojili a ve své každodenní práci aplikovali leninský styl řídicí práce, jehož nedílnou součástí jsou především náročná pozornost vůči lidem a optimální řešení dialektického vztahu pracovní kázně a pracovní iniciativy. Toto působení předpokládá i aktivní osvojování společenskovedních poznatků, tj. získávání a doplňování kvalifikace pro řídicí práci v oblasti sociálního řízení. Převažující technické vzdělání našich vedoucích hospodářských pracovníků je z hlediska plnění náročných a svou povahou komplexních úkolů v řídicích funkcích příliš úzké.

Třetí kapitola práce má na rozdíl od obou předchozích výraznější empirické zaměření. Týká se *některých výzkumů pracovních kolektivů a jejich výsledků*. Její první subkapitola je nazvána *Výzkumy pracovních kolektivů a jejich výsledky*. Jedná se o výsledky výzkumů realizovaných v koncernovém podniku Škoda, které byly zaměřeny na problematiku mezilidských vztahů v pracovních kolektivech. Vedle zajímavých výsledků získaných na základě použití sociometrické metody jsou v této partii analyzovány výsledky výzkumů týkající se problematiky pracovních kolektivů v celém podniku, a to konkrétně spokojenosti s pracovním kolektivem, hierarchie faktorů, které tuto spokojenost podmiňují, vztahů převažujících v pracovních kolektivech, faktorů, které tyto vztahy ovlivňují a specifických rozdílů v jejich kvalitě a působení u některých sociálně demografických a profesně kvalifikačních skupin pracovníků. Na základě zobecnění výsledků jsou pak formulovány některé zásady pro tvorbu pracovních kolektivů — jde o zásadu spojování dvou základních hledisek při formování pracovních kolektivů (hlediska stmelenosti a hlediska zaměření činnosti kolektivu), spojení výchovného působení zvenčí s výchovným působením vnitřním, péče o komplexní rozvoj všech faktorů působících na rozvoj kolektivu a zásadu diferenciovaného přístupu k výchově jeho členů. V závěru této subkapitoly jsou vymezeny základní směry využívání výsledků realizovaných výzkumů, které vytvářejí nezbytný poznatkový základ jak pro sestavování plánů sociálního rozvoje, zkvalitňování řízení rozvoje konkrétních kolektivů a řešení problémů a negativních jevů, které se v nich vyskytují, tak pro pedagogické formy odborné přípravy vedoucích pracovníků a řízení procesů tvorby pracovních kolektivů v nových provozech.

Druhá dílčí kapitola této části je věnována problematice *zvláštností řídicích kolektivů a jejich činnosti*. Řídicí kolektiv je na s. 159 definován jako „...souhrn nejvyšších odborných (státních) pracovníků odpovědných za výkon určitých druhů státních a funkčních činností a útvarů v čele s liniovým vedoucím (ředitelem)“. Patří sem však i představitel širšího subjektu řízení, tj. zástupci stranické organizace a společenských organizací. Základním úkolem těchto kolektivů je organizovat práci kolektivů daných organizací tak, aby plnily své společenské poslání, dosahovaly požadované efektivnosti jak ekonomické, tak i sociálně politické, ideologické a kulturní. Podmínkou jejich efektivní činnosti je preferování cílů organizace jako celku, a to zejména cílů celospolečenských, tj. jejich nadřazování nad cíle a zájmy útvarové. Řídicí kolektivy mohou plnit své cíle a úkoly jen za předpokladu existence příslušné míry stmelenosti, integrace, vztahů vzájemné pomoci a koordinace, jejichž formování je základním úkolem liniových řídicích pracovníků, kteří stojí v čele řídicích kolektivů. V této subkapitole se dále na základě výsledků konkrétních výzkumů prokazuje složitost procesů utváření stmelených a integrovaných řídicích kolektivů. V průběhu těchto procesů je třeba překonávat řadu bariér daných rozdílným způsobem percepce a myšlení jednotlivých členů řídicích kolektivů, který je dán již samotnou jejich profesní a funkční výchovou a činností, rozdíly v názorech na závažnost a význam jednotlivých řídicích činností, rozdíly ve vzdělání a rychlosti pracovního postupu atp.

Poslední část této kapitoly i celé knihy se týká problematiky *vlivu pracovních kolektivů na formování socialistického vědomí pracujících*. Formování tohoto vědomí je složitý proces — utváří se v činnosti lidí (zejména jejich aktivity mají vliv na formování názorů a postojů) a je odrazem materiálních podmínek života společnosti.

Jeho stav je těsně spojen s ekonomickým rozvojem a hospodářskou politikou strany. V této subkapitole jsou uvedeny některé konkrétní výsledky rozsáhlého výzkumu kolektivů brigád socialistické práce, které představují rozvinutou formu pracovních kolektivů. Tyto výsledky dokumentují vyšší úroveň uvědomělosti členů brigád a tím i jejich větší výchovný vliv, který se projevuje ve srovnání s ostatními kolektivy především v obsahovém zaměření a rozsahu realizovaných forem pracovní iniciativy a v účasti na řízení, zejména v aktivitě na výrobních poradách. Základní formou výchovného působení, která se ukazuje jako účinná, je ukládání konkrétních úkolů jednotlivým členům. V činnosti brigád se projevuje i řada problémů: podle výsledků realizovaných výzkumů se jedná o zaměření závazků v soutěžích, které se někdy týkají běžných a samozřejmých pracovních povinností, nevytřizování námětů a připomínek z výrobních porad a nekomplexnost v hodnocení činnosti a výsledků brigád, v němž se nedostatečně oceňuje to, co bylo vykonáno mimo rámec předem stanovených kritérií.

Ve vydané knižní monografii se autorský kolektiv v podstatě terminologicky sjednotil na užívaných pojmech pracovní skupina, pracovní kolektiv a socialistický pracovní kolektiv i na základní typologii pracovních kolektivů (pojmy primární a sekundární pracovní kolektiv). Jednoznačně je v ní akcentován dominantní vliv makrospolečenských podmínek a zákonitostí na utváření pracovních skupin a kolektivů i nutnost cílevědomého řízení tohoto procesu ze strany subjektů společenského řízení, které zajišťují řízení ekonomické sféry společenského života. Proces přerůstání pracovních kolektivů v socialistické je správně a zdůvodněně chápán jako složitý a dlouhodobý, v krizi se na celé řadě míst otevřeně a kriticky uvádějí bariéry a nedostatky, které zatím v řadě případů brání jeho výraznější dynamice.

Positivně je třeba dále hodnotit i to, že se v práci dochází k formulaci metodologických zásad, které by měly být respektovány při empirických výzkumech pracovních kolektivů. Jedná se například o nutnost zkoumání jednotlivých pracovních kolektivů v širších souvislostech a podmínkách určujících jejich fungování a dynamiku, o potřebu zjišťování těch podmínek, za nichž kolektivy dosahují všestranně efektivních výsledků, o sledování nejen subjektivních, ale i objektivních determinant a projevů kolektivismu, které jsou určující pro posuzování stupně rozvoje pracovních kolektivů atp. Závažná a věcně správná je i zásada, podle níž je třeba zaměřovat empirické výzkumy zejména na rozhodující kolektivy, kolektivy problémové a kolektivy významné se podílející na zavádění nových výrobních programů.

Monografie samozřejmě nemohla (a také její autoři si takový cíl nekladli) do důsledků a vyčerpávajícím způsobem odpovědět na veškeré otázky a otevřené problémy týkající se problematiky formování a dynamiky pracovních kolektivů. To bude vyžadovat dlouhodobou pozornost a cílevědomou práci nejen pracovníků teoretické fronty, ale i pracovníků decizních orgánů a hospodářské praxe. Shrnutím a logickým uspořádáním doposud získaných poznatků vytváří však pro tuto práci solidní základy a předpoklady a již z tohoto důvodu je třeba její studium doporučit pracovníkům vědeckovýzkumných ústavů, vysokých škol, řídicím pracovníkům i funkcionářům společenských organizací, kteří se v té či oné podobě se společensky aktuální problematikou formování pracovních kolektivů v rámci své každodenní činnosti či působnosti setkávají.

Miloslav Tomšík

A. K. Uledov a kol.: Verejná mienka a propaganda

Bratislava, Pravda 1984, 264 s.

Otázky verejnej mienky sa dostávali s väčšou alebo menšou intenzitou do centra pozornosti žurnalistov, teoretikov, ale i politikov fakticky od vzniku robotníckeho hnutia.

V buržoaznych koncepciách spoločenskej vedy sa začala venovať zvýšená pozornosť tejto problematike po druhej svetovej vojne, keď knižný trh na Západe doslova zaplavili desiatky titulov z pera historikov, psychológov, sociológov a novinárov.

V socialistických krajinách téma verejná mienka a propaganda upútala sústavnejší záujem v šesťdesiatich rokoch. Za relatívne krátku dobu sa sformovali základy marxistickej teórie vzťahu verejnej mienky a propagandy.

Jedným z príspevkov k tejto koncepcii je aj recenzovaná publikácia autorského kolektívu pod vedením známeho sovietskeho sociológa A. K. Uledova, ktorá sa dostala do rúk čitateľom v Sovietskom zväze v r. 1980. Medzi jednotlivými prispievateľmi sú medzi našou i medzinárodnou sociologickou verejnosťou známi odborníci na verej-

nú mienku ako napr. T. M. Džafarli, V. S. Korobejnikov, J. A. Zamoškin, ale i zástupcovia bulharských a maďarských vedcov.

Publikácia je dôkazom rozmachu, ktorého v súčasných podmienkach budovania socialistickej spoločnosti dosiahlo rozpracovanie verejnej mienky, svedectvom širokého a efektívneho využitia verejnej mienky v prospech životnej praxe, vedeckého riadenia sociálnych procesov. Príspevky autorského kolektívu odrážajú stav, ktorý dosiahla marxistická spoločenská veda pri formulácii vzájomného vzťahu verejnej mienky a propagandy so všetkými pozitívami i doposiaľ nedoriešenými diskusnými otázkami.

Autori v celej práci zdôrazňujú vzájomné pôsobenie verejnej mienky a propagandy, oba javy analyzujú v teoretickej rovine i na základe mnohých aktuálnych empirických zistení. Významné, prvýkrát v tejto podobe formulované, sú najmä praktické poznatky obojstranného vplyvu verejnej mienky a propagandy v sovietskych, bulharských a maďarských podmienkach. Zároveň je potrebné pripomenúť, že v hodnotenom materiáli chýba napr. jednotný obsahový prístup pri vymedzení verejnej mienky, teda jedného z kľúčových pojmov. V texte sa stretávame s tromi rôznymi charakteristikami tohto javu. Uvedené konštatovanie však ani v najmenšom neznižuje prínos publikácie pre ďalší rozvoj marxistickej teórie verejnej mienky a je výrazom pokračujúceho poznávania problematiky.

Práca vznikla na základe zobecnenia výsledkov teoretického bádania v oblasti spoločenského vedomia, sledovania efektívnosti prostriedkov masovej informácie a propagandy a prieskumov verejnej mienky orientovaných na účinnosť ideologickej práce. Obsahovo sa *člení do šiestich kapitol* s rozdielnou koncepciou i štruktúrou.

Pre prvé tri kapitoly, ktoré sú teoreticky orientované, je typické, že pri rozpracovaní otázok verejnej mienky, sú bohato využité dostupné poznatky napr. sociálnej psychológie. Samotná interpretácia vzájomného vzťahu verejnej mienky a propagandy však naznačuje, že na jednej strane autori preceňujú výsledky tejto vednej disciplíny, na druhej strane nedoceňujú mnohé existujúce fakty práve z tohto oboru.

Úvod recenzovanej publikácie charakterizuje verejnú mienku ako špecifický jav duchovného života spoločnosti. Spolu s prvou kapitolou nesie myšlienkový rukopis A. K. Uledova, ktorý ako prvý v r. 1963 predstúpil pred odbornú verejnosť s marxistickou teóriou verejnej mienky. Čitateľ, ktorý má možnosť porovnať koncepciu Uledova s pred dvadsiatich rokov a dnes, zisťuje jednak vývoj jeho názorov, jednak mnohé zhodné momenty.

V konkrétnom chápaní mechanizmu sociálnych vzťahov Uledov dospieva k záveru, že verejná mienka je krajne protirečivá a jej protirečivosť sa prejavuje tým, že na jednej strane vystupuje ako duchovný vzťah, na druhej strane ako duchovnopraktický vzťah, prejav sociálnej vôle (s. 24). Domnievam sa, že upozornenie na protirečivosť je základom diferenciácie verejnej mienky ako štruktúry názorov a verejnej mienky s jej praktickým dopadom a funkciami, teda akéhosi nadstavbového momentu. Uvedené rozdelenie je pozoruhodné a podnetné.

Sovietsky autor prichádza tiež s návrhom použiť pre označenie celého súhrnu názorov pojem spoločenská mienka. V tejto formulácii jeho stanovisko korešponduje s ďalšími podobnými prístupmi uvedenými v literatúre.

Keď však spojuje verejnú mienku iba s názorom väčšiny, dostáva sa do kontrapozície napr. so sovietskym sociológom Grušinom, ktorý už v r. 1967 upozornil na nesprávnosť názoru Uledova. Uledov totiž prisudzuje verejnej mienke takú kvalitatívnu osobitosť, akou je monizmus a zároveň dodáva, že množstvo rozličných názorov, hodnotiacich súdov ešte necharakterizuje verejnú mienku.

Nazdávam sa, že uvažovať o verejnej mienke ako o jave vyznačujúcom sa monizmom je prinajmenšom zjednodušujúce. Teoretické rozborly i praktické výsledky výskumov naznačujú, že štruktúra verejnej mienky je mnohorozmerná a plastická.

Diskusnou je i ďalšia myšlienka, v ktorej autor kladie rovnítko medzi verejnú mienku a spoločenské nálady či iné spoločensko-psychologické formy. Akoby pustil zo zreteľa, že verejná mienka sa obohacuje i o vedecké poznatky a ideologické postulaty, ktoré sa stávajú jej súčasťou.

Zásadný význam pre ďalší rozvoj výskumu verejnej mienky má téza, že riadenie procesu formovania verejnej mienky je podsystémom riadenia ideologickej činnosti zameraného na výchovu nového človeka (s. 35).

Z hľadiska ďalšieho rozšírenia analytických pohľadov na verejnú mienku je významné vymedzenie subjektu mienky a organizátora mienky v sociálnych procesoch.

Značná časť štúdie je venovaná vzájomnému pôsobeniu verejnej mienky a propagandy z teoretického i praktického hľadiska. Propagande sa vo vzťahu k verejnej mienke prikladajú také funkcie ako:

- a. upevňovať a prehľbovať vytvorenú mienku,
- b. organizovať a stimulovať názory nastoňovaním dôležitých otázok,
- c. meniť neadekvátne vytvorenú mienku.

Považujeme za správne košťatovanie, že hlavnou funkciou komunistickej propagandy vo vzťahu k formovaniu verejnej mienky je zvyšovanie úrovne vzdelanosti a uvedomelosti, zvyšovanie kompetentnosti subjektu verejnej mienky.

V tejto súvislosti sa objavuje formulácia o vyspelosti verejnej mienky. Domnievam sa, že včasná, obsiahla a dostatočná informovanosť je len jednou z podmienok vyspelosti verejnej mienky a že sú tu aj ďalšie okolnosti, ako napr. pochopenie podstatných sociálnych problémov, preferencia spoločných záujmov, o ktorých sa v uvedenom kontexte neuvažuje.

Myšlienka, že verejná mienka je takmer jediným ukazovateľom, ktorý umožňuje včas a objektívne hodnotiť priebeh dlhodobého propagandistického pôsobenia, aj to aké premeny sa uskutočňujú v spoločenskom vedomí pod vplyvom propagandistických kanálov, zdá sa, zjednodušuje problematiku, ignoruje dopad objektívnych spoločenských procesov na myslenie a správanie ľudí a preceňuje možnosti samotnej propagandy (s. 67).

Zaujímavo je koncipovaná kapitola venovaná sociálnopsychologickým problémom formovania a fungovania verejnej mienky. Stotožnenie záujmov, proces komunikácie a unifikovanie vzťahov, sú podľa autorov tri rozhodujúce podmienky efektívneho pôsobenia verejnej mienky na vedomie a správanie ľudí a súčasne tvoria základ sociálnopsychologických mechanizmov tohto pôsobenia. Popri obecných charakteristikách uvedených momentov sa venuje podrobná pozornosť fungovaniu jednotlivých mechanizmov vo vzťahoch ľudí, ktoré sa dotýkajú verejnej mienky. A tak nie náhodou je pripomenutý význam presvedčenia, sugescie, napodobňovania, vplyvu autority na vznikajúcu mienku a názory.

V práci je oprávnená pozornosť sústredená na stereotypizáciu v procese pôsobenia propagandy a fungovania verejnej mienky. Autori uvažujú o všeobecnopsychologických a sociálnopsychologických stereotypoch. Rozdiely oboch stereotypov spájajú so skutočnosťou, že vo všeobecnopsychologickom stereotypy dominuje všeobecné poznanie a tento typ stereotypu je sprostredkujúcim článkom v komunikácii všetkých druhov, kým sociálnopsychologický stereotyp podáva skúsenosti len určitej skupiny (s. 100). V tomto kontexte však menej presvedčivo vyznieva myšlienka, že verejná mienka je názor, ktorý neznaša rôzne výklady a varianty a preto má tendenciu nivelizovať podrobnosti. Domnievam sa tiež, že považovať verejnú mienku pri bohatosti jej prejavov za myšlienkový stereotyp, znamená podliehať určitému redukcionizmu.

Bezprostredný vzťah k problematike má poznatok, že propagandistický materiál si masu všimajú vtedy, keď je v zhode s očakávaniami čitateľa, poslucháča, diváka. Zároveň platí, že nezhoda informácie s hodnotovou orientáciou môže zmať aj tú najspôľahlivejšiu a najpodložnejšiu propagandu. Všeobecne vyjadrené očakávania a dispozície sú faktory, ktoré určujú vzťah auditória k sociálnej informácii. Konkretizácia tohto faktu umožňuje podľa autorov pochopiť úzku a bezprostrednú väzbu medzi postojom a stereotypom. V ich podrobné rozvedenie interpretácii postoj a stereotyp sú javy rovnakého druhu avšak stereotyp má širší kontext. Postoj zachytáva a vyjadruje jednotlivé a stereotyp všeobecné. Postoj je teda reakcia na ojedinelý informačný akt o jednej zo stránok prejavu, udalosti a stereotyp všeobecná predstava. V celej časti o problematike postojov však chýba čo i najmenšia zmienka o ich vnútornej štruktúre a väzbe na správanie sa, tak ako je táto problematika bežne interpretovaná v sociálnej psychológii.

V súlade s hlavnou témou práce sa dostáva prirodzene do popredia aj vplyv prostriedkov masovej informácie a propagandy, osobnej propagandy a politickej agitácie na verejnú mienku. Vo všetkých spomenutých procesoch je rozhodujúci priebeh informačných tokov a informácia zákonite tvorí stavebný materiál, z ktorého sa vytvára štruktúra názorov. Autori dokumentujú, že len v prípade, ak sa využijú špecifické možnosti jednotlivých prostriedkov formovania verejnej mienky a tieto prostriedky sa koordinovane doplnia, je možné počítať s ich efektívnym vplyvom.

Mnohé skúsenosti tiež signalizujú, že verejná mienka nie je schopná efektívne fungovať bez prísunu aktuálneho, konkrétneho empirického materiálu, ktorý je potrebný pre zachovanie a „obnovovanie“ sociálnych orientácií a vyvoláva tok určitej informácie (s. 148.) Je možné plne súhlasiť s názorom, že ideovovýchočná práca v určitom zmysle nie je nič iné, ako formovanie verejnej mienky, informačné zabezpečenie jej fungovania a pôsobenia na ľudí.

Na rozdiel od iných častí práce, je v tejto časti komplexne postihnutá príčina zmien vo verejnej mienke. Správne sa poukazuje na skutočnosť, že zmeny sa usku-

točujú vždy pod vplyvom životných podmienok a náležitej informovanosti o otázke, ktorá je objektom verejnej mienky.

V najrozsiahlejšej piatej kapitole publikácie sú analyzované poznatky z výskumu verejnej mienky a ich využitia v ideologickej práci strany. Autori vychádzajú zo skúsenosti, že prieskumy názorov sú nevyhnutnou podmienkou zdokonaľovania propagandy a zoznamujú čitateľa s rôznymi možnosťami v tejto oblasti. Ťažisko kapitoly je právom položené na využitie výskumov v súvislosti s efektívnym pôsobením tlače. Podrobne sú rozobrané výsledky prieskumu Pravda 1977.

Zaujímavá je ilustrácia poznatkov z experimentu realizovaného s okresnými novínami, ktoré v priebehu troch rokov prispôbovali svoj obsah čitateľskému záujmu. Vo všetkých prípadoch sa ukázal spoločný moment, jednou z dôležitých podmienok účinnosti prostriedkov masovej informácie a propagandy je maximálne zblíženie informačných tokov, ktoré prístupujú k človeku cez kanály „nepriamych“ či „priamych“ skúseností.

Pre československú odbornú verejnosť sú cenné poznatky z práce Rady pre výskum verejnej mienky pri ÚV KS Gruzínska. Rada, ktorá zahájila svoju činnosť v r. 1975, postupne rozširovala pole svojho záujmu tak, že dnes plánuje a efektívne riadi zisťovanie názorov rozličných sociálnych skupín na aktuálne otázky a pomáha cieľavedome vplývať na prebiehajúce sociálne procesy. Rada, ktorá sa skladá z popredných vedcov, straníckych, štátnych funkcionárov i predstaviteľov spoločenských organizácií pomáha zodpovedným orgánom ústavov skúmajúcich verejnú mienku aj pri rozpracovaní praktických odporúčaní.

Inou podnetnou časťou kapitoly sú zoberené skúsenosti zo sociologického prieskumu v období celonárodnej diskusie k projektu Ústavy ZSSR, ktorého sa zúčastnilo 17 tisíc pracujúcich v 45 výrobných kolektívov.

Metódami individuálnych, skupinových rozhovorov, besied, pozorovaní bol zaznamenaný proces formovania a fungovania verejnej mienky k tejto téme. Prieskum bol orientovaný na zistenie priebehu a intenzity diskusií i okruhu diskutujúcich. Sovietski sociológovia tak získali jedinečné skúsenosti z procesov súvisiacich s dynamikou verejnej mienky.

Kapitola je organicky doplnená zobereniami z aplikácie sociologických výskumov v podmienkach Maďarskej socialistickej robotníckej strany.

V maďarských podmienkach sa orientuje pozornosť predovšetkým na zisťovanie reakcií obyvateľstva v súvislosti s činnosťou oznamovacích prostriedkov. Potvrdilo sa, že občania nerozlišujú poznatky získané prostredníctvom osobnej agitácie alebo prostriedkov masovej informácie a propagandy. Maďarské skúsenosti tiež ukazujú, že ľudia je potrebné pripraviť na prijatie určitých faktov v optimálnej podobe, pretože nadmerné vysvetľovanie nemusí vždy znamenať pozitívny účinok (s. 231).

V inej polohe sa objavuje myšlienka, že pre adekvátnu verejnú mienku nevystačí samotné ideologické pôsobenie ak nie je posilňované praktickými skúsenosťami reálneho stavu vecí.

Záver publikácie v koncentrovanej podobe informuje o jednotlivých fázach v rozvoji buržoáznej propagandy v spojení s analýzou verejnej mienky. Autor etapizuje koncepcie podľa politických prístupov i podľa vzťahu k širokým vrstvám obyvateľstva. Na rozdiel od marxistického charakteru propagandy dokumentuje manipulatívny prístup buržoáznej propagandy voči verejnosti. Poznanie nemarxistických koncepcií tvorí dôležitú súčasť ďalšieho zdokonaľovania nášho propagandistického úsilia, preto táto kapitola svojou orientáciou predstavuje organické doplnenie témy.

Štúdium recenzovanej publikácie bude oprávnené v strednej pozornosti širokej odbornej verejnosti, pretože poskytuje sociológom, žurnalistom, lektorom, propagandistom mnohé cenné skúsenosti a podnetné myšlienky o vzťahu propagandy a verejnej mienky. V doterajšej knižnej produkcii je serióznym doplnením aktuálnych problémov vysvetľovania, ale i formovania verejnej mienky, dáva námety k ďalšiemu bádaniu, a tak predstavuje významný edičný čin nakladateľstva Pravda.

Ján Mišorič

V. A. Medveděv: Rozvinutý socialismus, otázky formování společenského vědomí
Praha, Svoboda — Pravda 1983, 288 s.

V edici *Socialismus: zkušenosti, problémy, perspektivy* byla vydána kniha sovětského autora V. A. Medveděva (kniha vyšla v Moskvě v roce 1980). Našemu čtenáři se tak dostává do rukou zajímavá a závažná práce zabývající se aktuální problematikou rozvoje socialistické společnosti ve fázi výstavby rozvinutého socialismu a s tím spojenými otázkami formování a upevňování společenského vědomí členů socialistické společnosti.

Problematika formování společenského vědomí je velmi živá a aktuální; dokladem toho je i velký počet prací věnovaných tomuto tématu. Vývoj socialistické společnosti v etapě rozvinutého socialismu vede k tomu, že je třeba se nejednou vracet k otázkám a problémům, jež již byly řešeny a nyní se objevují v nové podobě. To je ostatně zdůrazňováno i v řadě stranických dokumentů. Analýza a teoretický rozbor otázek formování společenského vědomí jsou nezbytným předpokladem dalšího společenského rozvoje. Pro diskusi i pojetí problematiky formování společenského vědomí je charakteristický poměrně rychlý rozvoj. Sama společenská skutečnost i její reflexe na teoretické úrovni doznaly v poslední době značného posunu.

Formování společenského vědomí a jeho aktivní vliv na všechny další sféry společenského života zaujímá důležité místo v mnohostranném procesu fungování a rozvíjení socialistické společnosti a její postupné přeměny ve společnost komunistickou. Práce V. A. Medveděva si všímá některých aktuálních otázek tohoto procesu, zabývá se utvářením společenského vědomí a problematikou ideově výchovné práce v současných podmínkách. Výchozím bodem zkoumání je koncepce rozvinutého socialismu; na jejím základě je v knize analyzován proces zvyšování úlohy duchovně ideologického faktoru v životě socialistické společnosti a zkoumány některé základní problémy zdokonalování obsahu politickovýchovné práce, jejích vědeckých základů a organizace. V práci je uplatněna metoda systémové analýzy a jsou využity výsledky celé řady konkrétních sociologických výzkumů a šetření provedených v jednotlivých svazových republikách, městech a oblastech.

Společenské vědomí je svého druhu zobecněním společenského dějinného procesu, proto je k jeho poznání a adekvátnímu uchopení nutno nalézt základní vazby a vztahy, v nichž je zakotvena možnost kvalitativních změn a posunů, v nichž dochází ke střetu jednotlivých stránek společenského vývoje a v nichž je určeno základní směřování dalšího společenského vývoje. Dialektický vztah společenského vědomí a společenské reality reflektovaný v systému činnosti, vztahů, potřeb, zájmů, hodnot a norem vychází z ekonomických podmínek a společenských vztahů. Materiální a životní podmínky, stejně jako úroveň společenských vztahů, nacházejí svůj odraz v charakteru a stavu společenského vědomí. Společenské vědomí je charakterizováno určitým stupněm diferenciací a progresivitou v závislosti na sociálně třídni struktuře a ostatních sociálních charakteristikách.

Obsah společenského vědomí i jeho stav se utvářejí v závislosti na řešení rozporů společenské skutečnosti, míra bezprostřednosti (zprostředkovanosti) se projevuje v jednotlivých úrovních a sférách společenského vědomí různým způsobem. Společenské vědomí je přitom konkretizací společenských vztahů, neustále probíhajícím procesem. Jeho formování a rozvoj jsou podmíněny procesem reprodukce, přičemž společenské vědomí samo tento proces zprostředkovává. Současně je charakterizováno i relativní samostatností, projevující se v mnoha rovinách. Daná etapa výstavby rozvinuté socialistické společnosti přináší s sebou změny mnoha druhů, směřování k intenzivnímu typu vývoje společnosti zakládá nové cíle a úkoly, přičemž tyto změny jsou provázány změnami v oblasti zájmů, potřeb, hodnot, norem i motivací. Společenské vědomí je komplexním jevem zahrnujícím širokou oblast a spektrum konkrétních momentů životního procesu, je reflexí společenské reality, má konkrétní tvůrčí charakter, je současně podmínkou i výsledkem lidské aktivity. Odráží se v něm praktická činnost člověka, přitom jeho tvůrčí obsah se promítá do následných fází procesu vývoje společnosti — do společenské praxe. Tento tvůrčí obsah společenského vědomí je přítomen jako podmínka, součást i jako výsledek procesu celospolečenské reprodukce.

Při analýze problematiky vztahů výstavby rozvinuté socialistické společnosti a společenského vědomí autor respektuje všechna hlediska. Kniha je členěna do šesti kapitol, v nichž V. A. Medveděv postupuje od teoretického konceptu rozvinutého socialismu, přes konkretizaci formování světového názoru a společenského vědomí k aktuálním otázkám řízení ideologického procesu a ideově výchovné práce.

V první kapitole, nazvané *Marxisticko-leninská koncepce rozvinutého socialismu*, polemizuje s pravicovým i levicovým revizionismem i s názory některých autorů (mimo jiné i sovětských), kteří považují socialismus za celou společensko-ekonomickou formaci (s. 17). V. A. Medveděv k tomu podotýká, že se jedná o zjednodušené představy o přechodu ke komunismu při absolutizaci kvalitativních zvláštností. Socialismus je poměrně dlouhou, kvantitativně i kvalitativně vyhraněnou vývojovou fází nové společnosti, která bezprostředně řeší úkoly komunistické výstavby (s. 17). Přitom je podstatné, že jednotlivé stránky rozvinuté socialistické společnosti nemusejí vyžrávat zcela současně. Jedná se tedy o kvalitativně novou etapu ve vývoji socialismu,

jehož politickým výrazem je přeměna diktatury proletariátu ve všelidový socialistický stát.

Rozvinutý socialismus je živým, vyvíjejícím se organismem, jeho specifičnost spočívá v tom, že obsahuje prvky společenských vztahů navzájem se odlišující svou genealogií a historickým rámcem své existence. V první řadě tu existují obecně komunistické základy nové společnosti, vyjadřující nejhlubší podstatu rozvinutého socialismu, — společenské vlastnictví a vztahy spolupráce a vzájemné pomoci, podřízení vývoje společnosti uspokojování potřeb lidí, uvědomělé řízení základních společenských procesů a široká účast pracujících na tomto řízení (s. 35). Nedílnou součástí rozvinutého socialismu jsou ty prvky společenských vztahů, jež vznikají za socialismu, ale jsou charakteristické jen pro první fázi komunismu. Je to především rozdělování fondu individuální spotřeby podle množství a kvality vynaložené práce. V etapě rozvinutého socialismu se uplatňují i některé staré ekonomické formy, které jsou však naplňovány novým socialistickým obsahem. Patří k nim mimo jiné zbožné peněžní vztahy. V reálné skutečnosti všechny tyto genealogicky odlišné prvky socialismu existují a působí v úzké vzájemnosti a souvislosti. V etapě rozvinutého socialismu se zároveň něco nového rodí a něco odumírá, vznikají v něm a řeší se určité rozpory a nedostatky. Tyto problémy mají různý charakter, některé z nich jsou konsekvencí samotného dějinného vývoje rozvinutého socialismu, některé jsou dědictvím minulosti, jiné jsou spjaté s konkrétními nedostatky v subjektivní činnosti, mimo jiné v řízení jednotlivých společenských procesů (s. 35).

Vývoj rozvinuté socialistické společnosti ovšem neznamená automatické řešení všech problémů, obtíží a nedostatků (s. 39). Nemůže se vyhnout určitým negativním jevům, při jejichž hodnocení je však třeba se vyvarovat dvou krajností: na jedné straně je to zveličování chyb a nedostatků, na druhé straně neschopnost a neochota tyto nedostatky a chyby vidět a přiznat si je. Autor zdůrazňuje nutnost realistického přístupu k hodnocení společenské skutečnosti, který je základem a předpokladem dalšího úspěšného vývoje.

Druhá kapitola knihy má název *Vzrůstající úloha duchovně ideologického faktoru v současných podmínkách*. Autor se v ní zabývá důležitou zákonitostí rozvinutého socialismu, vzrůstem úlohy duchovně ideologického faktoru. Od výkladu charakteru a podstaty ideologie přechází ke konkrétní funkci tohoto faktoru v životě socialistické společnosti.

V rozvoji člověka se odrážejí změny ve všech sférách společenského života, včetně jeho základny, materiální výroby, nejtěsněji a nejbezprostředněji je však podle autora s rozvojem člověka spjata duchovně ideologická sféra (s. 47). Současná etapa rozvoje společnosti je charakterizována zvýšeným ideologickým zápasem. Z tohoto důvodu je pro socialistickou společnost nezbytný kvalitativní rozvoj duchovně ideologické sféry. V. A. Medveděv uvádí, že obsah ideologie byl výrazně obohacen právě vypracováním koncepce rozvinutého socialismu. Na konkrétních údajích analyzuje situaci vývoje sovětské společnosti v posledních letech a konkrétní stav ideologické práce KSSS mezi pracujícími.

Třetí kapitola *Otázky formování vědeckého světového názoru* se dotýká jiné roviny ideologické práce. Proces šíření teoretického vědomí mezi masami má své podstatné zvláštnosti, je jádrem ideologické práce a projevuje se v různých formách. Autor se v této souvislosti zaměřuje především na systém stranického vzdělávání a masové propagandy, na problematiku politické agitace a otázky osobní agitace. Zkoumanou problematiku opět ilustruje řadou konkrétních údajů získaných prostřednictvím sociologických výzkumů.

Čtvrtá kapitola nese název *Rozvoj ekonomického vědomí pracujících* a rozebírá závažnou problematiku spjatou s otázkami procesu celospolečenské reprodukce. Pro socialistickou společnost je charakteristická nezbytnost sociálně ekonomického pokroku, autor zdůrazňuje roli ekonomického vzdělávání při utváření společenského vědomí členů socialistické společnosti. Vychází z pojetí politiky jako koncentrovaného výrazu ekonomiky a řízení ekonomických procesů spojuje s nezastupitelnou rolí a funkcí subjektivního činitele. Ekonomické vědomí pracujících podléhá za socialismu významným změnám (s. 144), proto má velký význam vytváření a rozvoj systému ekonomického vzdělávání. Avšak nejenom tento přístup se podílí na formování ekonomického vědomí, na utváření nového charakteru společenského vědomí pracujících. Bezprostřední význam má i praktická činnost uskutečňovaná například formou socialistického soutěžení. Toto soutěžení vystupuje jako výrazný faktor formování společenského vědomí, na rozdíl od konkurence je socialistické soutěžení v podstatě vztahem bezprostřední společenské práce (s. 179), důležitým článkem organického

spojení úspěchů vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistického systému hospodaření.

V této souvislosti je třeba upozornit na probíhající živou diskusi mezi samotnými sovětskými autory, která se dotýká základních otázek pojetí problematiky společenského vědomí a jeho formování v etapě rozvinuté socialistické společnosti. Přibližně je možno rozlišovat mezi třemi základními přístupy chápání otázek formování společenského vědomí. U prvního je důraz kladen především na změnu materiálních podmínek vývoje společnosti, od nichž se následně odvíjí změny společenského vědomí; druhý přístup zdůrazňuje především význam a úlohu výchovné a ideologicko-politické práce; v rámci třetího dochází k syntéze a pojetí procesu formování společenského vědomí v širokých souvislostech společenského vývoje, v kontextu rozvoje jednotlivých momentů socialistické společnosti makro- i mikroúrovně, jednotlivých rovin společenských vztahů — toto pojetí například představují poslední práce P. N. Fedosejeva.

V páté kapitole *Mravní výchova a socialistický způsob života* charakterizuje autor mravnost (morálku) jako specifickou formu společenského vědomí, jež je produktem historického vývoje, odrazem společenského bytí. Existující problémy mravnosti vysvětluje autor jako problém zaostávání společenského vědomí za společenským bytím (s. 201). Pro utváření osobnosti a jejího profilu má velký význam mravní výchova, morálně psychologická atmosféra a klima v kolektivu. Při výchově dorůstající generace se objevuje řada problémů, především pak otázky utváření správných postojů, formování konkrétního jednání uplatňujícího se ve společenské a pracovní činnosti. Z tohoto hlediska zdůrazňuje V. A. Medveděv význam vztahu socialistického způsobu života a ideologické práce. Vychází z pojetí způsobu života jako syntetické kategorie, v níž jsou ekonomické, sociální, politické a ideologické vztahy vznikající ve společnosti přetvářeny v typické formy životních činností a jednání lidí (s. 230). Z ideologického hlediska podtrhává potřebu výchovné práce při utváření socialistického způsobu života, propagování předností socialistické společnosti v konfrontaci s buržoazními teoriemi kvality života.

Poslední kapitola nese název *Některé otázky řízení ideové výchovné práce*. Autor zde zdůrazňuje význam vědomého usměrňování a řízení procesu formování společenského vědomí pro plánování hospodářského a sociálního rozvoje a řízení výchovné práce. Plánování ideologické práce má řadu zvláštností a specifík, jak to ostatně dokazuje dosavadní praxe výstavby sovětské společnosti. V organizaci ideové výchovné práce zdůrazňuje autor nutnost komplexního přístupu k celé problematice a zároveň její konkrétnost.

V závěru V. A. Medveděv shrnuje, že zkušenosti z budování socialistické společnosti potvrzují správnost marxisticko-leninského pojetí podstaty člověka jako souhrnu společenských vztahů a učení o cestách formování nového člověka na základě vzájemného působení materiálních životních podmínek a cílevědomého přetváření jejich působení při utváření společenského vědomí. Autor dále zdůrazňuje, že ani nejlepší výsledky dosažené při zdokonalování člověka však nemohou a nesmějí zakrýt existující problémy. Rozvinutý socialismus je společností, která bezprostředně přerůstá do společnosti komunistické, a proto se jakýkoli pokrok musí hodnotit z hlediska tohoto cíle, z hlediska toho, jak dnešní úspěchy napomáhají formování komunistické společnosti.

Rozvoj osobnosti vyžaduje, aby byly vytvářeny dostatečné materiální předpoklady, mnoho je třeba učinit pro změnu charakteru práce — základního druhu životní činnosti člověka. I když jsou materiální předpoklady velmi důležité, neřeší automaticky úkol formování všestranně rozvinuté osobnosti, neméně nutná je podle V. A. Medveděva i aktivní, tvůrčí práce při rozvíjení socialistických forem společenského života, při výchově k pocitu vysoké společenské odpovědnosti. Jen v důsledku vzájemného působení postupně se rozvíjejících materiálních pracovních a životních podmínek lidí a nových forem jejich sociální organizace, právě tak jako vysoké společenské uvědomělosti členů socialistické společnosti, se utváří socialistická osobnost. V tom spočívá hluboký smysl a historický význam rozsáhlé a cílevědomé práce při formování společenského vědomí.

* * *

Jak je předesláno v úvodu, autor si nekladal za svůj úkol prozkoumat všechny aspekty utváření společenského vědomí v procesu budování rozvinuté socialistické společnosti. V jedné, rozsahem omezené práci je tento úkol ostatně jen těžko splnitelný. Vytyčené problémy nejsou objasňovány se stejnou podrobností a úplností: odráží se zde i to, v jaké míře se autor ve své praktické činnosti zabýval různými stránkami ideologického procesu. Práce se dotýká celé řady závažných problémů, na-

stoluje celou řadu významných a důležitých otázek a napomáhá tak dalšímu posunu vědeckého poznání. V. A. Medveděv svou knihou významným způsobem přispívá ke zkoumání problematiky formování společenského vědomí v podmínkách výstavby rozvinuté socialistické společnosti.

Jiří Honcák

O. N. Janickij: Ekologija goroda. Zarubežnyje meždisciplinarnyje koncepciji
Moskva, Nauka 1984, 240 s.

Monografie o ekologii města (se zvláštním zaměřením na analýzu a kritiku zahradních interdisciplinárních teorií) jednoho z předních sovětských teoretiků O. N. Janického je volným, samostatným pokračováním jeho bezprostředně předcházející práce o souvislostech urbanizace a sociálních protikladů kapitalismu, kde se orientoval především na kritiku americké buržoazní sociologie. (1) Monografie však navazuje více či méně i na řadu dalších jeho publikací a statí orientovaných z pozice marxisticko-leninských společenských věd na teorii a metodologii zkoumání vzájemných vztahů člověka a biosféry a zejména zkoumání urbanizačních procesů a jejich různých souvislostí.

O. N. Janickij, vedoucí odboru mezinárodních srovnání Ústavu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR, se v současné době významně podílí na mezinárodním, mezivládním programu UNESCO „Člověk a biosféra“, známým pod zkratkou MAB (Man and Biosphere) — koordinuje všechna zkoumání realizovaná národními komitáty jednotlivých socialistických zemí v rámci tzv. projektu č. 13 („Vnímání kvality prostředí“). (2) Na výsledky činnosti pracovních skupin MAB se Janickij v monografii několikrát odvolává a vychází z nich, analyzuje některé závěry, k nimž se v rámci zkoumání MAB dospělo, především pokud jde o otázku interdisciplinarity zkoumání životního prostředí a integrace společenských a přírodních věd. Současně je třeba konstatovat, že sama monografie je významným příspěvkem k řešení těchto problémů, a tedy i přínosem pro celou činnost MAB.

Velký význam tématu monografie, tj. interdisciplinárního zkoumání města, vyplývá nejen z aktuálnosti všestranného zkoumání města jako společensko-historického fenoménu, jehož role v životě společnosti se v současné době stále zvětšuje, ale také z naléhavosti řešení problematiky co nejefektivnější vzájemné spolupráce přírodních, technických a společenských věd při řešení všech závažných problémů současnosti. Město zde vlastně představuje jednu z velkých oblastí, jejíž rozvoj již sám o sobě si interdisciplinární přístup vynucuje, a zároveň jednu z oblastí, kde se tato spolupráce již relativně značně rozvinula.

Při posuzování dané problematiky Janickij vychází z toho, že „optimalizace fungování a rozvoje integrovaného městského celku je komplexním interdisciplinárním úkolem“ (s. 6). Velká pozornost je proto v celé práci věnována mechanismům vzájemného interdisciplinárního působení, jeho vnitřním i vnějším stimulům. „Proces spolupráce věd má pulsující „uzlový“ charakter. Momenty nejintenzivnějších interdisciplinárních kontaktů a vzájemného pronikání jsou nahrazovány obdobími diferenciací a vnitřní činností zaměřené na osvojování si výsledků těchto kontaktů“ (s. 10).

Sama monografie je rozdělena do sedmi kapitol (kromě toho obsahuje úvod a závěr).

První kapitola *Z historie ekologických koncepcí města* analyzuje pojetí města v pracích představitelů tzv. chicagské sociologické (ekologické) školy, na něž navazuje výklad technokratických modelů městské dynamiky. Z hlediska současných společenských věd zabývajících se životním prostředím a konkrétně městem je městská ekologie chicagské školy o to důležitější, že vlastně tvoří východisko při rozpracovávání teorií současné buržoazní sociální ekologie. Janickij se zde soustřeďuje zejména na biologizační koncepci R. E. Parka, který je mimo jiné autorem termínu „lidská ekologie“ („ekologie člověka“), a na „čistě sociologickou“, monodisciplinární koncepci městského života L. Wirtha, který klade důraz na chápání urbanismu jako způsobu života. Na neudržitelnost teorií chicagské školy poukazovali již v padesátých letech někteří buržoazní teoretici (např. O. Duncan a L. Schreier), kteří se snažili

(1) O. N. Janickij: *Urbanizacija i socialnyje protivorečija kapitalizma. Kritika amerikanskaj buržoaznoj sociologii*. Moskva, Nauka 1975.

(2) Vedoucím československé pracovní skupiny projektu č. 13 je Přemysl Maydl, ředitel Evropského střediska pro volný čas a výchovu.

o pojetí určitého „ekologického komplexu“, vztahujícího se k souhrnu vzájemně spjatých znaků (volba těchto znaků však nebyla dostatečně zdůvodněna).

Při kritice „klasického“ ekologického přístupu v západní sociologii města (dvacátá až padesátá léta) však není možné, jak zdůrazňuje Janickij, zapomínat na to, že se zde již tehdy prosazovaly tendence k interdisciplinárnosti (ovšem redukcionisticky pojeté). Jednak byly široce využívány pojmy a metody přírodních věd, jednak byl daný přístup „svěráznou laboratoří, kde se rozpracovávaly prvky teorie systémů, ověřovaly se některé její základní pojmy“ (s. 12).

Ve druhé kapitole, *Město a globální problémy*, se autor soustřeďuje na širší souvislosti procesu urbanizace, zejména ve spojení se současnou demografickou situací a problematikou životního prostředí. Pokud jde o demografické problémy, poukazuje na to, že jejich vzrůstající význam se odrazil i v současných koncepcích „problémově orientované“ městské politiky v kapitalistických státech, kde se vedle starých, tradičních prvků objevují i nové přístupy, jako například chápání nemožnosti uzavřít obyvatelstvo do jeho stagnujících venkovských oblastí a požadavek umožnit migraci ze stagnujících venkovských oblastí do měst, což povede ke „konkurenci“ migrantů a dosavadních obyvatel měst ve všech sférách života. Ve svém důsledku se to rovná přiznání, že třídní boj je silou formující ekologii města. Nové je i pojetí rovnocennosti města a venkova jako dvou prvků celkového systému životního prostředí. „Životní prostředí v současném světě bezprostředně ovlivňuje rozvoj všech lidských kvalit — zdraví a prodloužení života, fyzického a duševního života, životního způsobu i kulturních hodnot. Městské prostředí tyto vlivy zostřuje a urychluje jejich působení“ (s. 65), konstatuje v této souvislosti autor.

Tato kapitola dále přináší závažné podněty pro posuzování charakteru vědeckého zkoumání. Janickij upozorňuje, že epocha jakéhosi „monopolu“ sociologie na zkoumání ekologie města v současné době skončila: o svá práva se naléhavě hlásí biologové, kteří nejen disponují konkrétními údaji o životně důležitých procesech v městském prostředí, ale především — díky hnutí „alarmismu“, které vyvolali právě oni — podporou širokých vrstev městského obyvatelstva. V sedmdesátých letech tak nastal přelom v myšlení představitelů sociální ekologie, který vyvrcholil tím, že „přírodovědcům bylo nabídnuto, aby vytvořili novou disciplínu“ (s. 65). Pro současné období je typická snaha „sociologicky a sociálně psychologicky konceptualizovat“ přírodní biologické faktory a procesy v městském prostředí a spojit je s jejich sociálně ekonomickými parametry na všech úrovních teoretického myšlení.

Třetí a čtvrtá kapitola představují, dalo by se říci, jádro celé práce z hlediska jejího zaměření: jsou věnovány otázkám interdisciplinární spolupráce v ekologické problematice.

Ve třetí kapitole, *Metodologické základy současných interdisciplinárních zkoumání*, jsou charakterizovány různé typy přístupů k dané problematice: historický, problémový, objektivě a subjektivě orientovaný přístup. Z hlediska rozvoje integrovaného ekologického zkoumání je na prvním místě objektivě orientovaný přístup, který studuje biologické i sociální systémy „jako takové“; pod vlivem stále intenzivnějšího působení člověka (společnosti) na přírodu se teprve později vytvořil subjektivě orientovaný přístup, který soustředil pozornost na sociálně významné změny celkového životního prostředí, na biologicky významné změny sociálního prostředí a svým způsobem vyústil v požadavek regulování vzájemného působení společnosti a přírody. Nyní, podotýká Janickij, je třeba se opět vrátit ke zkoumaným objektům, ale „vrátit se z pozice znalostí o těchto vzájemných změnách a cílech této regulace“ (s. 108). Integrovaný ekologický přístup musí současně být „mnohoúrovňový, sjednocující prostorově časovou, sociálně funkcionální a historickou analýzu“ (s. 110).

V této souvislosti je zajímavá a podnětná myšlenka o změně „vůdce interdisciplinární syntézy“: je to „vzděláním historik, způsobem myšlení filozof a z hlediska cíle a charakteru činnosti globální politik. Zná lokální problémy, ale vidí je prizmatem globálních zákonitostí.“ (s. 112). V rámci interdisciplinární spolupráce věd dnes již není hlavním hledání vazeb, společných momentů ve vzájemném působení jednotlivých disciplín, ale „snaha o tvorbu a zachycení smyslu integrovaných syntetizujících pojetí“ (s. 115). Tyto úvahy uzavírá Janickij konstatováním, že „evoluce pojmového aparátu ekologického přístupu postupuje od syntézy přes techniky, dále přes „humanitu“, tj. sociálně ekonomické vědy a nakonec přes filozofii“ (s. 115).

Čtvrtá kapitola, *Interdisciplinární proces a sociologie města*, je věnována výlučně sociologii a jejímu místu v interdisciplinárním ekologickém zkoumání. Janickij spojuje moment vzniku nutnosti vtažení společenských věd do ekologického zkoumání s poznáním role antropogenního působení na biosféru a s nevyhnutelností ekologicky orientované činnosti, přičemž podotýká, že zprvu byla společenským vědám (zejména

sociologii a sociální psychologii) přiznána pouze úloha „spojovatele s vnějším světem“, tj. interpretátora výsledků získaných během přírodovědných zkoumání a činitele „adaptujícího“ tyto poznatky do procesu přijímání rozhodnutí. Zapojení společenských věd ve větší míře do interdisciplinárního zkoumání posuzovali ekologové jako obrat od koncepce „člověk mimo přírodu“ ke koncepci „člověk uvnitř přírody“. Zásadním metodologickým principem účinné spolupráce přírodních a společenských věd je, podle autora, vzájemná interpretace dat v rámci konceptuálního schématu, který je považován za obecně platný (důraz se klade mimo jiné na smysl sociální interpretace ekologických poznatků). Základní otázkou, která se váže na možnost této spolupráce a která je dodnes diskutovaným problémem, je otázka, zda společenské vědy mohou pretendovat na účast v ekologických výzkumech jako rovnocenní partneři přírodních věd. Podle autora tomuto postavení společenských věd v rámci nemarxistického zkoumání doposud bránily především dvě okolnosti: neexistence adekvátní koncepce vzájemného působení společnosti a přírody v nemarxistické sociální filozofii a existence velkého množství i zásadně odlišných světónázorových a teoreticko-metodologických přístupů různých společenskovědných disciplín.

V souvislosti s buržoazní sociologií je analyzováno tzv. nové „environmentální paradigma“, které je vytvářeno s cílem překonání antropocentrismu, zakládajícího se na paradigmatu „lidské výjimečnosti“. Velmi významné a podnětné jsou závěry, pokud jde o pojetí „sociologie životního prostředí“, „environmentální sociologie“. Janickij konstatuje, že její vznik byl stimulován takovými ekologickými problémy, jako například znečištěním životního prostředí a nedostatkem surovinových a energetických zdrojů, že však tyto fakty jsou pouze stimulem vzniku a rozvoje disciplíny a nikoli jejím předmětem. Za předmět pak označuje „veškerý souhrn sociálních procesů a přeměn, spjatých se změnami v materiálních předpokladech společenského života, v materiálním prostředí bytí člověka, které jsou vyvolány sociálním působením na přírodní prostředí, biosféru“ (str. 149). V tomto smyslu environmentální sociologie, jejímiž charakteristickými znaky jsou tendence k interdisciplinárnosti na jedné straně a nemožnost vyvíjet se bez vazby na obecnou sociologickou teorii na druhé straně, již není sociologií v klasickém (západním) slova smyslu. Janickij zdůrazňuje, že „vychází stejnou měrou z přírodovědných a historických faktů a interpretuje ekonomické procesy a technické přeměny a vytváří politické prognózy“ (s. 150).

Pátá kapitola, *Urbanizace a město*, je orientována na rozbor urbanizačního procesu z hlediska srovnání přístupů různých vědních disciplín. V subkapitole pojednávající o přístupu urbanistů a architektů se autor zaměřuje především na pojetí „arkologie“ (neologismus vzniklý ze spojení slov „architektura“ a „ekologie“) amerického architekta P. Soleriho, jehož teorii srovnává zejména s koncepcí ekistiky K. Doxiadis. Při analýze a kritice arkologie vychází Janickij ze všech tří hlavních principů tohoto pojetí: obecná evolucionistická pozice; miniaturizace všech forem živého jako podmínka jejich zachování; koordinace (soulad) jako ekologický faktor. Pokud jde o historii, ukazuje Janickij, že vycházejí většinou z předpokladu, že skutečná historie urbanizace vlastně ještě neexistuje, a proto začínají zkoumáním funkcionálně-morfologického a historického přístupu k městu (autor jmenovitě analyzuje zejména koncepci L. Mumforda).

Šestá kapitola, *Městský ekosystém a člověk*, se zabývá dvěma okruhy problémů: otázkou, zda je město ekosystémem a jaký je jeho charakter a dále otázkou, jaké je postavení člověka, jaký je jeho životní způsob v tomto ekosystému. Úvahy o těchto problémech Janickij dokumentuje mimo jiné na výsledcích zkoumání „metabolismu městského ekosystému“ Hong-Kongu, který realizovali australští teoretici v rámci programu MAB. I zde jsou obsažena velmi důležitá stanoviska k problému interdisciplinárnosti. Za obecně platný považuje Janickij názor, že interdisciplinární spolupráce je neefektivnější na úrovni dosažení bezprostředního a systematického dialogu o společném objektu zkoumání, kde se překonávají interdisciplinární bariéry v ovzduší vzájemného porozumění a pochopení, respektování mezi představiteli jednotlivých vědních disciplín. Zde autor připomíná velký význam interdisciplinarit pro praxi – konstatuje, že „specialista na problémy města“ musí v první řadě nikoli čerpat z omezených znalostí jednoho oboru, ale především musí „znát město“, což nutně předpokládá „hluboké pohroužení do reality a současně umění pohlédnout na ně z venku, umění odpovědně si „zahrát“ na každého účastníka městského dramatu i na „objekt“, tj. město jako celek“ (s. 193).

Doplňkem této kapitoly je rozbor hlavních nemarxistických ekologických teorií, a to: historicko-evolučního přístupu, jehož jádrem je pojetí ekologických či environ-

mentálních potřeb, a funkcionálního přístupu, odvíjejícího se od pojetí adaptace a „filtrů“.

Sedmá kapitola, *Sociální ekologie ve světle marxisticko-leninské metodologie*, určitým způsobem završuje marxisticko-leninskou kritiku nemarxistických koncepcí výkladem hlavních bodů přístupu a pojmání ekologické problematiky města z hlediska marxisticko-leninské teorie a metodologie. Janickij zde objasňuje základní metodologické principy obsažené v díle K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina, které mají svou obecnou platnost pro zkoumání procesu urbanizace a života města; pozornost je věnována rovněž těm dílům klasiků marxismu-leninismu, která se problémy městského života bezprostředně zabývají. Značný dosah zde má mimo jiné myšlenka, že městská ekologie v kapitalistické společnosti „musí být v rámci Marxovy metodologie posuzována současně jako výsledek působení kapitalistického výrobního způsobu i předpoklad jeho dalšího rozvoje“ (s. 220). Závěrem Janickij vymezuje tři základní etapy vývoje vzájemných vztahů mezi městem a přírodou v podmínkách dané epochy. První etapa se vyznačuje prohlubujícím se nesouladem mezi oběma stranami daného vztahu; druhou etapu charakterizuje skutečnost, že městu chybí celostní přírodní prostředí, které současně intenzívně potřebuje. Za třetí, hypotetickou etapu, jejíž dosažení je v podmínkách kapitalistické společnosti vyloučeno, Janickij označuje „organickou syntézu města a přírody“, přičemž tato „organická jednota sociálního a přírodního v životě člověka předpokládá kvalitativně jinou úroveň všeobecnosti sociálního života, univerzálnost jeho cílů a všestrannost rozvoje“ (s. 234).

Cíle, které si Janickij v souvislosti s danou monografií klade, by bylo možno vymezit takto (zároveň tyto cíle rámcově charakterizují obsah práce). Jde o to:

1. analyzovat a z pozice marxismu-leninismu provést kritiku nemarxistických sociálně ekologických koncepcí z hlediska jejich pojetí města;
2. sledovat v těchto teoriích především interdisciplinárnost v jejich různých formách a určení;
3. upozornit na některé pozitivní metodologické přístupy a teoretické představy nemarxistických badatelů, které mohou být impulsem i přínosem (po jejich marxisticko-leninském přehodnocení) k jejich rozpracování vzhledem k podmínkám socialistické společnosti.

Lze říci, že jestliže souhrnným cílem autora bylo „vytvořit mnohodimenzionální obraz interdisciplinárního procesu, ukázat jeho metodologické problémy a upozornit na dosažené teoretické hranice a praktické výsledky“ (s. 10), podařilo se mu tohoto cíle plně dosáhnout. Monografie je logicky uspořádaným, komplexním celkem, v němž je z každého posuzovaného problému jasně patrná fundovanost a vysoká vyzrálost autorova myšlení.

Monografie O. N. Janického je významným příspěvkem jak pro oblast zkoumání města z různých hledisek, tak pro teorii rozvoje současné vědy. Závažné nové myšlenky obsažené v dané práci by se měly stát podnětem k zamyšlení řady přírodovědných a společenskovědních teoretiků, i když monografie je určena především sociologům, ekologům a specialistům v oblasti interdisciplinárního výzkumu.

Petr Duffek

Udělení vysokého státního vyznamenání Bulharské sociologické asociaci

V minulém roce oslavila Bulharská sociologická asociace své pětadvacetiny. Oslava tohoto významného výročí však nebyla pro bulharské soudruhy jen příležitostí k zamýšlení nad historickými okolnostmi, které vznik této vrcholné organizace bulharských sociologů podmiňovaly, či podnětem k bilanci dosažených úspěchů, ale stala se především impulsem k úvahám o úkolech, které před marxistickou sociologií v socialistických zemích (a především v Bulharsku samém) dnes stojí.

Na jubilejním zasedání Bulharské sociologické asociace (které se konalo v červnu minulého roku v Sofii) byl posouzen široký okruh otázek. Diskutovalo se o významu marxistické sociologické teorie (chápané jako nejobecnější nefilozofická teorie společnosti) v současném marxistickém myšlení, o obsahovém zaměření, úrovni a technickém zabezpečení empirických výzkumů, o nutnosti posílit sociologickou expertizní činnost i o výchově sociologů. Byl zhodnocen vývoj a zaměření mezinárodních styků Bulharské sociologické asociace i dosažený stupeň spolupráce se sociologickými asociacemi socialistických zemí i balkánských států a účast bulharských sociologů v Mezinárodní sociologické asociaci.

Celková bilance vyzněla jednoznačně pozitivně, a to zcela oprávněně, neboť za poměrně krátké období své moderní historie dosáhla bulharská sociologie nepopíratelných úspěchů.

Sociologie se stala významným nástrojem řešení praktických problémů jak ve sféře řízení, tak ekonomiky, sociální politiky, školství, ideologie a světonázorové výchovy. Vznikla zde originální marxisticko-leninská sociologická škola, tvořivě rozvíjející tradice marxistického a sociálně kritického myšlení,⁽¹⁾ jejíž přínos k rozvoji marxistického myšlení je všeobecně uznávaný. Rada bulharských sociologů má ve světové sociologii významné postavení a i mezinárodní prestiž Bulharské sociologické asociace, zejména po velmi úspěšném světovém sociologickém kongresu ve Varně v roce 1970, je velmi vysoká.

Zejména v obecné sociologické teorii, v sociologii sociální struktury, práce, politiky, vzdělání, kultury a způsobu života, města a vesnice, v sociologii rodiny a mládeže i v sociologii náboženství dosahuje bulharská sociologie dlouhodobě špičkové úrovně. Od roku 1959, kdy byla v Bulharsku založena sociologická asociace, se vytvořilo i pevné institucionální zázemí jak pro výuku sociologie, tak pro práci v základním i aplikovaném výzkumu. Široce se rozvinuly metody spolupráce mezi sociologií a sférou společenské decize, což umožňuje, aby se sociologické poznatky co nejrychleji promítaly do praxe. Výrazně se rozvinula i propagace sociologických poznatků ve veřejnosti, která — díky *Mezinárodní varenské sociologické škole* — nabyla i mezinárodního ohlasu.

Společenská aktivita bulharské sociologie nalezla svůj výraz i v celospolečenském ocenění práce Bulharské sociologické asociace. V souvislosti s dvacátým pátým výročím jejího založení jí byl udělen Řád Bulharské lidové republiky prvního stupně za její zásluhy o marxistickou sociologii v Bulharsku. Významný podíl na rozvoji socialistického Bulharska byl rovněž připomenut v osobním dopise generálního tajemníka Bulharské komunistické strany Todora Živkova účastníkům jubilejního zasedání Asociace i v řadě vystoupení oficiálních účastníků tohoto zasedání z řad stranických, státních, odborářských, komsomolských i akademických pracovníků.⁽²⁾

(1) Na svém jubilejním zasedání Bulharská sociologická asociace jmenovitě vzpomněla v této souvislosti především díla významných představitelů dělnického a komunistického hnutí Dimitra Blagoeva a Jiřího Dimitrova a teoretiků Todora Pavlova, Sávy Ganovského, Žaka Natana, Kiryla Grigorova a Ilji Janulova. Významné místo v systematizaci poznatků bulharské sociologické školy měl dnes již zemřelý Živko Ošavkov, dobře známý i u nás. Pro současné zaměření bulharské sociologie má značný význam i teoretické dílo generálního tajemníka BKS Todora Živkova, zejména jeho práce *Problémy a přístupy k budování rozvinutého socialismu v Bulharsku*.

(2) Jednání se mimo jiné zúčastnili soudruzi Milko Balev, člen politbyra a tajemník ÚV BKS, Petr Džulgerov, kandidát politbyra a předseda Ústřední rady odborů, Stojan Michajlov, tajemník ÚV BKS, Georgi Džagarov, náměstek předsedy Státní rady, první tajemnice Ústředního výboru Komsomolu Stanka Šopovová, předseda výboru práce a sociálních věcí při Radě ministrů Georgi Jevgeniev a další hosté.

Generální tajemník ÚV KSB Todor Živkov ve svém dopise především ocenil úsilí bulharských sociologů o vybudování кадровé, materiální, institucionální a především poznatkové základny. Díky tomuto úsilí představuje dnes bulharská sociologie významného pomocníka strany při praktickém řešení otázek výstavby rozvinutého socialismu v Bulharsku, výrazně přispívá k tomu, aby se společnost mohla orientovat v nových společenských jevech, nalézat řešení sociálních problémů i odhalovat zákonitosti výstavby socialismu. Soudruh Todor Živkov ocenil snahu bulharských sociologů o „překročení dosavadních hranic společenského poznání, o hledání nových přístupů a řešení“. (3) Zdůraznil, že komunistická strana i celá společnost očekávají od bulharských sociologů hluboký a konkrétní rozbor otázek spjatých s rozvojem materiálně technické základny zralého socialismu, sociálně ekonomických vztahů (zejména rozpracování problémů spjatých s realizací role socialistického vlastníka), otázek socialistické demokracie, rozvoje socialistické iniciativy, formování socialistické osobnosti, vzdělání, vědy, kultury a způsobu života. Podle Todora Živkova vyžaduje strana od sociologie „aktivní účast v dalším rozvoji ducha dubnového pléna, (4) ducha pravdivosti, kritičnosti a realismu v hodnocení našich možností, základních faktorů a tendencí dalšího všestranného rozvoje společnosti“.

Atmosféra kritické náročnosti prostupovala celé jednání jubilejního zasedání Asociace, myšlenkově ostatně navazujícího na závěry čtvrtého sjezdu bulharských sociologů z roku 1983.

Bulharští sociologové se na svém jubilejním zasedání znovu plně přihlásili k myšlence společensky angažované sociologie, spjaté s politikou strany a jejím úsilím o vybudování rozvinutého socialismu v Bulharsku. „Pěťadvacetiletá zkušenost jednoznačně potvrzuje“ — praví se v hlavním referátu tohoto jubilejního zasedání, předneseném předsedou Bulharské sociologické asociace Niko Jachielem — „že síla marxisticko-leninské sociologie v Bulharsku a základ jejích úspěchů spočívá v neochvějné věrnosti velikému komunistickému učení, v nesmířitelném vztahu k jakýmkoliv vědeckým i ideovým odchylkám od marxismu-leninismu, v kritickém a ofenzivním přístupu k buržoazním sociologickým teoriím a v rozvoji sociologie na bázi dialekticko-materialistické filozofie, jakožto nejobecnější metodologie společenských věd, a organického sepětí s potřebami společenské praxe, s problémy a praktickými úkoly budování rozvinutého socialismu v Bulharsku. Síla bulharské sociologie... spočívá v těsné spolupráci... se sovětskými sociology a sociology dalších socialistických zemí, v její aktivní účasti na mezinárodním sociologickém životě, tkví v semknutosti Bulharské sociologické asociace a celé sociologické fronty kolem Ústředního výboru Bulharské komunistické strany a její leninské dubnové generální linie...“.

Na konkrétních příkladech z hlavního referátu i diskusí v plénu je možno dokumentovat tuto dlouhodobou strategickou linii Bulharské sociologické asociace, systematicky se orientující na těsnou součinnost se stranickými a státními orgány. Přestože počet sociologů byl zpočátku nepatrný, podařilo se v průběhu několika málo let vytvořit silnou institucionální základnu, schopnou realizovat i náročné empirické výzkumy. V roce 1967 bylo založeno první akademické sociologické pracoviště, které v následujícím roce bylo přeměněno na Institut sociologie Bulharské akademie věd. V této době již také existovala řada sociologických pracovišť v rámci odborů, na vysokých školách, v rozhlase a televizi, na ministerstvu obrany i kolem časopisu *Narodna mladež*. Začínají se také formovat první sociologická pracoviště mimo území hlavního města.

Klíčovou roli v rozvoji bulharské sociologie mělo červnové usnesení předsednictva ÚV BKS o rozvoji sociologie z roku 1967, které má dodnes značný praktický význam. Na jeho základě bylo mimo jiné tehdejší stranické sociologické pracoviště při Ústředním výboru Komunistické strany Bulharska přetvořeno v oddělení ÚV BKS, které dodnes funguje pod názvem Informačně sociologické centrum.

Na základě tohoto usnesení se rovněž začala vytvářet sociologická pracoviště při okresních výborech strany a Informačně sociologické pracoviště při Městském výboru

(3) Citáty z dopisu Todora Živkova jsou pořízeny z ruského překladu tohoto textu, který byl zaslán (spolu s překladem hlavního referátu a dekretu o udělení vysokého státního vyznamenání) Bulharskou sociologickou asociací Československé sociologické společnosti. Všechny tyto materiály jsou k dispozici v sekretariátu Čs. sociologické společnosti a v redakci Sociologického časopisu.

(4) Dubnové plénium z roku 1956 se vyznačovalo úsilím o hledání nových cest rozvoje bulharské společnosti, úsilím o věcné, kritické, stranicky zásadové zhodnocení situace.

strany v Sofii; začaly se postupně přeměňovat dosavadní pracovní skupiny sociologů v podnikních a regionech na organizace Sociologické společnosti, poskytující masovou oporu sociologickým empirickým výzkumům, a to jak těch, které jsou organizovány po celostátní linii, tak těch, které slouží potřebám místních stranických, státních či jiných institucí a organizací. Kádrově dnes dobře vybavená síť sociologických pracovišť představuje významný moment společenského života i systému řízení.

I když bulharská sociologie jen postupně získávala nezbytné metodické i praktické zkušenosti z empirických výzkumů i expertizní činnosti (významnou roli v této souvislosti sehrály zejména výzkum religiozity z roku 1962 a města a vesnice z roku 1968), v současné době představuje síť těchto pracovišť neobyčejně výkonný potenciál. Výzkumní pracovníci a tazatelé se stali základem, z něhož se vytvářel kádr regionálních sociologických pracovišť, vyznačující se nejen znalostmi sociologie, ale i společenským entusiasmem, při němž sociologie není chápána jako rutinní zaměstnání, ale jako poslání.

Jen v letech 1978–1982 bylo v Bulharsku realizováno 550 empirických sociologických výzkumů (na celostátní i regionální úrovni), přičemž značná část těchto výzkumů slouží bezprostředně stranickým orgánům. Podle údajů uvedených v hlavním referátu předsedy Bulharské sociologické asociace bylo v roce 1982 skutečně 42 % výzkumů z popudu a pro potřeby stranických orgánů, 45 % pro potřeby konkrétních plánů rozvoje a operativního řízení a rozhodování a 13 % na základě plánovaných vědeckých konferencí. Těsné spojení sociologického výzkumu s praktickou činností stranických a státních orgánů je z těchto údajů více než zřejmé.

Přes značný rozmach empirických sociologických výzkumů nelze však podle názoru bulharských soudruhů upadat do přílišného uspokojení, neboť určitým problémem dosud zůstává kvalitativní stránka realizovaných výzkumů. Do centra pozornosti se zejména dostává problém zvýšení profesionální úrovně sociologů působících mimo hlavní město a v podnicích. Ke zkvalitnění jejich úrovně mají napomoci mimo jiné i nově zakládaná *Rada podnikových sociologů v průmyslu a zemědělství* i déle již působící *Rada předsedů výzkumných výborů*, organizujících práci v jednotlivých úsekových sociologických disciplínách. Velmi mnoho se též očekává od *Byra empirických sociologických výzkumů* při Bulharské sociologické asociaci, které bude poskytovat metodickou pomoc a v jehož organizační struktuře je pamatováno i na kompetentní expertizní radu, posuzující úroveň jednotlivých projektů.

Úsilí o zkvalitnění kádrové základny sociologie se promítá i do pozornosti, která je věnována jak vysokoškolskému studiu sociologie a sociální psychologie (sociologie se vyučuje na Sofijské univerzitě a na Ekonomické fakultě a v kursech Institutu sociálního řízení při ÚV BKS), tak propagaci sociologických znalostí. V této souvislosti mají bulharští sociologové ovšem poněkud usnadněnou pozici, protože na základě školské reformy je nezbytné minimum sociologických znalostí zařazeno již do osnov bulharských středních škol. Cílem, který si bulharští sociologové v této souvislosti kladou je, aby si „stranické, státní a hospodářské kádry i orgány sociálního řízení všech stupňů osvojili sociologický přístup a styl myšlení“ a ve všech oblastech života se vytvořila taková společenská atmosféra a podmínky, které by umožnily sociologii zkoumat nejdůležitější a nejžhavější otázky... společenského vývoje“. Při tomto úsilí se bulharští sociologové spoléhají na plnou podporu stranických orgánů i organizací.

Na druhé straně rozvoj sociologického zkoumání není a — vzhledem k zaměření bulharské sociologie a její institucionální základně — ani nemůže být jen čistě akademickou záležitostí. Naopak, snaha zkvalitnit sociologickou práci je motivována především úsilím o širší praktické využití sociologie a rozvoj aplikované sociologie, o posílení expertizní, prognostické a poradenské činnosti.

Bylo by pochopitelně nesprávné posuzovat dosažený stav rozvoje bulharské sociologie jen prizmatem její praktické užitečnosti. Sami bulharští sociologové vidí problém daleko komplexněji, v jednotě rozvoje obecné sociologické teorie a prakticky zaměřených analýz a výzkumů: V hlavním referátu Niko Jachiela se skutečnost, že v bulharské sociologii je rozvíjena obecná sociologická teorie (i teorie nižší úrovně obecnosti) v těsné vazbě na empirický výzkum a meritorní znalost konkrétních oblastí života, hodnotí jako jeden z nejpozitivnějších momentů dosavadního pětadvacetiletého vývoje. Koncepce společnosti jako sociologického systému (struktury), (5) která

(5) Podrobnější informace o bulharské sociologické škole i o koncepci pojetí společnosti jako sociologické struktury nalezne čtenář nejspíše ve stati Michajlova, S.: *Zakladatel bulharské školy v marxisticko-leninské sociologii* (Sociologický časopis 3/84).

tvorí jádro specifického pojetí sociologie v Bulharsku, prokázala (podle názoru bulharských sociologů) plně svoji heuristickou funkci a umožňuje racionální orientaci ve složitosti sociální jevů.

Přes řadu úspěchů v rozvoji obecné sociologie poukazují bulharští soudruzi dále na nutnost „rozpracování a obohacování kategoriálního aparátu sociologie, dosažení většího stupně jednoty v chápání základních sociologických pojmů, kategorií a koncepcí, na nutnost odhalování a analýzy sociologických zákonů fungování a rozvoje socialistické společnosti i mechanismů působení těchto zákonů“. Analýza obecných, koncepčních problémů v těsné souvislosti s řešením aktuálních společenských úloh z hlediska upevňování a dynamiky socialistického zřízení tvoří jádro stranickosti sociologie v současných podmínkách, základ uplatňování „tvořivé kritické funkce sociologie, která je jednou z jejích základních praktických funkcí“.

Celé jednání jubilejního zasedání Bulharské sociologické asociace ukázalo, jak náročné cíle si bulharští sociologové v nejbližším období kladou a s jakou odpovědností a kritickou náročností k nim přistupují. Bylo též dokladem péče, kterou Bulharská komunistická strana sociologii věnuje, i cílevědomého využívání specifických možností sociologie v rozvoji stranické práce i sociálního řízení. Udělení Řádu Bulharské lidové republiky Bulharské sociologické asociaci je z tohoto hlediska především výrazem skutečnosti, že úsilí bulharských sociologů má pozitivní výsledky a nalézá též pozitivní sociální odezvu.

Jiří Linhart

Vědecké kolegium filozofie a sociologie ČSAV o vědeckém ateismu

Na zasedání vědeckého kolegia filozofie a sociologie ČSAV v červnu 1984 proběhla ideová diskuse k problematice a úrovni vědeckého ateismu v ČSSR, které se kromě členů kolegia zúčastnili rovněž přizvaní hosté ze zainteresovaných vědeckých a vysokoškolských pracovišť. Podkladem pro jednání, které zahájil místopředseda vědeckého kolegia doc. dr. F. Charvát, DrSc., byly analytické materiály *K problematice a úrovni vědeckého ateismu* (připravil dr. I. Hodovský, CSc., ředitel Ústavu pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV v Brně) a *Úroveň, problémy a úkoly rozvoje vědeckého ateismu v ČSSR s přihlédnutím k vysokým školám* (připravil prof. dr. T. Halečka, DrSc., vedoucí katedry marxisticko-leninské filozofie a vědeckého ateismu UPJŠ v Prešově), vypracované na žádost kolegia. Oba autoři charakterizovali celou problematiku a zdůraznili její nejdůležitější momenty.

Dr. I. Hodovský, CSc. v úvodu svého vystoupení upozornil na posun v zaměření výzkumu v oblasti vědeckého ateismu v této pětiletce a jeho těsnější vazbu na aktuální současné problémy a otázky. Informoval o stavu a perspektivách výzkumu sekularizace, který brněnský Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV realizoval ve spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze. Zmíněný výzkum se bude po pěti letech opakovat. V samotné kritice náboženství rozlišujeme modernizační tendence, včetně soudobé apologetiky. V oblasti boje s klerikálním antikomunismem přihlížíme k novým tendencím politizace náboženství, která má v soudobém světě dvojitý charakter — na jedné straně tradiční, konzervativní, spjatý s podstatou kapitalistické společnosti, na druhé straně se zde uplatňuje protikapitalistická, levicová kritika společnosti, známá zejména v Latinské Americe a v některých projevech světového mírového hnutí. Své vystoupení uzavřel poznámkou o potřebě skutečně kvalifikované, zasvěcené vědeckoateistické výchovy a propagandy.

Prof. dr. T. Halečka, DrSc. charakterizoval stav a úroveň mezinárodní spolupráce socialistických zemí v oblasti vědeckého ateismu a upozornil na některé rozdíly a odlišnosti v přístupech a koncepcích jednotlivých socialistických zemí. Podtrhl, že nejasnosti v pojetí vědeckého ateismu trvají i u nás. Jeho rozpracování se neobejde bez interdisciplinární spolupráce vědeckého ateismu s dalšími vědními oblastmi a obory. V závěru příspěvku položil důraz na skutečnou jednotu vědeckoateistického působení a výchovy k vědeckému světovému názoru.

Dr. J. Zouhar, CSc. v diskusi upřesnil některé problémy mezinárodní spolupráce v oblasti vědeckého ateismu a dotkl se otázky přípravy vědeckých kadrů v daném oboru.

Prof. dr. I. Hruža, DrSc. se zaměřil na interdisciplinární spolupráci vědeckého komunismu s vědeckým ateismem, zejména v oblasti boje s klerikálním antikomunismem. V souvislosti s uváděnými charakteristikami poklesu religiozity upozornil na některé formy, v nichž se náboženství snaží působit v podmínkách naší společnosti. V této souvislosti vyvstala otázka skutečného docenění vědeckoateistické výchovy

v práci funkcionářů společenských organizací a sborů pro občanské záležitosti, včetně emotivních podnětů pro utváření vědeckého světového názoru.

Spolupráci vědeckého ateismu s dalšími disciplínami, zejména politickou ekonomikou, ekologií, vědou o státu a právu, se zabýval dr. ing. F. Kutta, DrSc. Upozornil na nedostatky ve vědeckoateistické propagandě a zdůraznil potřebu i v této oblasti urychlit přechod od vědeckého výzkumu ke společenské praxi.

Prof. dr. V. Ráb, CSc. se zabýval součinností vědeckého ateismu s ostatními vědními obory, zejména s historií. Dále se věnoval problematice vztahu religiozity a migrace a otázkám světonázorové výchovy mládeže v rodinách.

Dr. R. Steindl, CSc. zdůraznil význam pozitivního rozpracování etické problematiky. Připomněl potřebu sociologického rozboru péče socialistického státu v oblasti občanských obřadů a nutnost zkvalitnění propagandy ve sdělovacích prostředcích.

Doc. dr. M. Huláková, DrSc. se zabývala otázkami mezioborové syntézy jako výsledku teoretického zkoumání, která se stává východiskem pro praktická řešení problémů. Připomněla, že utváření světového názoru probíhá v těsné vazbě s hledáním smyslu života. Ocenila tu část předložených materiálů, zdůrazňující potřebu prohloubení metodologických otázek sociologického výzkumu religiozity a ateismu.

Přechodu poznatků z oblasti teoretického výzkumu do výchovy a propagandy se věnoval prof. dr. M. Zigo, CSc. Vyslovil se rovněž pro výzkum sborů pro občanské záležitosti a zabýval se otázkami uplatnění absolventů vysokoškolského studia oboru vědecký ateismus.

Na sepětí náboženské ideologie s ideologií a politikou současného amerického imperialismu jako na příklad splynutí náboženské apologetiky s apologetikou světskou poukázal doc. dr. M. Maršík, CSc. Zdůraznil rovněž potřebu teoretického zkoumání problémů konce života z hlediska společenských věd.

Člen korespondent ČSAV M. Matouš se zabýval dvěma funkcemi náboženství — světonázorovou a politicko-ideologickou. V naší propagandě je třeba více počítat s tím, že klerikalismus využívá primitivní, tradiční formy působení, a proto je nutné ještě zvýraznit boj proti politicko-ideologické funkci a ukázat skutečnou podstatu a povahu náboženských svobod v kapitalistických zemích.

Na závěr diskuse, která ocenila úroveň předložených materiálů, konstatovala vzešlap oboru a současně upozornila na řadu dosud nedostatečně analyzovaných jevů, vystoupili ss. Hodovský a Halečka. Zodpověděli dotazy z diskuse a vyjádřili některé náměty pro vědeckou práci v příštím období.

Ideovou diskusi uzavřel předseda kolegia člen korespondent Ladislav Hrzal a vědecké kolegium filozofie a sociologie ČSAV přijalo usnesení, které mimo jiné ukládá předat podkladové analytické materiály příslušným stranickým a státním orgánům, věnovat větší pozornost ateistické problematice ve Filozofickém a Sociologickém časopisu a konzultovat možnosti a realizovat opatření k prohloubení jednotného řízení a koordinace v oboru vědecký ateismus.

Miroslav Foret

Seminář k problematice koordinace sociálního rozvoje mezi ústředně řízeným průmyslem a orgány státní správy

Seminář s tímto programovým zaměřením, který se konal ve dnech 10. a 11. 4. 1984 v Ostravě, se uskutečnil na základě spolupráce sekce sociologie práce, průmyslu a podniku Československé sociologické společnosti, ostravské pobočky Československé sociologické společnosti a závodní pobočky ČSVTS Výzkumného ústavu palivoenergetického komplexu v Ostravě. Jeho posláním bylo shrnutí doposud získaných poznatků a zkušeností týkajících se současného stavu a perspektivních možností účinnějšího propojení plánovitého řízení sociálního rozvoje odvětvově řízených organizací se sociálním rozvojem měst a územních celků. Tomuto zaměření semináře odpovídalo jak složení jeho účastníků, tak tematické zaměření připravených referátů a příspěvků, které zahrnovaly vedle teoretických a metodologických přístupů k dané problematice i přístupy empirické a aplikační.

V úvodním slově Jaroslava Rosy, náměstka ředitele Výzkumného ústavu palivoenergetického komplexu, Praha, byl zdůrazněn význam řešení této problematiky v souvislosti s procesy intenzifikace ekonomického rozvoje a se zdokonalováním mechanismu jeho plánovitého řízení. V průběhu prvního dne jednání byly předneseny referáty týkající se zejména odvětvových přístupů k dané problematice.

Referát M. Illnera (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) byl zaměřen na teoretickou analýzu pojmu *vztah podnik a okolí* a na specifikaci možností jednotlivých společenskovedních disciplín (sociologie podniku, sociologie organizace, socio-

logie města, sociální ekologie, teorie sociálního plánování, teorie životního způsobu a dalších) při jeho zkoumání. Podal přehled o výsledcích výzkumů týkajících se dané problematiky u nás i v ostatních socialistických zemích a o otázkách souvisejících s řešením integrace sociálních systémů podniků v územním společenství a o způsobech transformace celospolečenských zájmů do podnikové sféry.

Referát I. Tomeše (Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutního průmyslu, Praha) *Sociální rozvoj podniku v sociálním kontextu území* se zabýval pojetím sociální politiky KSČ a socialistického státu, vymezením jejich základních funkcí a nástroji, jimiž stát usměrňuje podnikovou sociální politiku. Obsahem podnikové sociální politiky je jednak participace podniků na státní sociální politice, jednak autonomní koncepce, která má ve všech svých aspektech těsné vazby na území. Výchozím parametrem pro plánovité řízení podnikové sociální politiky je vyjasnění toho, v kterých oblastech má docházet ke vzájemné spolupráci a koordinaci a které oblasti má územní sféra rozvíjet pro potřeby podniků, resp. naopak.

P. Zářecký (Ústav státní správy ČSAV, Praha) upozornil ve svém příspěvku na některé problémy spojené s *praktickou aplikací novely Zákona o národních výborech*, zejména pokud jde o sdružování finančních prostředků za účelem realizace národních investic a opatření. Sdružování prostředků má klesající tendenci, na úrovni národních výborů se projevuje rozpor mezi danými pravomocemi a možnostmi jejich praktického využití.

B. Jungman (Československý výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Praha) ve svém vystoupení zhodnotil poznávací i metodologický přínos vyplývající ze shrnutí zkušeností získaných v průběhu experimentálního ověřování plánů sociálního rozvoje územních celků a měst. Tyto zkušenosti prokázaly, že v dosavadní soustavě oblastního a územního plánování nejsou sociálně plánovací činnosti v dostatečné míře zastoupeny. Vývojové tendence směřující k integrované koncipovanému územnímu plánování vyžadují mimo jiné včlenění sociálních analýz do územně projektové dokumentace.

J. Premusová a J. Salivarová z Výzkumného ústavu palivoenergetického komplexu, pobočka Ostrava, informovaly ve svých příspěvcích o *metodologických a empirických poznatcích získaných na základě výzkumu spolupráce mezi podniky rezortu paliv a energetiky a národními výbory v podmínkách severočeské průmyslové aglomerace*. Metodologické vyústění uvedeného výzkumu spočívá ve vypracování metodiky určování rozpětí sociální funkce podniku na základě absorpční schopnosti území, v němž je podnik situován, a v konstrukci tří možných typů účasti podniků na reprodukci místních zdrojů. Nejzávažnější poznatky z empirického šetření vztahů mezi podniky SHD a národními výbory ústecko-chomutovské aglomerace se týkají důsledků, které má dlouholetá dominance podniků jednoho rezortu na reprodukci územně vázaných zdrojů.

J. Maráček z Výzkumného ústavu hutnictví železa, Dobrá, ve svém referátu *Plány kádrového, personálního a sociálního rozvoje podniků VHJ HŽ v 8. pětiletce v kontextu se sociálně ekonomickým rozvojem území* hovořil o začlenění otázek rozsahu spolupráce hutních podniků s národními výbory a přesahů sociálně politických činností podniků do území do metodiky vstupních sociálních analýz i metodiky sestavování plánu kádrového, personálního a sociálního rozvoje pro 8. pětiletku. V současné době je ústavem zpracovávána metodika sociální analýzy zjišťující stávající podíl podniků na sociálním rozvoji území.

O *metodice a konkrétních výsledcích sociologického výzkumu obyvatel obsahově zaměřeném na zkoumání vztahu podnik – komunita* a dosavadních zkušenostech s možnostmi využívání získaných výstupů řídicími orgány podniků i národních výborů informovala Z. Kaňáková, rovněž z Výzkumného ústavu hutnictví železa, Dobrá.

E. Mleziva (Výzkumný ústav dopravní, Praha) se ve svém příspěvku zaměřil na *charakteristiku dopravních souvislostí rozvoje územních celků* a hodnocení dvou základních druhů osobní dopravy (veřejné a soukromé) z hlediska řady parametrů jejich výhod a nevýhod.

V obsáhlé diskusi, která navázala na referáty a příspěvky přednesené v průběhu prvního dne semináře zaujala zejména vystoupení Z. Chocholy (Federální ministerstvo práce a sociálních věcí, ČSSR), který hovořil o *zkušenostech z územně odvětvové koordinace plánování sociálního rozvoje v 7. pětiletce a připravovaných změnách v metodice oblastního plánování pro období 8. pětiletky* a H. Plandorové (Federální ministerstvo financí ČSSR), která se zaměřila především na hodnocení vývojových tendencí v oblasti financování podnikové společenské spotřeby, které jsou zatím charakteristické značnou mírou diferenciací u podniků různých rezortů a malou mírou koordinovanosti.

Během druhého dne byly předneseny referáty a příspěvky vztahující se k hodnocení cest a možností koordinace obou forem plánovitého řízení sociálního rozvoje z hlediska orgánů státní správy.

O. Vidláková z Ústavu státní správy hovořila o možnostech, které poskytuje novela Zákona o národních výborech v řešení otázek péče o životní prostředí v územních celcích. V. Mezřícký (Ústav státu a práva ČSAV, Praha) se zabýval otázkami integrace společenské reprodukce na bázi územního společenství (územně výrobního komplexu) a působení makrospolečenských faktorů na formy a metody řízení rozvoje územních celků. R. Pomahač, rovněž z Ústavu státu a práva při ČSAV, se zaměřil především na vytváření institucionálních a organizačních předpokladů pro zajišťování územně odvětvové koordinace obou základních směrů plánovitého řízení sociálního rozvoje. J. Kovář (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava) hovořil k problematice finančních vztahů a vazeb mezi podniky a orgány státní správy v místech a jejich vývojových tendencích směřujících k posílení úlohy národních výborů. Sdělení o možnostech využití znalostí sociálního potenciálu území pro koordinaci sociálního rozvoje a matematicko – statistických metodách použitelných pro jeho vyjádření přednesl F. Holman (Dům techniky ČSVTS, Pardubice). P. Víšek (Federální ministerstvo práce a sociálních věcí ČSSR) se zaměřil na problematiku perspektivního vybudování orgánů sociální péče po linii národních výborů a na formy účasti podniků na sociální politice státu, zejména v oblasti péče o staré občany – bývalé pracovníky.

V závěrečném hodnocení, které přednesl M. Tomšík, bylo konstatováno, že seminář byl plně využit pro konfrontaci názorů a stanovisek pracovníků teoretické fronty i řídicích orgánů, kteří se otázkami koordinace odvětvové a územně řízeného sociálního rozvoje zabývají. V přednesených referátech, příspěvcích i v průběhu diskuse byla mimo jiné plně zdůvodněna objektivní nutnost územně odvětvové koordinace, formulována její cílová funkce a její obsahové zaměření, které musí vycházet z rozpracování programových cílů sociální politiky KSČ a socialistického státu na dané konkrétní období společensko – ekonomického rozvoje. Perspektivně je třeba se zaměřit především na zdokonalování a zajišťování vyšší účinnosti využívání nástrojů a prostředků řízení územně odvětvové koordinace, ať již se jedná o právní normy a předpisy, které ji regulují, o zásady rozdělování a sdružování finančních zdrojů nebo o celý soubor plánovacích, organizačních i kontrolních prostředků jejího řízení.

*Jana Premusová
Miloslav Tomšík*

Statistický lexikon obcí ČSSR 1982

(podle správního rozdělení k 1. 1. 1982 a výsledků sčítání lidu, domů a bytů k 1. 11. 1980)

Federální statistický úřad ve spolupráci s Českým a Slovenským statistickým úřadem a ministerstvy vnitra ČSR a SSR nákladem Statistického a evidenčního vydavatelství tiskopisů, Praha 1984, cca 1750 stran, 2 svazky formátu A4, cena 255 Kčs, skladové číslo SEVT 987 700.

Publikace navazuje na obdobná vydání statistických lexikonů obcí, vydávaných vždy po sčítání lidu, domů a bytů, tedy zpravidla po deseti letech. Uvádí vybrané základní údaje ze sčítání lidu, domů a bytů ke dni 1. 11. 1980, a to k územním jednotkám (krajům, okresům, obcím, částem obcí, základním sídelním jednotkám) dle členění, platného ke dni 1. 1. 1982. Data ze sčítání lidu, domů a bytů jsou doplněna údaji o národních výborech, matričních obvodech, výměrách, dodávacích postách a poštovních směrovacích číslech. V souladu s vyhláškou FSÚ a FMTIR č. 120/1979 Sb. o prostorové identifikaci informací jsou uvedena též identifikační čísla základních územních jednotek (obcí) a základních sídelních jednotek (v návaznosti na Jednotný číselník prostorových jednotek).

Statistický lexikon obcí ČSSR 1982 je členěn do následujících kapitol: *I. Metodické poznámky; II. Retrospektivní přehled o počtu obyvatel v letech 1869 až 1980 podle krajů, okresů a vybraných měst; III. Počet obcí, částí obcí, základních sídelních jednotek a úhrnné hodnoty za jednotlivé kraje a okresy; IV. Seznam obcí, částí obcí a základních sídelních jednotek podle krajů a okresů; V: Abecední seznam obcí, částí obcí a základních sídelních jednotek; VI. Přehled změn v územním členění a v názvech obcí a jejich částí, ke kterým došlo na území ČSSR v době od 1. 1. 1974 do 1. 1. 1982 (včetně); VII. Statistická klasifikace obcí k 1. 11. 1980; VIII. Přehled městských národních výborů podle kategorií k 1. 1. 1983; IX. Přehled změn v územním členění, v názvech obcí a jejich částí, nastalých po 1. 1. 1982 do 1. 7. 1983 (včetně); X. Přehled změn v matričních obvodech, nastalých po 1. 1. 1982 do 1. 7. 1983 (včetně).*

Kapitoly III. a IV. obsahují následujících patnáct údajů ze sčítání lidu, domů a bytů 1980: cenové domácnosti; obyvatelstvo trvale bydlící celkem, z toho ženy, obyvatelstvo ve věku 0–14 let, muži ve věku 15–59 let, ženy ve věku 15–54 let; obyvatelstvo ekonomicky aktivní celkem, z toho ženy, ekonomicky aktivní obyvatelstvo v zemědělství, lesnictví a rybářství, ekonomicky aktivní obyvatelstvo v průmyslu, ekonomicky aktivní obyvatelstvo ve službách; vyjíždějící za prací z obce trvalého bydliště; trvale obydlené domy; trvale obydlené byty, z toho v rodinných domech. Kapitola III. kromě toho uvádí počet obcí, počet částí obcí, počet základních sídelních jednotek (dílů základních sídelních jednotek) a výměru (v hektarech). Kapitola IV. dále uvádí identifikační číslo základní územní jednotky, identifikační číslo základní sídelní jednotky, resp. dílu základní sídelní jednotky, tzn. urbanistického obvodu (ve vybraných obcích městského charakteru) nebo sídelní lokality (v ostatních obcích), příslušnost obce k národnímu výboru a údaje o národním výboru, tj. rozlišení druhů a stupňů národních výborů (národní výbory hlavních měst, statutárních měst, obvodní, městské, místní, ve střediskové obci, zřízené pro několik obcí) v souladu se zákony o národních výborech (č. 31/1983 Sb. pro ČSR, č. 35/1983 Sb. pro SSR), příslušnost obce k matričnímu obvodu, poštovní směrovací číslo (u částí obcí, resp. u obcí, pokud se tyto nečlení na části) včetně umístění dodávací pošty, výměru obce (v hektarech).

Vzhledem k svému obsahu je publikace cennou pomůckou pro politické a správní orgány, pro orgány a organizace nejrůznějšího určení s okresní a vyšší územní působností, pro výzkumné ústavy, pro pracoviště sociálně ekonomického, projekčního a plánovacího charakteru a poskytuje zajímavé informace i široké veřejnosti. Tím, že lexikony obcí podávají informace k nejmenším územním celkům (tj. k obcím, částem obcí – osadám, a ve Statistickém lexikonu obcí ČSSR 1982 i k menším detailům, tzn. k základním sídelním jednotkám), jsou nenahraditelným pramenem k analýzám vývoje osídlení bez ohledu na správní členění, resp. jeho změny. V neposlední řadě jsou zdrojem informací o vývoji sídel i jejich členění a názvů.

Jiří Pecka

Publikace se přehledně zabývá hlavními sociálně psychologickými aspekty pracovní činnosti.

Úvod do problematiky představuje *první kapitola*, kde se zdůrazňuje *dvojstranný vztah sociálnosti a práce*: „Charakter spoločnej práce je daný: 1. nevyhnutnou požiadavkou spoločnej práce, keď úlohy a ich plnenie prekračujú kapacitu jednotlivca, 2. tým, že potreba práce, činnosti a sociálneho kontaktu sú typické pre súčasného človeka a úzko spolu súvisia.“ (s. 31–32) Sociálny systém práce, ktorý je tvorený vzťahy, postojmi, systémom komunikácie, formálnymi a neformálnymi kontaktami a cili pri vykonávaní pracovnej činnosti, podľa autora vzniká so vznikom masovej, zejména pásovej výroby, kedy tiež dochádza k odcizeniu práce, provázajúcemu celý vývoj kapitalizmu. Diskutuje sa tu prínos Eltona Maya, ktorý „objevil“ sociálny prostredie ako dôležitý faktor pracovnej spokojnosti, neprekročil však rámec zkoumání podniku jako izolovaného celku.

Druhá kapitola sa zabýva možnosťami a omezením klasických *metód* spoločenskovedného výskumu pri analýze sociálneho systému práce: pozorovaním, experimentom, dotazníkom, rozhovorom, analýzou dokumentů, sociometrií, postojovými škálami včetně sémantického diferenciálu aj. Je zde zdůrazněna nutnost vzájemného doplňování a dalšího rozvíjení jednotlivých metod.

Základem a autorským prínosom práce jsou kapitoly třetí až šestá:

Pri charakteristice *pracovnej skupiny* (ve *třetí kapitole*) T. Kollárik akcentuje potrebu zkoumání neformálních vztahů na pracovišti. Určuje tři složky ovlivňující mezilidské vzťahy v pracovnej skupině: 1. vnímaní a poznávaní jiných lidí — percepce, 2. komunikace, 3. chování a jednání jednotlivých členů — interakce. Z objektívnych faktorů ovlivňujících postavení jednotlivce v pracovnej skupině vyčleňuje věk, pohlaví a pracovnú schopnosť, pričom poukazuje na to, že zvlášt' mladým pracovníkům, ženám, osobám se změněnou pracovnou schopností a starším pracovníkům, blízkím se důchodového věku, je třeba věnovat zvýšenou pozornost, ovšem ne na úkor jejich pocitu sebeuplatnění.

Diskuse této kapitoly je věnována vymezení *pracovního kolektivu*, který je charakterizován především tím, že „vzájemné činnosti a vzťahy lidí sú spojené s cieľmi a úlohami spoločnosti“ (s. 87). T. Kollárik uvádí výsledky sovětských autorů, zejména Petrovského stratometrickou koncepcí skupinové dynamiky, rozvíjející se v posledních 20 letech, opírající se o zprostředkovanost mezilidských vztahů obsahem skupinové činnosti a společenským význam skupinové činnosti a o takové kategorie, jako kolektivní sebeurčení osobnosti, hodnotové orientační jednoty kolektivu a činnosti skupinová emocionální identifikace.

Ve *čtvrté kapitole* autor dokumentuje pojetí *vedoucího pracovníka* jako rozhodujícího článku v systému řízení. Uvádí, že profesionální, organizační a sociální charakteristiky vedoucího musí být v souladu se složením skupiny, charakterem úkolu, celkovou situací. Kolektivy v terénu vyžadují spíše profesionální a organizační orientaci vedoucího, kolektivy v podniku pak spíše jeho orientaci na mezilidské vzťahy. T. Kollárik uvádí různé přístupy k dichotomické typologii autokratického a demokratického vůdcovství (E. F. Fiedler, J. A. C. Brown aj.) a sovětskou koncepcí formálního a neformálního vůdcovství (B. D. Parygin aj.).

Pracovní motivace, charakterizovaná v *páté kapitole*, je autorem označována za hlavní zdroj lidské aktivity. Formuje se vzťahy: 1. k práci jako základní lidské činnosti, 2. k vykonávanému povolání, 3. k podniku, 4. k jednotlivým faktorům práce. K jejím nejvýraznějším druhům náleží ekonomická, sociální a osobnostní motivace a motivace celkovým systémem práce s lidmi. Cílem motivace pracovníků není jen jejich výkonnost, ale pracovné chování vůbec, zahrnující pracovnú morálku, stabilitu, iniciativu apod. T. Kollárik uvádí zejména poznatky J. Buláka, A. Jurovského a I. Šipoše o tomto okruhu problémů.

V *šesté kapitole* jsou analyzovány otázky *pracovní spokojnosti* jako strukturované soustavy vyrovňování se člověka s pracovními podmínkami (fyzikálním prostředím, druhem a charakterem práce, finanční odměnou, sociálním prostředím, osobností vedoucího pracovníka, systémem postupu, ale i s širšími společenskými podmínkami, umístěním podniku, docházkou do práce, ovlivňovanými situačními a osobnostními faktory). Mezi hlavní metodologické problémy jejího zkoumání patří použití vhodné míry pracovné spokojnosti a s tím související rozsah sledovaných faktorů, nekonzistentnost odpovědí respondentů, odpovědi v zájmu podniku, odpovědi pod vlivem momentální situace, improvizované odpovědi apod.

Jak ukazují dosavadní šetření, pracovná spokojnosť pozitívne koreluje s výkonností,

pracovní angažovaností, pracovní morálkou a celkovou životní spokojeností pracovníka i jeho zdravotním stavem.

* * *

Široký záběr publikace je oprávněn obecnějším uchopením problematiky, dokladaným empirickými příklady zejména z vlastní výzkumné zkušenosti autora.

Jaroslava Hrubá

Jan Hesko: Prognóza a obchod

Praha, Merkur 1983, 300 s.

Práce přístupnou formou seznamuje čtenáře se současnou situací a perspektivami československého vnitřního obchodu — zejména jeho sociálních hledisek.

Přestože se autor zaměřuje na otázky praxe, věnuje celou *první a druhou kapitolu* (75 stran) výkladu *prognózování ve vztahu k plánovitému řízení* jako jeho nezbytné součásti a možnostem *prognózování životních podmínek*, jejichž změny stále více ovlivňují způsob života a spotřebu obyvatelstva: je třeba se přizpůsobovat surovinové a energetické situaci, demografickému vývoji, požadavkům zdravé výživy a trávení volného času, možnostem bydlení a dalším faktorům v jejich vzájemné souvislosti.

Autor dokazuje, že prognóza má být variantním podkladem plánu a má respektovat jak společenské požadavky optimálního vývoje, tak reálné vývojové tendence. Může však mít též varující charakter — jakému směru vývoje je třeba se vyhnout. Mezi nejfrekventovanější metody zařazuje extrapolaci a analogii, při nichž je třeba korigovat negativní charakteristiky sledovaných jevů. Za účinnější označuje brainstorming a delfskou metodu, komplexní analýzy, modelování a scénáře.

Při prognózování obchodu zdůrazňuje vazbu analýzy jeho dosavadního rozvoje na požadavky rozvoje socialistického způsobu života.

Prognóza vnitřního obchodu v ČSSR (z r. 1980) byla soustředěna na osobní spotřebu. Pro budoucnost je nutno podrobněji rozpracovávat možnosti odstranění disproportioní v uspokojování poptávky (zdokonalením lokálního zásobování, účinnější registrací poptávek, včetně jejího ovlivňování apod.) a šetření času kupujících i zaměstnanců obchodu (zaváděním automatizace a elektronizace, rozvinutím systému dodávek do domácností aj.).

Třetí kapitola je věnována *tržní spotřebě*, kterou je nutno zkoumat v souvislosti s výrobou. Předpoklad vývoje do r. 2000 respektuje zákonitost, že s růstem příjmů obyvatelstva klesá podíl výdajů na výživu a roste podíl výdajů na zboží dlouhodobé spotřeby a zboží související s bydlením. Při charakteristice skupin zboží pro volný čas, u nichž se předpokládá trvalý rovnoměrný nárůst spotřeby, autor upozorňuje, že je třeba počítat i s orientací zákazníka na méně nákladné aktivity — turistiku, rekreační sport, čtení knih, návštěvu kulturních zařízení, ale také na naturální výrobu a spotřebu, u níž zájmový prvek téměř překonává dřívější sociálně ekonomický obsah. Autor v uvedených relacích konstatuje dlouhodobější opožděný vývoj služeb.

Značná část výkladu v této kapitole se zabývá problematikou módnosti v tržní spotřebě. Poptávka po zboží zbytné povahy ukazuje na jedné straně žádoucí růst kvalitativních znaků v životní úrovni obyvatelstva, na druhé straně však varuje před jeho negativní spotřební orientací. Obchod musí podporovat — mimo jiné také nasycením trhu — racionální přístup spotřebitele: efektivnost využívání zboží bez nadbytečného podléhání módním vlnám a rovněž bez násilného překonávání morálních a fyzických norem životnosti. Je třeba počítat s tím, že móda ve smyslu pozitivních praktických inovací a zvyšování kultury užívání zboží bude nadále zvětšovat svůj význam.

Úsilí obchodu má u všech skupin zboží směřovat k odstranění rozdílů v zásobování mezi městem a venkovem; na venkově zřejmě zatím zůstanou zachovány odlišnosti plynoucí z rozdílných podmínek života a bydlení i silnější prestižní motivace jeho obyvatel.

Čtvrtá kapitola, zabývající se *materiálně technickou základnou obchodu*, se věnuje problematice rozvoje maloobchodní sítě, výrazně ovlivňující způsob života obyvatelstva (sortimentem, vzdáleností nákupních možností), a rozmištnění velkoobchodních skladů (představujících zejména ve velkých městech výraznou provozní zátěž). Dosavadní nedostatky mohou být odstraněny zaváděním počítačové techniky spolu s využitím možností komunikace.

To se týká též problematiky *pracovních sil*, diskutované v *páté kapitole*. Modernizace obchodu musí především přispět k úspoře živé práce a současně ke zkvalitňování její efektivnosti zvyšováním kvalifikačních požadavků. Nepřiměřený stav pracovních podmínek v současné době vede k fluktuaci a nepříznivému demografickému složení

zaměstnanců. Je třeba věnovat pozornost zdokonalování kontaktu prodávajícího a zákazníka, ne však na úkor operativnosti prodeje.

* * *

Autor usiluje o chápání vývoje vnitřního obchodu spíše v kritičtějších dimenzích, snaží se postihnout jeho základní charakteristiky s ohledem na jeho pozici v rámci reprodukčního procesu i jeho úlohu při uspokojování hmotných a kulturních potřeb obyvatelstva.

Jana Komárková

Z obsahu č. 1/1985 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií věd v Bratislavě

L. Pezlár: KSČ a rozvoj marxisticko-leninskej sociológie; *V. Bauch:* Vývoj základného sociologického výskumu v Slovenskej akademii vied; *J. Karásek:* Rozvoj sociológie a výchova sociológov na Katedre marxisticko-leninskej sociológie FFUK; *F. Kán:* Koncepcia rozvoja marxisticko-leninskej sociológie na Fakulte VŠP ÚV KSČ; *J. Zvara:* Nezastupiteľné miesto Slovenskej sociologickej spoločnosti v integrácii sociológie a sociológov.

Z obsahu č. 1/1985 časopisu

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ,

vydávaného Akademii věd SSSR v Moskvě

A. Gribkov: Varšavská smlouva na stráží míru a socialismu; *G. Malcev:* Sociální spravedlnost a právní základy rozdělování podle práce; *C. Jampolská:* Rozvoj systému společenských organizací; *J. Jakovec:* Cykličnost vědeckotechnického pokroku; *N. Gordějevová:* Cesty zdokonalování vzájemného působení základního výzkumu a řízení (organizačně právní aspekt); *E. Ruzavinová:* Vliv socialistické ekonomické integrace na lidský faktor výroby; *B. Lomov:* Psychika člověka jako předmět systémového výzkumu; *L. Jemeljanov:* O limitech použití speciálních metod v literární vědě; *P. Žilin, A. Jakuševský, E. Kulikov:* Druhá světová válka v buržoazní historiografii.

Z obsahu č. 1/1985 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Bulharskou akademií věd v Sofii

Č. Kjurjanov, K. Petkov: Ruční práce a její přitažlivost — paradox nepřitažlivosti; *Ž. Georgijev:* Jazyk v každodennosti; *G. Okeanov-Dimitrov:* Běžné vědomí a některé empiricky zjištěné zákonitosti; *L. Dějanová:* Symboly a každodennost; *A. Schutz:* Struktury živého světa; *K. Kojev:* „Socializace“ fenomenologie či fenomenologické zdůvodnění sociologie; *M. Markov:* Velikost a tragédie Indie; *K. Kojev:* Záhada „Orak“ neboli o jednom přirozeně vzniklém etnometodologickém experimentu; *R. Dimitrov:* O interpretativním chápání sociologie.

СТАТЬИ

<i>Гулякова М.</i> : Рабочий класс — гегемон социалистического преобразования нашего общества	1
<i>Иванов В. И.</i> : Поднять социологическую науку на уровень современных задач общественного развития	14
<i>Шандерова Я.</i> : Некоторые аспекты развития социальной структуры рабочего класса в странах социалистического содружества.	20
<i>Секот А.</i> : К социологическим размерам религии и религиозности	34

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Матеев И.</i> : К вопросу использования логарифмическо-линейных моделей в анализе социальной мобильности	53
---	----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Науманн А.</i> : К некоторым проблемам развития общественной активности и производительности в ГДР в условиях строительства развитого социалистического общества	71
<i>Рашек А.</i> : Методика вторичного анализа социальных исследований труда	76

РЕЦЕНЗИИ

<i>Томшик М.</i> : Ф. Зих и колл., Трудовой коллектив и социалистическое общество	87
<i>Мишович Я.</i> : А. К. Уледов и колл., Общественное мнение и пропаганда	90
<i>Гонцак И.</i> : В. А. Медведев, Развитый социализм, вопросы формирования общественного сознания	93
<i>Дуффек П.</i> : О. Н. Яницкий, Экология города. Зарубежные междисциплинарные концепции	97

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Лингарт Й.</i> : Высокая государственная награда Болгарской социологической ассоциации	101
<i>Форет М.</i> : Научная коллегия философии и социологии ЧСАН о научном атеизме	104
<i>Премисова Я.</i> - <i>Томшик М.</i> : Семинар по проблематике координации социального развития между центрально управляемой промышленностью и органами государственного управления	105

АННОТАЦИИ	108
---------------------	-----

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1, — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1984. Číslo vyšlo v lednu 1985.
Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 21; 1985 (6 issues) DM 105,—

Table des Matières No. 1/1985

ARTICLES

<i>Huláková M.</i> : La classe ouvrière — l'hégémon de la transformation socialiste de nôtre société	1
<i>Ivanov V. N.</i> : Lever la science sociologique sur le niveau des tâches contemporaines du développement social	14
<i>Šanderová J.</i> : Quelques aspects du développement de la structure sociale de la classe ouvrière dans les pays de la communauté socialiste	20
<i>Sekot A.</i> : Sur les dimensions sociologiques de la religion et de la religiosité	34

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Matějů P.</i> : Sur l'application des modèles logarithmiques-linéaires dans l'analyse de la mobilité sociale	53
---	----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Naumann A.</i> : Sur quelques problèmes du développement de l'activité sociale et de l'effet de travail dans la République démocratique Allemande en conditions de la construction de la société socialiste avancée	71
<i>Rašek A.</i> : Méthodologie de l'analyse secondaire des recherches sociales du travail	76

COMPTES RENDUS

<i>Tomšík M.</i> : F. Zich et al., Pracovní kolektiv a socialistická společnost (Le collectif de travail et la société socialiste)	87
<i>Mišovič J.</i> : A. K. Uledov et al., Verejná mienka a propaganda (L'opinion publique et la propagande)	90
<i>Honcák J.</i> : V. A. Medveděv, Rozvinutý socialismus, otázky formování společenského vědomí (Le socialisme développé, questions de la formation de la conscience sociale)	93
<i>Duffek P.</i> : O. N. Janickij, Экология города. Зарубежные междисциплинарные концепции (L'écologie de la ville. Conceptions interdisciplinaires étrangères)	97

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Linhart J.</i> : Décernement d'une décoration d'état à l'Association Sociologique Bulgare	101
<i>Foret M.</i> : Collège scientifique de la philosophie et la sociologie de l'Académie des Sciences Tchécoslovaque sur l'athéisme scientifique	104
<i>Premusová J.</i> — <i>Tomšík M.</i> : Séminaire sur les problèmes de la coordination du développement social dans l'industrie de gestion centrale et dans les organes de l'administration de l'état	105

ANNOTATIONS	108
-------------	-----

Contents No. 1/1985

ARTICLES

<i>Huláková M.</i> : The Working Class — Hegemon of the Socialist Transformation of Our Society	1
<i>Ivanov V. N.</i> : Raising Sociological Science to the Level of Present-day Tasks of Social Development	14
<i>Šanderová J.</i> : Some Aspects of the Development of the Social Structure of the Working Class in Countries of the Socialist Community	20
<i>Sekot A.</i> : On the Sociological Dimensions of Religion and Religiosity	34

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Matějů P.</i> : On the Application of Logarithmic-Linear Models in the Analysis of Social Mobility	53
---	----

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Naumann A.</i> : About Some Problems of the Development of Social Activity and Performance in the German Democratic Republic under the Conditions of Building Up an Advanced Socialist Society	71
<i>Rašek A.</i> : Methodology of the Secondary Analysis of Social Research into Work	76

REVIEWS

<i>Tomšík M.</i> : F. Zich et al., Pracovní kolektiv a socialistická společnost (Working collective and socialist society)	87
<i>Mišovič J.</i> : A. K. Uledov a kol., Verejná mienka a propaganda (Public Opinion and Propaganda)	90
<i>Honcák J.</i> : V. A. Medveděv, Rozvinutý socialismus, otázky formování společenského vědomí (Developed Socialism, Problems of the Formation of Social Consciousness)	93
<i>Duffek P.</i> : O. N. Janickij, Экология города. Зарубежные междисциплинарные концепции (Ecology of the Town. Foreign Interdisciplinary Conceptions)	97

NEWS AND INFORMATION

<i>Linhart J.</i> : Conferment of a High State Decoration to the Bulgarian Sociological Association	101
<i>Foret M.</i> : The Scientific Collegium of Philosophy and Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences about Scientific Atheism	104
<i>Premusová J.</i> — <i>Tomšík M.</i> : Seminar on Problems of the Coordination of Social Development between Centrally Controlled Industry and State Administration Organs	105
ANNOTATIONS	108

Inhalt Nr. 1/1985

ABHANDLUNGEN

<i>Huláková M.</i> : Die Arbeiterklasse — Hegemon der sozialistischen Umwandlung unserer Gesellschaft	1
<i>Ivanov V. N.</i> : Die soziologische Wissenschaft ist zum Niveau der gegenwärtigen Aufgaben der sozialen Entwicklung aufzuheben	14
<i>Sánderová J.</i> : Einige Entwicklungsaspekte der sozialen Struktur der Arbeiterklasse in Ländern der sozialistischen Gemeinschaft	20
<i>Šekot A.</i> : Zu soziologischen Dimensionen der Religion und Religiosität	34

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Matějů P.</i> : Beitrag zur Anwendung logarithmisch-linear Modelle in der Analyse von Sozialmobilität	53
--	----

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Naumann A.</i> : Zu einigen Problemen der Entwicklung der sozialen Aktivität und Leistung in der DDR unter den Bedingungen des Aufbaues einer entwickelten sozialistischen Gesellschaft	71
<i>Rašek A.</i> : Methodik der sekundären Analyse sozialer Arbeitserforschungen	76

REZENSIONEN

<i>Tomšík M.</i> : F. Zich et al., Pracovní kolektiv a socialistická společnost (Der Arbeitskollektiv und die sozialistische Gesellschaft)	87
<i>Mišovič J.</i> : A. K. Uledov et. al., Verejná mienka a propaganda (Öffentliche Meinung und Propaganda)	90
<i>Honcák J.</i> : V. A. Medveděv, Rozvinutý socialismus, otázky formování společenského vědomí (Der entwickelte Sozialismus, Fragen der Formierung des gesellschaftlichen Bewusstseins)	93
<i>Duffek P.</i> : O. N. Janickij, Экология города. Зарубежные междисциплинарные концепции (Ökologie der Stadt, Ausländische Interdisziplinäre Konzeptionen)	97

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Linhart J.</i> : Erteilung einer hohen staatlichen Dekoration der Bulgarischen soziologischen Assoziation	101
<i>Foret M.</i> : Wissenschaftliches Kollegium für Philosophie und Soziologie der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften über den wissenschaftlichen Atheismus	104
<i>Premusová J.</i> — <i>Tomšík M.</i> : Seminar zur Problematik der Koordination der sozialen Entwicklung zwischen der zentralgeleiteten Industrie und den Staatsverwaltungsorganen	105

ANNOTATIONEN

108